

संस्कृति

खंड पहिला

मुहंमद पैगंबर चरित्र

साने गुरुजी

प्रस्तावना

विनोबाजी भावे

उपराष्ट्रपती डॉ० झाकिर हुसेन

साधना प्रकाशन, पुणे

इस्लामी संस्कृति

महाराष्ट्र राज्य साहित्य-संस्कृति मंडळाकडून पुरस्कृत

इस्लामी संस्कृति

खंड पहिला
मुहंमद पैगंबर चरित्र

साने गुरुजी

प्रस्तावना
विनोबाजी भावे
उपराष्ट्रपती डॉ० झाकिर हुसेन

साधना प्रकाशन, पुणे

प्रथमावृत्ति
साने गुरुजी जयंति
डिसेंबर २४, १९६४
प्रकाशक
प्रभाकर सिद्ध
साधना प्रकाशन
४३०-३१ शनवार, पुणे
मुद्रक
वि. नी. पटवर्धन
साधना प्रेस
४३०-३१ शनवार, पुणे
© साधना ट्रस्ट
किंमत
चार रुपये

अनुक्रमणिका

निवेदन

प्रास्ताविक चार शब्द : विनोबाजी भावे

इंग्रजी प्रस्तावना व मराठी अनुवाद : उपराष्ट्रपती डॉ. झाकिर हुसेन

१	मानव समाजाच्या अभ्यासाची चार रूपे	१
२	इस्लामची जन्मभूमि	४
३	वेदुइनांचें मुक्तजीवन	८
४	अरबांच्या उदारतेचा प्रतिनिधि हातिम	१६
५	अरबजीवनांतील काव्य	१९
६	अरबस्थानांतील स्त्रीजीवन	२३
७	अरबस्थानांतील परिस्थिति आणि लोकांचा स्वभावधर्म	२७
८	त्रिखंडाशी संबंधित अरबभूमि	३०
९	मुहंमदांचा जन्म	३८
१०	मुहंमदांचे पूर्वज	४१
११	मुहंमदांचें आरंभीचें जीवन	४५
१२	बिन गाजावाजाची पंधरा वर्षे	५०
१३	प्रकाश पर्वतावरील ईश्वरी संकेत	५२
१४	मुहंमदांचे पहिले अनुयायी	५७
१५	प्रचारांत प्रखरता	६१
१६	बाणेदार धर्मनिष्ठा	६७
१७	कसोटीचा काळ	७४
१८	आशानिराशांचे श्लोके	८०
१९	नवराष्ट्र निर्मितीचे प्रयत्न	९२
२०	नवशासन तंत्र	९८
२१	रक्ताचे पाट वाहिले !	१०२
२२	ज्यूंशी झगडा	१०६
२३	अपार उदारता	११३
२४	संकटांचा मुकाबला	११७
२५	विजयी वीराप्रमाणें पुन्हां मकेंत	१२०
२६	धर्मप्रसार	१२६
२७	मुहंमदांचें सफल जीवन	१३२
२८	अखेरचा उपदेश	१३६
२९	निरवानिरव	१४०
३०	क्षमामूर्ति मुहंमद	१४५
३१	दिव्यभव्य जीवन	१५१

निवेदन

‘इस्लामी संस्कृति’ या साने गुरुजींनीं लिहिलेल्या ग्रंथाचा हा पहिला खंड. या खंडांत मुहंमद पैगंबरांचें जीवनच प्रामुख्यानें आलेलें आहे.

साधना परिवारांतील एक ज्येष्ठ कार्यकर्ते श्री. मुइनुद्दीन हारिस यांच्या साह्यामुळे हा पहिला खंड आज प्रकाशांत येऊं शकला. यापुढील खंडांच्या प्रकाशनांतहि त्यांचें असेंच साह्य मिळेल. परंतु या संकल्पित ग्रंथाचा कांहीं भाग पुस्तक रूपांत लिहून झालेला आहे, तसाच कांहीं भाग टीपा-टिपणांच्या रूपांनें एकत्र केलेला आहे. महाराष्ट्रांतील तरुण अभ्यासकांना हें एक आव्हानच आहे.

या ग्रंथप्रकाशनासाठीं दोन हजार रुपयांचें अनुदान देऊन महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृति-मंडळानें जें साह्य केलें तें उल्लेखनीय आहे.

पू. विनोबाजी व उपराष्ट्रपति डॉ. झाकिर हुसेन साहेब यांनीं साने गुरुजींच्या या पुस्तकाबद्दल आपुलकीनें प्रास्ताविक चार शब्द लिहिले. त्याबद्दल त्यांच्या ऋणांत राहणेंच साधना प्रकाशनाला श्रेयस्कर वाटतें. या थोरांचे आशीर्वाद साधना संस्थेला असेच सतत मिळावेत व मिळवतां यावेत.

‘इस्लामी संस्कृति’ या ग्रंथाचे पुढील खंड प्रकाशित करतां आले तर साधनेला धन्य वाटे.

भारताला रबींद्रनाथ ‘महामानवेर सागर’ असें संबोधित असत. विविधते-तील ऐक्य अनुभवण्याची कुवत जनतेंत असली तर विविधता वैभवाला कारणी-भूत ठरते, नाहीं तर वैरागीत ती समाजाला लोटून देते. विविधतेतून वैभव निर्माण करण्यासाठीं भावजीवनाची जी बैठक तयार करावी लागते ती तयार करण्याचें एक साधन या दृष्टीनें आपल्या अखेरच्या दिवसांत साने गुरुजींनीं आन्तर भारतीचा ध्यास घेतला होता. इस्लामी संस्कृतीच्या प्रकाशनाचा हा उपक्रम त्या दृष्टीनें उपकारक ठरेल अशी आशा आहे.

साने गुरुजींचें अप्रकाशित व अनुपलब्ध असें सर्व साहित्य उपलब्ध व्हावें असा साधना प्रकाशनाचा संकल्प आहे. सर्वांच्या सहकार्यानेंच तो सिद्धीस जाऊं शकेल. तसें सहकार्य सर्वांनीं द्यावें, ही प्रार्थना.

— प्रकाशक

प्रास्ताविक चार शब्द

साने गुरुजींच्या पैगंबर चरित्राला मी प्रस्तावनारूप चार शब्द लिहावे, अशी श्री. यदुनाथ थत्ते यांनी मागणी केली आणि मी सहजच ती मान्य केली. अलीकडे मी अशी गोष्ट सहसा स्वीकारित नाहीं. पण गुरुजींची मुरवत तुटेना.

गुरुजींनीं हे चरित्र भाविकपणानें लिहिलें आहे, ज्या भाविकपणाची अपेक्षा एखाद्या निष्ठावंत मुसलमानाकडून करता येईल. 'सर्वधर्मी समानत्व' ही भावना गुरुजींच्या ठिकाणीं मुरलेली होती. त्यामुळें हे शक्य झालें.

चरित्रग्रंथाच्या वाचकाच्या ठिकाणीं एक विवेक लागतो. आपल्याला थोरांच्या चरित्राचें अनुकरण करायचें नसतें, त्यांचें चारित्र्य घ्यायचें असतें - हा तो विवेक होय. आणि प्राचीन पुरुषांच्या चरित्राला तो विशेषच लागू असतो. कारण ते आपल्यापासून कालतः दूर असतात. म्हणून 'तुका म्हणे सार धरी.'

इस्लामच्या निष्ठंत अवतारवाद येत नाहीं. केवढ्याहि मोठ्या पुरुषाला ईश्वराच्या जोडीला वसवणें योग्य नाहीं, असें इस्लामचें समंजस मत आहे.

या उल्लेख, सर्वच ईश्वरमय असल्यामुळें, 'यस्य देवे परा भक्तिः यथा देवे तथा गुरौ'. अशा सहृदय चित्तालाच ज्ञानप्रकाश लाभायचा, असा वैदिकांचा गूढ अभिप्राय आहे.

मग अशा वादांत आम्ही काय करावे? निदान मुहंमदांबाबत विचार करतांना इस्लामचें मत ग्राह्य समजावें.

संबंध कुराण वाचून मुहंमदांच्या जीवनचरित्राविषयीं फारशी माहिती उपलब्ध व्हायची नाहीं. कृष्णचरित्राशिवाय भागवत, आणि ख्रिस्तचरित्राशिवाय नवा करार, असा हा प्रकार आहे ! त्यांतील गोडी लक्षांत घेऊन वाचकानें प्रस्तुत चरित्र विवेकपूर्वक वाचावें.

हिंदु आणि मुसलमान हजार वर्षांपासून भारतांत एकत्र राहत आहेत. तथापि एकमेकांच्या थोर पुरुषांविषयीं आणि धर्मग्रंथांविषयीं एकमेकांना, पुरेशी काय, फारशी माहिती नसते. ती असणें जरूरी आहे. कारण आम्हांला एकत्र नांदायचें आहे. आणि एकत्र नांदून, विविधतेत एकता कशी राखतां येते, इतकेंच नव्हे, विविधतेनेच एकता कशी खुलते, हें जगाला दाखवायचें आहे.

या दृष्टीने प्रस्तुत पुस्तक विशेष स्वागताहें आहे.

एवढ्या चार शब्दांत, यदुनाथस्तृप्यतु.

ब्रह्मविद्यामंदिर, पवनार
११-१०-६४

विनोबाचा जय जगत्

सत्यमेव जयते

VICE-PRESIDENT
INDIA

New Delhi

Camp : Raj Bhavan,

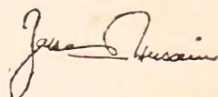
Bombay 2-12-64

I am very happy to learn that the first part of the late Shri Sane Guruji's work on Islamic civilization is being published on the 24th of December, 1964, the author's birthday. The admirers of Shri Sane Guruji could not have celebrated the day in a better way. Shri Sane Guruji influenced many a young life as a devoted teacher, and as the founder of the Rashtra Seva Dal. He contributed in significant measure to the building up of a sound public opinion—the basis for all true democratic life—through his prolific pen and as the founder of the Sadhana and the Sadhana Prakashan. To help in bringing about a true mutual understanding between various elements of the variegated pattern of our national life was one of the dominating urges of Shri Sane Guruji's life. It was this, I guess, that made him write this book while he was an inmate of the Dhulia Jail in 1931 for the crime of working for the freedom of his people. The work is incomplete and was found among his papers after his unfortunate death in 1950.

The manuscript was read by my valued friend Shri M. Harris and, on his advice, the first part is being published as a separate volume. It deals with the life of the Prophet Muhammad. It is an exquisite example of sympathetic understanding and a genuine appreciation of a life that has meant such a great deal for humanity and a true appreciation of whose work and mission can be of immense help in the process of our own national integration. The author has in unusual measure succeeded in entering the spirit of his subject.

There are, I understand, not many books on the life of the Prophet in Marathi and I am sure this one will be widely read and will make a distinct contribution towards a better understanding of Islam and the Prophet.

I am glad to know that the late author's friends and admirers are continuing his great work and should like to congratulate them on the publication of this valuable book.

(ZAKIR HUSAIN)

भावनात्मक ऐक्याला उपकारक ग्रंथ

उपराष्ट्रपती डॉ. झाकिर हुसेन यांच्या इंग्रजीतील संदेशाचा मराठी अनुवाद

साने गुरुजींच्या इस्लामी संस्कृतीवरील ग्रंथाचा पहिला खंड २४ डिसेंबर १९६४ ला, लेखकाच्या जन्मदिवशी, प्रसिद्ध होत आहे याबद्दल मला फार आनंद वाटत आहे. साने गुरुजींच्या चाहत्यांनी त्यांचा जन्मदिवस साजरा करण्यासाठी ठरविलेला हा कार्यक्रम अन्य कोणत्याही कार्यक्रमापेक्षा अधिक औचित्यपूर्ण आहे. साने गुरुजी एक निष्ठावान शिक्षक म्हणून सुपरिचित आहेत. राष्ट्र सेवा दलाच्या संस्थापकांत त्यांची गणना होते. असंख्य तरुणांची मने त्यांनी घडवलीं.

साने गुरुजींनी विपुल लेखन केले आणि साधना साप्ताहिक व साधना प्रकाशन यांची संस्थापना केली. या साहित्यसाधनेतून, लोकशाही जीवन-पद्धतीसाठी आवश्यक असणारे अधिष्ठान जे जागृत लोकमत, ते निर्माण करण्यासाठी त्यांनी मोठे कार्य केले. आपल्या राष्ट्राच्या जीवनातील वेगवेगळे वैशिष्ट्ये असणाऱ्या घटकांना एकमेकांची खरीखुरी ओळख पटावी व त्यांतून त्यांच्यांत स्नेह निर्माण व्हावा ही साने गुरुजींच्या मनांतील एक प्रबळ प्रेरणा होती. मला वाटते या प्रेरणेमुळेच, स्वातंत्र्यसंग्रामांत भाग घेतल्याबद्दल धुळे तुरुंगांत

१९३१ सालीं कारावास भोगत असतांना, त्यांनीं हें पुस्तक लिहिलें. हा त्यांचा ग्रंथ अपुरा आहे. १९५० सालीं झालेल्या त्यांच्या निधनानंतर, त्यांच्या उर्वरित कागदपत्रांत हें हस्तलिखित होतें.

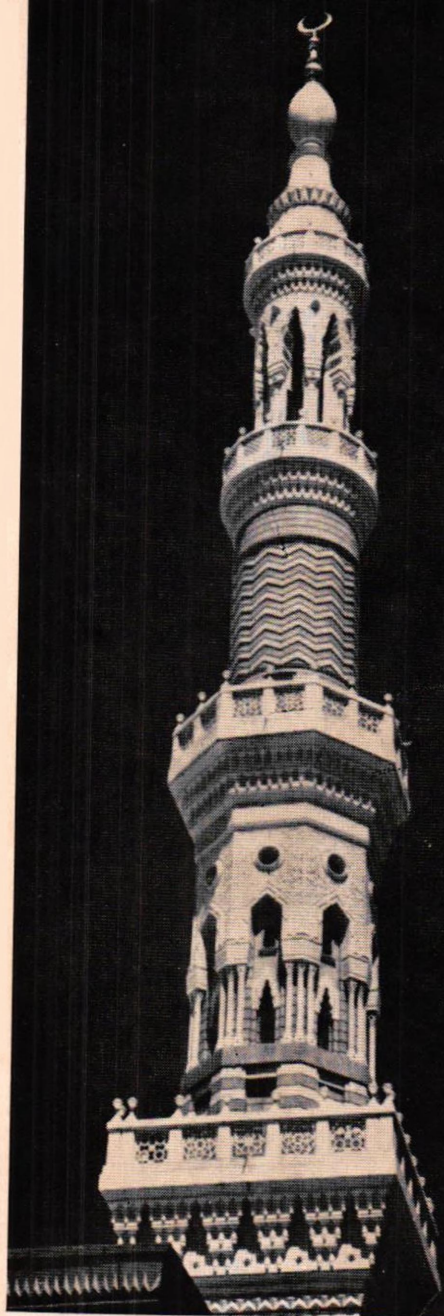
माझे सन्माननीय मित्र श्री. एम. हारिस यांनीं हें हस्तलिखित वाचलें आणि त्यांच्या सह्याचारूनच या हस्तलिखिताचा पहिला भाग ग्रंथरूपानें प्रसिद्ध होत आहे. या भागांत मुहंमद पैगंबरांचें जीवनचरित्र आलें आहे.

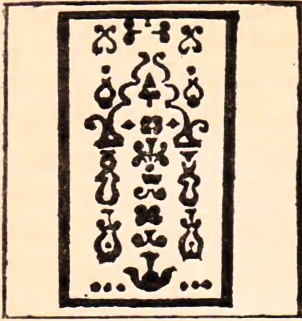
पैगंबरांचें जीवन मानवजातीच्या दृष्टीनें, अतिशय मोलाचें आहे. त्यांच्या जीवित-कार्याचें व त्यांच्या संदेशाचें खरेंखुरें महत्त्व पटलें तर आपल्या देशांत भावनात्मक ऐक्य निर्माण होण्याच्या प्रक्रियेस मोठीच मदत होईल. या ग्रंथांत पैगंबरांच्या कार्याचें महत्त्व लेखकानें ज्या सहृदयतेनें व सहानुभूतीनें जाणलें आहे आणि ज्या सहज आणि उत्कट रीतीनें या कार्याचा गौरव केला आहे, ती रीत अपूर्व आहे. लेखन-विषयाच्या अंतरंगांत प्रवेश करण्यांत लेखकानें असामान्य यश संपादन केलें आहे.

मराठींत मुहंमद पैगंबरांच्या जीवनावर फारशी पुस्तके नाहींत. माझी खात्री आहे कीं, साने गुरुजींचा हा ग्रंथ अनेक मराठी वाचक वाचतील आणि या वाचनामुळें अनेकांना पैगंबरांचें व इस्लामचें आकलन अधिक चांगल्या रीतीनें होईल.

साने गुरुजींच्या मित्रांनीं व चाहत्यांनीं त्यांचें कार्य पुढें चालूं ठेवलें आहे याचा मला फार संतोष वाटतो. हा मौलिक ग्रंथ प्रकाशित केल्याबद्दल मी त्यांचे अभिनंदन करतां.

मदीनाच्या मसजिदे नबवीचा
एक नवीन मिनार

मानव समाजाच्या अभ्यासाची चार रूपे

या जगांत महान् विभूति जन्माला येतात, लोकोत्तर पुरुष जन्माला येतात. जगाच्या गाड्याला ते प्रचंड चालना देतात. एखादा बुद्ध, एखादा ख्रिस्त, एखादा मुहंमद येतो व कधीहि न संपणारी गति व प्रेरणा जगाला देतो. या ज्या महान् व्यक्ति असतात, त्यांनाहि सारेंच स्वतःच्या इच्छेप्रमाणें करतां येतें असें नाहीं. तेहि कांहीं अंशीं परिस्थितिशरण असतात. स्वतःच्या इच्छांना त्यांनाहि मुरड घालावी लागते. त्यांच्या मूळच्या कल्पना समाजांत शिरतांना बदलत असतात. त्या जशाच्या तशा रहात नाहींत. बुद्ध धर्मातील, ख्रिस्ती धर्मातील किंवा इस्लामी धर्मातील कल्पना मूळ धर्मस्थापकांच्या मनांत जशा असतील तशाच राहिल्या असें नाहीं. त्या लोकोत्तर विभूतींचा प्रचंड परिणाम झाला यांत संशय नाहीं. परंतु समाजव्यापक असे जे इतर प्रवाह, त्यांच्याशीं या लोकोत्तर विभूतींच्या विचारप्रवाहासहि समरस व्हावें लागलें. तेव्हांच त्यांचे विचार पुढें जाऊं शकले. एरवीं ते पुढें सरकते ना. कधीं मूळच्या कल्पना अधिक विकसित व प्रगल्भ होत, कधीं त्या विकृतहि होत; परंतु असें होणें अपरिहार्यच असतें. संस्कृतीच्या विशिष्ट पायरीवर असणाऱ्या लोकांच्या सर्वसामान्य गरजांना अनुरूप असेंच स्वरूप या नव विचारांसहि घेणें प्राप्त होतें. म्हणून इतिहास हा नेहमीं वनत असतो, वाढत असतो. इतिहास म्हणजे एक अखंड गतीचा प्रवाह आहे. भौगोलिक व आर्थिक परिस्थितीमुळें नवनवीन

कल्पना येतात. आर्थिक जीवनाचें तर फारच महत्त्व असतें. समाजाच्या आर्थिक स्थितीमध्ये संस्कृतीची, त्या त्या समाजांतील गुणादुर्गुणांचीं मुळें असतात. संस्कृतीचा व कलांचा अभ्यास करतांना आर्थिक रचनेचा अभ्यास अत्यावश्यक असतो. नवीन नवीन काळांत नवीन नवीन दृष्टि येते. पूर्वीच्या कल्पनांना निराळे अर्थ मिळतात, त्यांना नवीन रंग चढतात. जुन्या संस्थांत नवीन अर्थ दिसतो. त्यांचें नीट परीक्षण निरीक्षण होऊं लागतें. म्हणून कोणत्याहि व्यक्तीचें व्यक्तिमत्त्व, विभूतीचें विभूतिमत्त्व पाहतांना तिच्या सभावतीची परिस्थिति पाहणें आवश्यक असतें. परिस्थितीच्या प्रभावळींतच त्या त्या व्यक्तीचें सम्यक् दर्शन आपण घेऊं शकतो. कोणी म्हणतात, परिस्थिति माणसाला बनवते. कोणी म्हणतात महापुरुष परिस्थितीला कलाटणी देतात. सत्य दोहोंच्यामध्ये आहे. परिस्थिति माणसाला बनविते व माणूसहि परिस्थितीला रंगरूप देत असतो. व्यक्ति व समाज एकमेकांवर परिणाम करीत असतात. समाजच नव्हे तर बाह्य भौगोलिक स्थितिहि व्यक्तीवर परिणाम करत असते. इतिहास म्हणजे काय ? इतिहास म्हणजे अनंत इच्छाशक्तीचे अन्योन्य परिणाम. इतिहास म्हणजे मानवी मन व बाह्य परिस्थिति यांचे अन्योन्य परिणाम होऊन सतत बनत जाणारा महान् प्रवाह. इतिहासाकडे पाहण्याची ही अत्यन्त शास्त्रीय दृष्टि आहे.

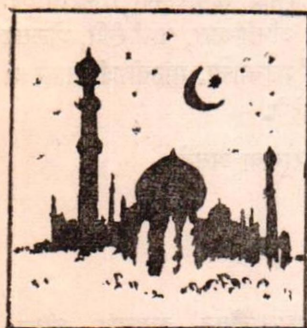
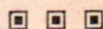
समाज पायऱ्यापायऱ्यांनीं वाढत आला आहे. सृष्टि एकदम कधीं उडी मारीत नाहीं. मार्क्सवादी म्हणतात कीं कधीं कधीं एकदम उड्या मारण्यांत येत असतात. परंतु या ज्या उड्या वाटतात, या ज्या बाह्यतः क्रांति किंवा उत्पात वाटतात, त्याहि उत्क्रान्तीतीलच एक प्रकारच्या पायऱ्या असें दुसरे म्हणतात. सर्वत्र सर्जन व विनाशन सदैव चाललें आहे. हरघडी मोडतोड, अंतर्बाह्य चालली आहे. प्रत्येक क्षणाला जन्ममरण आहे. काहीं तरी जातें, काहीं नवीन येतें. क्रांति म्हणजे उत्क्रान्तीचें जरा विशाल व भव्य स्वरूप !

सामान्यतः व्यक्तीच्या जीवनांत जे नियम तेच समाजाच्याहि. आपण पदोपदीं कांटेकोर विचार करून थोडेच वागत असतो. प्रत्येक क्षणीं साधकवाधक विचार करीत कोण बसतो ? पुष्कळ वेळां विचार आपल्यावर लादला जातो. आपण खातो, पितो, झोपतो त्या वेळेस का मोठी विचारक्रिया चालू असते ?

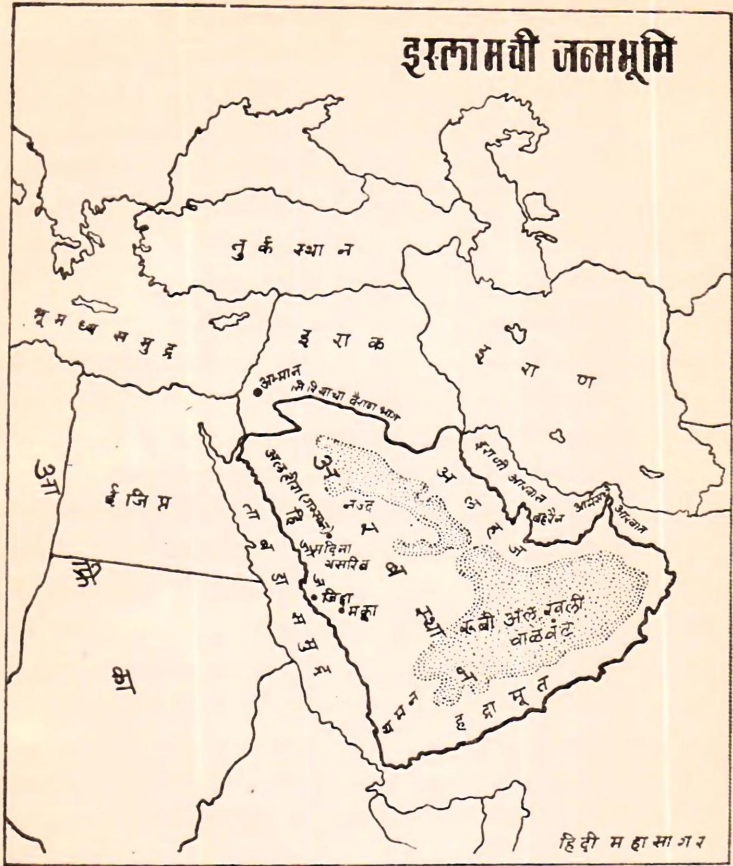
प्राणी आहे, ही गोष्ट नाकरतां येणार नाही. मनुष्य आणखीहि कांहीं अधिक असतो. परंतु परिस्थितीचाहि तो असतो. शंभरांपैकी नव्वद लोक परिस्थिति-शरण असतात. एखाद्या विशिष्ट देशांतील संस्था कोणत्याहि असोत. त्या त्या संस्था त्या त्या देशांतील विशिष्ट परिस्थितीमुळेच संभवल्या असं दिसून येईल. मुहंमदांनीं जो धर्म दिला, जे नियम दिले, जी नीति दिली, ज्या संस्था दिल्या त्यांचें स्वरूप नीट समजण्यासाठीं अरबस्थानची परिस्थिति पाहिली पाहिजे. अरबस्थानांतील परिस्थितीच्या प्रभावळीत मुहंमदांस पाहूं या, म्हणजे त्यांचें कार्य नीट कळेल. कोणत्या मर्यादांत, कोणत्या लोकांत, कोणत्या प्रदेशांत, कोणत्या परिस्थितींत त्यांना काम करायचें होतें तें पाहूं या.

इस्लामची जन्मभूमि

तें पहा अरबस्थान. ईजिप्त व असीरिया यांच्यामधला हा प्रदेश. एक चमत्कृतिमय प्रदेश. कोणालाहि शरण न जाणारा व कोणासहि फारसा माहीत नसलेला प्रदेश. सीझर व खुशरू यांच्या फौजा जात-येत, तेव्हांच थोडासा परिचय या देशाचा होई. इराण, ईजिप्त, रोम, बायझंटाईन सर्वांनीं हा प्रदेश जिंकण्यासाठीं प्रयत्न केले. परंतु प्रयत्न अपेशी ठरले. आणि अलेक्झांडरहि आपलीं स्वप्नें मूर्त करण्यासाठीं जगता तर त्यालाहि या देशांत जीवनांतील

इस्लामची जन्मभूमि

पराजयाचा पहिला धडा कदाचित् शिकावा लागला असता ! प्राचीन काळचीं हीं सारीं राज्यें, साम्राज्यें गडगडतांना अरब पहात होता. तो स्वर्धाक्षेत्रांत कधीं शिरला नाहीं, युद्धक्षेत्रांत उतरला नाहीं. खुदरू व सीझरचीं सैन्ये येत-जात, लढत. परंतु कोणाचीहि बाजू घेऊन अरवानें आपला हात उचलला नाहीं.

असा हा शांत, स्वस्थ अरेबिया. आपल्या मुक्या निःस्तब्ध गूढतैतून आतां प्रकट होणार होता. एक हजार वर्षेपर्यंत परकीयांच्या दृष्टीला दृष्टि न देणारा हा विजनवासी, एकान्तप्रिय अरब सान्या जगाचे डोळे स्वतःकडे ओढून घेणार होता. स्वतःच्या प्रेरणेनें अरबस्थान स्वतःच्या जीवनावरील पडदा फाडून देणार होतें. हे शांत स्तब्ध लोक सान्या जगांतील राज्ञें, साम्राज्यें स्वतःच्या पायांशीं आणावयास उभे राहिले. आपल्या किल्ल्यांतून ते बाहेर पडले.

साराच अरेबिया अज्ञात होता असें नाहीं. नकाशांत जरा पहा. आशियाच्या उजव्या कानांतील हा सुंदर लोलक जरा पहा. दक्षिणेस हिंदी महासागर, पूर्वेस इराणचें आखात, पश्चिमेस तांबडा समुद्र व उत्तरेस सीरियाचा वैराण भाग. अरबस्थानाचे सामान्यतः दोन भाग पाडतां येतील. मधला भाग मध्य अरबस्थान. हा केवळ वालुकामय प्रदेश आहे. आणि या वालुकामय प्रदेशाभोंवतीं समुद्राच्या तिन्ही बाजूनीं असणारा भाग हा दुसरा भाग. तसे इतर पुष्कळ भाग आहेत. हवा, पाणी, सुपीकपणा लोकांच्या चालीरीती, एवढेंच नव्हे तर तांडवळे यांतहि फरक आहेत. अरबस्थानच्या उत्तरेचा डोंगराळ सुद्धाच यांत अलहीरा हा भाग येतो. याला गस्तान असेंहि म्हणत. या भागाला रोम व इराण यांचें प्रभुत्व बहुधा आलटूनपालटून पत्करावेंच लागे. पश्चिमेकडचा भाग हा सर्वांत महत्त्वाचा आहे. या भागाला हिजाज असें नांव आहे. या भागांतच मदिना हें प्रसिद्ध व पवित्र शहर आहे. त्याचें इस्लामपूर्व नांव यसरिब असें होतें. मक्का शहर याच भागांत. मक्केची यात्रा करणारे हाजी लोक ज्या बंदरांत उतरतात ते जिद्दा बंदरहि याच भागांत. मक्का, मदिना हीं शहरें समुद्रापासून आंत आहेत. तांबड्या समुद्राच्या पूर्व किनाऱ्याकडे पाहा. लाल दगडाचे सुळके रागानें जणुं समुद्रांत घुसत आहेत असें येथें दिसेल. परंतु लाल लाटांच्या मान्याला भिऊन हे पहाड मागें मागें जात आहेत. चला त्यांच्या पाठोपाठ. किनाऱ्याकडून या पहा एका पाठीमागून एक अशा डोंगरांच्या, टेकड्यांच्या रांगा आहेत. आणि या टेकड्यांच्या अधूनमधून एखादी हिरवळीची दरो आहे. त्या हिरवळीच्या जागीं अरबांची एखादी वसाहत असायची. तेथें अरब आपल्या शेळ्यामेंढ्यांना पाणी पाजत आहेत असें दिसे. पावसाच्या पाण्यानें बनणारे प्रवाह तेथें टिकत नसत. तप्त भूमींत लगेच शोषले जात. परंतु वाळूंत घुसलेल्या या पाण्यांतून मध्येंच एखादा झरा

अखंड व अनंत असा वाहतांना आढळे. वाळवंटांतील भटक्ये लोक अशा वन-स्थलीस जीव कीं प्राण मानीत. आज्ञाजूस उजाड, भगभगीत, रखरखीत भाग आणि मध्येच परमेश्वराची ही वहाती करुणा झुळझुळ करीत असे. अशा या मधल्या जागा वधत, टेकड्या चढा व उतरा. सर्वत्र एकच प्रकार दिसेल. आणि येतां येतां शेवटच्या सर्वांत उंच अशा रांगवर तुम्ही याल. तेथून पूर्वेकडे पहा. काय वरें दिसतें? तुम्हांला अनंत निःस्तब्ध असें वाळवंट दिसेल. अरवां-शिवाय तेथें कोण राहिल? कोण जगेल? एकीकडे टेकड्या व एकीकडे अनंत वाळवंट. यांच्या मधल्या या भागाला हेज, हिजाज असें म्हणतात. या शब्दाचा अर्थ मधली जागा असा आहे. इस्लामची जन्मभूमि ती ही. इस्लामी धर्माचें बाळ येथें पाळण्यांत घातलें गेलें. या वाळवंटांतून पुढें गेलें कीं नज्दचे डोंगर-पटार येतें. हिजाज व नज्द या भागांतील अरब जातीच मुहंमदांच्या पहिल्या प्रथम अनुयायी झाल्या. या भागास सोडून नैऋत्येकडे चला. त्या भागास यमन म्हणतात. यमनच्या पूर्वेस हद्रामूत हा भाग आहे. पूर्वे किनाऱ्यापर्यंत हा भाग गेला आहे. पूर्वेस आर्म्सच्या आखाताजवळ आर्म्स भाग. पश्चिमेकडे अगर्दी दक्षिणेकडे यमन आहे, तसाच पूर्वेकडे अगर्दी दक्षिणेस अम्मान हा भाग आहे. पूर्वे व पश्चिम यांच्यामधील भागांत एके ठिकाणीं अल्-हज्ज नांवाचें वाळवंट आहे व तें थेट पुढें बह्रैनपर्यंत पसरलेलें आहे. या वाळवंटांतूनहि मधूनमधून सुपीक भाग आहेत. वाळवंटांतील हीं आधारस्थानें, निवासस्थानें !

वेदुइनांचें मुक्तजीवन

किनाऱ्याजवळचे भाग सोडून अरबस्थानच्या अंतर्गत भागांत आपण जाऊं या. वरती अनंत निळें निळें आकाश व खालीं अनंत प्रशांत वाळवंट. अत्यंत स्वच्छ व ताजी हवा. सांगतात कीं या भागांत मनाची विशिष्ट स्थिति होते. एकदम भावना उचंबळतात. बुद्धीला, मनाला एकदम चालना मिळते. अनंत शांति. तेथें तुमच्याशिवाय कोण आहे ? तुमच्या पावलांशिवाय कोणाचीं पावले ऐकूं येणार ? मधून एखादा गरुड दिसेल, एखादें पहाडी जनावर, शेळीमेंढी दिसेल. केवळ असीम शांति व स्तब्धता. जणुं अपार परमेश्वराच्या सन्निध आहांत असें वाटतें. मुक्या अंनंततेजवळ आहांत असें वाटतें. एक प्रकारचा अननुभूत आनंद हृदयांत उसळतो असें म्हणतात. वृत्ति उचेजित होतात. प्रतिभेला पल्लव फुटतात. बांधून ठेवलेल्या, कोंडलेल्या मनोवृत्ति एकदम मुक्त होतात. त्या उज्या मारूं पाहतात. शरीरांत व मनोबुद्धींत एक प्रकारची विद्युत् संचरते, बुद्धीस चालना, चोदना मिळते. अरबांच्या मनावर हे सारे परिणाम होत असतील. त्यांच्या प्रतिभाशाली व कल्पनामय मनांत किती भाव उसळत असतील ! कसे थरारत असतील ! या अप्रकट मुक्या भावना सुहंमदांच्या 'अह्लाहु अकबर' या धीरगंभीर वाणींतून प्रकट झाल्या व जगभर पुढें गेल्या.

या अंतर्गत भागांत राहणाऱ्यांना वेदुइन (बद्दू) म्हणत. या वेदुइनांची निसर्गाशी सतत लढाई. कढत वारे सुटत, प्रचंड वादले होत, वाळूचे डोंगर

आकाशांत उडत व खालीं कोटें पडत. अशा परिस्थितीमुळें विशिष्ट गुण वेदुइनांच्या अंगीं आले. शेती करणारा एकाच ठिकाणीं राहतो. परंतु वेदुइनांना शेती कोठली ? ते सदैव भटकत. या भटक्या वेदुइनांचेहि दोन प्रकार असतात. शेळ्यांमढ्या वाढवणारे व उंट वाढवणारे. शेळ्यांमढ्या चारणारे वाळवंटांत खूप आंत जाऊं शकत नाहींत, ते कुरणाच्या जवळ, पाण्याच्या आसपासच रहात. परंतु उंटवाले वाळवंटांत आंत संचार करीत. अरबी वेदुइन हे विशेषतः उंट पाळणारे होते. उंटांना डोंगरांवरचा गवतपाला पुरा पडत नाहीं. वाळवंटांतील झाडेंच त्यांचें खाद्य. तसेंच खारें मच्छुळ पाणी त्याला अधिक मानवतें. हिंवाळ्याच्या दिवसांत अंगांत ऊत्र रहावी म्हणूनहि उंटाला वाळवंटांत भटकावें लागतें. विताना उंटिणीला वाळवंटाची जमीन हवी. उंटिणीला जशा प्रसववेदना होतात तशा क्वचित्च कोणा प्राण्याला होत असतील ! उंटिणीला प्रसूतिकाळीं उबेची फार जरूर असते. म्हणून उंट वाढवणारे वेदुइन अंतर्गत भागांत राहतात. माणसांपासून दूर रहातात. तेहि कमी माणसाळलेले व स्वैर असे त्यामुळें होतात. किनाऱ्याजवळ किंवा सुपीक भागांत जे अरब रहात त्यांचें जीवन वेदुइन कमी मानी. वाळवंटांतील स्वच्छंदी स्वतंत्रतेचें जीवन त्याला प्रिय वाटे. आजकालच्या जीवनांत किती गडबड. सारी धांवपळ. ती धांवपळ ज्ञानार्थ असो वा धनार्थ असो. शांति तिळभर नाहीं. अखंड जोजार सुरू. सारा संसार जणुं छातीवर येऊन बसतो, मानगुटीस बसतो. अशा वेळेस आपण त्या वेदुइनांचें मुक्त जीवन जरा मनांत कल्पूं या. वेदुइनांचें जीवन म्हणजे एखाद्या अल्लड मुलासारखें जीवन. स्वच्छंद, हेतुहीन, समाधानी, आनंदी, संपूर्ण जीवन. स्वतःच्या साध्या जीवनांत त्याला अपार समाधान असे, तो सुखी असे, कारण तो यथार्थपणें जगत असे. त्याला अधिकाची इच्छा नसे. त्याला केवळ एकच भीति असे. ती म्हणजे मरणोत्तर जीवनाची ! हा विचार आपल्या मनांतून तो पार दवडी. जगांत कोणाचीहि त्याला भीति वाटत नसे. ना मानवाची, ना संकटाची. उद्यांचा विचार तो करीत नसे. जी जी परिस्थिति येईल तिचा पुरेपुर उपभोग घ्यायला तो तयार असे. संकट आलें, सहन करी. सुख आलें भोगी. आज या क्षणीं जें सुख आहे ते भोगूं दे. जीवनाचा पेल त्यांतील थेंबन्थेंब पिऊं दे. त्या सुखाच्या क्षणीं दुसरे विचार मनांत आणून तें सुख तो मलिन करीत नसे. वेदुइन कीर्तीचा व विजयाचा भुकेला असे. परंतु ही महत्वाकांक्षा त्याला

संचित करीत नसे. दुःखचिंतांचे ढग त्यामुळें मनांत नसत जमत. त्याचें तें वाळवंटांतील जीवन, परंतु तें एक प्रकारें परिपूर्ण असे. उत्साही, संस्कृत व सामर्थ्यसंपन्न असें असे. त्याचें तें जीवन वासनाविकारांचें असे. परंतु त्यांतहि एक प्रकारची आनंदी व समाधानी वृत्ति त्याची असे. जीवन हें जगण्यालायक आहे अशी त्याची निःसंदिग्ध खात्री असे.

अशा ह्या त्याच्या जीवनांतहि ध्येय असे. वाळवंटाचा तो अस्सल पुत्र. तो एखाद्या पुढें आलेल्या डोंगराच्या टोंकाखालीं छायेत पडून नसे रहात. तो शूर, साहसी, अतिथ्यशील असा असे. स्त्रियांच्या रक्षणार्थ सदैव सिद्ध असे. आपल्या जातिजमातीसाठीं स्वतःचें सर्वस्व द्यावयास तो तयार असे. निराश्रितांस आश्रय द्यावयास, गरजवंतास साहाय्य करावयास तयार असे. त्याची वाणी मोठी गोड, वक्तृत्वपूर्ण व अस्वलित अशी असे.

या अरवांची संस्कृति भटकी होणें अपरिहार्य होतें. लोकसंख्या वाढे, परंतु झरे थोडेच वाढत. भटकें जीवन त्यांच्यावर लादलें जाई. निसर्गाशीं झगडणाऱ्या या लोकांत कांहीं सामाजिक व कांहीं वैयक्तिक गुण आले. संकटांशीं सदैव झगडायचें असे. त्यामुळें त्यांच्यांत ऐक्य असे. मालमत्ता व प्राण नेहमींच धोक्यांत. नेहमींच असुरक्षितता. यामुळें ही एकजूट अवश्य असे. परिस्थितीशीं तोंड देण्यासाठीं ऐक्यानें वागणें भाग पडे. परंतु हें एकटें त्या त्या जातिजमाती पुरतें असे. इतरांचा त्यांना विश्वास नसे. जो आपल्या जथ्यांत नाहीं त्याचा भरंवसा कसा धरावा ? त्यांचा देशाभिमान म्हणजे विशिष्ट जातिजमातीचा अभिमान. त्यांच्या सामाजिक जीवनाचा आदि व अंत म्हणजे त्याचा जथा ! परंतु या गोष्टीचा विकास होऊं लागला म्हणजे अनेक चमत्कार होतात. भाऊ भावाशीं भांडतो, परंतु भावासाठीं इतर सर्वांशींहि भांडावयास तो उठतो. शेजाऱ्या-जवळ भांडेल, परंतु शेजाऱ्यासाठीं साऱ्या जगाजवळहि भांडेल. यामुळें अरवांत एक प्रकारचें ऋकट अभेद्य कवचहि होतें, ऐक्याचें कवच ! भांडणांतहि ऐक्य होतें. ते एकमेकांजवळ भांडत, एकमेकांसाठीं प्राण द्यायलाहि सिद्ध असत ! यामुळें न कळत देशाभिमान त्यांच्या अंगीं आला. तो त्यांना माहीत नव्हता. मुहंमदांनीं त्याची त्यांना जाणीव करून दिली. अरवांच्या वैयक्तिक जीवनांतहि सामुदायिक जीवनाला महत्त्व होतें. आपल्या जातिजमातीशीं निष्ठावंत राहणें हें

महान् ऐक्यबंधन असे. वेदुइनांचीं अनेक कुळें झालीं होतीं. अनेक कुळांच्या निरनिराळ्या जाति झाल्या होत्या. आपल्या कुळाचें व आपल्या जमातीचें बळ कमी होऊं नये म्हणून ते फार जपत. माझ्या कुटुंबांतील एखादा मारला गेला तर माझे बळ कमी होऊन शत्रूचें वाढणार नाहीं का ? म्हणून बदला घेतलाच पाहिजे. वेरीज बजावाकी सारो झाली पाहिजे ! या वृत्तीमुळें वांशिक भांडणें, द्वेषमत्सर सदैव असत. हीं भांडणें थांबविणें कठिण जाई. कारण आपापल्या जातीचा व कुळाचा त्यांत अभिमान असे. कोणा एकाला इजा झाली, अपाय झाला तर सारी जमात सूड व्यावयास उठे. जमातीतील कोणी एकानें अपराध केला असला तरी सारी जमात त्याची जबाबदारी घेई. एरव्हीं मित्रत्वानें राहणाऱ्या या जातिजमातींत कधीं कुठें लहानशीं ठिणगी पडेल व वणवे पेटतील त्याचा नेम नसे. परंतु आप्तेष्ट होतां होईतां एकमेकांवर उठत नसत. जवळच्या नातल्या कुळांपासून अपाय झाले तरी सोशित. “ तेहि आमचेच भाऊ. चांगल्या मार्गावर येतील. सद्बुद्धि येईल. पूर्वी चांगले वागत तसे पुन्हां वागूं लागतील ” असें म्हणत. जातीसाठीं दारिद्र्य पत्करणं, मरण पत्करणं, याचा अभिमान वाळगीत.

त्यांच्या त्यांच्या जातिजमातीचा पुढारी असे. त्याचें म्हणणें सारे मानीत. परंतु हे संबंध मोकळे असत. त्यांत दास्याची यत्किंचितहि छटा नसे. एक तर अरब फार श्रीमंत नसत. एकानें मरावें व दुसऱ्यानें सुखांत लोळावें इतकी विपमता त्यांच्यांत नव्हती. त्यांच्यांतील श्रीमंत म्हटला म्हणजे त्याचा तंबू जरा नीटनेटका असे, पागोटें जरा नीटनेटके असे, त्याचा एखादा सुंदर उमदा घोडा असे. परंतु समाजावर आपली सत्ता लादिल इतकी श्रीमंती कोणाची नसे. त्याच्यापासून समाजाला धोका नसे. पुढाऱ्यांत व त्यांच्यांत जो संबंध असे तो सन्मान्य असे. शेजाऱ्याजवळ, मित्राजवळ जितक्या मोकळेपणानें बोलावें तितक्या मोकळेपणानें तो आपल्या नेत्याजवळहि बोले. शेजाऱ्याची जशी भीति वाटत नसे तशी पुढाऱ्याचीहि. वेदुइनाची ही जी स्वतंत्र वृत्ति ती परिस्थितिजन्य होती. एका कवीनें म्हटलें आहे—

“ स्वातंत्र्य हें पहाडांवर फुलतें. समुद्रावार फुलतें, ” आपण त्यांत वाळवंटेंहि घालूं. वाळवंटांतहि तें फुलतें. अरवस्थानांत जीवनक्रमहि इतका तीव्र असे कीं

प्रत्येक मनुष्य स्वतःचा विचार करी, स्वाभिमान-स्वतंत्रता हे गुण त्यामुळे वाढीस लागले. वेदुइन आपल्या मित्रांशीं किंवा जमातींशीं गोडीनें वागे. परंतु स्वेच्छेनें वागे. त्यांत बळजबरी, सक्ति नसे. तो एक प्रकारें स्वतंत्रतेचा व समानतेचा भोक्ता असे. जो नेता असे, तो गुणांमुळे असे. जो गुणानें व कर्तृत्वानें अधिक त्याला मान देत. वयालाहि ते आदरित. म्हाताऱ्यांच्या हातीं सूत्रें देणें सोयीचें पडे. म्हाताऱ्यांविषयीं आदर असल्यामुळे तरुणां-तील वैरें कमी होत, स्पर्धा, मत्सर थांबत. म्हाताऱ्यांस मान दिला जाई तो त्यांच्या अनुभवासाठीं, त्याची उपयुक्तताहि असे म्हणून; म्हातारा मोठा बुद्धिप्रधान असे, साधकत्राधक प्रमाणें मांडी म्हणून नाही. अर्थात् वयाबरोबर पात्रताहि पाहिली जाई. तोच वडील माणूस पुढारी मानला जाई, जो न्याया-साठीं, शौर्यधैर्यासाठीं प्रसिद्ध असे. लोक त्याला पुढारी मानीत म्हणून तो पुढारी. कांहीं विशिष्ट मिरासदारीच्या हक्कांमुळे तो पुढारी बनत नसे. अगदीं मोठ्यांतील मोठ्या माणसालाहि अरबस्थानांत 'तू'च म्हणत, आदरार्थी 'आपण' किंवा 'तुम्ही' असा प्रयोग नसे. पुढाऱ्यास नांवानें हाक मारीत.

या पुढाऱ्याला सारी जमात मान देई. शेख शब्दाचा अर्थ वृद्ध व मुख्य असा आहे. जर पुढारी निवडणें कठीण झालें तर चिड्या टाकीत. हा पुढारी म्हणजे जणुं राजा. परंतु स्वतःच्या जबाबदारीवर तो विशेष कांहीं करित नसे. तो मित्रांचा सल्ला घेई. कुटुंबांतील मंडळींस विचारी. जमातींतील लोकांची भेट-गांठ घेई. मगच निर्णय देई. त्याच्याबरोबर शरीरसंरक्षक नसे. उच्च व नीच दोघांजवळ तो बसेबोले.

ती ती जातजमात आपल्या जातिजमातीचा अभिमान वाळगी. आपल्या जातीचें, कुळाचें नांव वाढावें असें प्रत्येकास वाटे. आपल्या जमातीच्या परा-क्रमाचे पोवाडे सर्वत्र जावेत असें त्यांना वाटे. औदार्यानें, शौर्यानें, अतिथ्यानें, वक्तृत्वानें माझी जात श्रेष्ठ अशी व्हावी, अशी प्रत्येक वेदुइनाला इच्छा असे. जातीचा जो मुख्य असे त्याच्या वैयक्तिक कीर्तीभोंवतीं त्याच्या कुळाचीहि कीर्ति असे. अमक्या शूर व अतिथ्यशील कुळांतला असें म्हणत. वेदुइनांच्या सर्व सदगुणांत स्वाभिमान राजा होता. या स्वाभिमानाच्या त्यांच्या सदगुणांत अनेक गुणांचा अंतर्भाव असे. त्या अनेक गुणांमुळे स्वाभिमान ही वस्तु बने. शौर्य व आतिथ्य हे दोन सर्वांत महत्त्वाचे गुण.

एक कवी म्हणतो— “अरब देईल तेव्हां पाऊस पाडील, हल्ला करील तेव्हां सिंहासारखी उडी घालील !”

अरब योद्धा अपार शौर्याची मूर्ति असे. कित्येक दिवस तो खोगीरावर काढील, अंगांत जाड, जड चिलखत घालून शत्रूच्या पाठीवर राहील, आपल्या नातलगास मारणाऱ्याचा शोध करित राहील. किंवा कधी श्रीमंत व्यापाऱ्यांच्या कारवानांवर हल्ले करील. लूटमार हा त्याचा मुख्य धंद्याच असे. त्याची जमीन त्याला अन्न देत नसे. खजूर हीच त्याची भाकरी. म्हणून घासदाणा लुटणें प्राप्त. निसर्गानें ही भामटेगिरी त्याला शिकविली ! त्याच्या आर्थिक जीवनामुळें परस्पर विरोधी गुण कसे आले पहा. सदैव गरज असे म्हणून हांव व लोभ त्याच्या ठायीं असत. हांव असणें हा गरिबाचा सहजधर्म आहे. हांव असली म्हणजे चढाई करणें हा गुणहि येतो. परंतु अरबांत हांवेबरोबर आतिथ्यहि आहे. गरीबीमुळें हांव आली आणि एकमेकांच्या कष्टमय जीवनाची जाणीव असल्यामुळें आदरातिथ्याची वृत्ति बळावली. तो आज संकटांत आहे. उद्यां मजवरहि तसा प्रसंग येईल. तो आश्रयार्थ आला आहे, उद्यां मला आश्रय मागावा लागेल. या जाणीवेनें वेदुइन आतिथ्यशील झाला. अशा निराधारास ते आधीं अन्न देत व मग स्वतः जेवत. त्याला कपडे देत, त्याच्या गरजा भागवत. धंद्यासाठीं किंवा दुर्दैवामुळें ज्याला एका स्थानाहून दुसऱ्या स्थानीं जावें लागे अशा मित्रहीन माणसास अकारण ते आधार देत.

अरब लुटलूट करी. परंतु लुटलुटीतहि त्यानें मर्यादाधर्म ठेवला होता. तो उगीच मारहाण करित नसे. शक्यतां हिंसा टाळी. रक्तपात टाळी. “मी या व्यापाऱ्याचें ओझे फक्त कमी करतां” असें म्हणे ! आणि ज्यांना लुटावयाचें तेथें स्त्री असेल तरी वेदुइन कितीहि आडदांड व उच्छृंखल असला तरी स्त्रियांशीं तो अदृष्टीनें वागे. तो स्त्रीवर हात टाकीत नसे. तो म्हणेल, “तुमचें नेसूंचें लुटाडें किंमतीचें आहे. तें मला हवें आहे तुम्ही दुसरें नेसा. मी दूर जातां.” आणि तो दूर जाऊन पाठ करून उभा राहील. इस्लामपूर्व अरबी कवितांतून या लढायांचीं, प्रसंगांचीं, वर्णनें आहेत. समोरासमोर कसे लढलों, पाठलाग कसे केले, शत्रूहि कसा शूर होता सारें वर्णिलेलें असे. अशा युद्धांत दयेचा लेश नसे. द्वेषाची पराकाष्ठा असे. शत्रूपासून उदारतेची व दयेची अपेक्षा करणें

लाजिरवाणें मानीत. स्वतःहि दया दाखवीत नसत. जखमी झालेल्यांसहि ठार करीत. त्यांची कुटुंबे गुलाम करीत.

वेदुइन फार रागीट असे. जपानी मासे खाऊन फार चिडखोर बनले आहेत. जरा कांहीं झालें तरी त्यांना झोवतें. त्यांना कांहीं सहन होत नाही. वेदुइन उंटाचें मांस खाऊन रागीट झाले. उंट कसा दिसतो ? भेसूर, दुर्मुखलेला. वेदुइन स्वतःच्या अपमानाचा बदल्या घेतल्याशिवाय कधीं रहात नसे. तसें तो न करील तर कायमची अपकीर्ति होईल. आणि वेदुइन रागावत. संतापतहि पटकन्. त्यामुळें कोण कुणाचा कधीं अपमान करील त्याचा नेम नसे. आणि मग तीं वैरें पेटत. अरबांचा पूर्वतिहास म्हणजे वर्षानुवर्षे चाललेल्या वैराचा इतिहास. सूड, खून यांचा इतिहास.

वेदुइन कुलाभिमानास फार जपे. आपला घोडा जातिवंत हवा, उंट चांगल्या रक्ताचा हवा, असें त्याला वाटे. त्याचप्रमाणें स्वतःच्या अंगांतील रक्ताचाहि तो अभिमानी असे. पूर्वजांचीं नांवें लक्षांत ठेवील. त्यांचीं सत्कृत्ये वर्णील. अशा कुळांतील मी, अशी प्रतिष्ठा मिरवील. माझ्या कुळाहून तुझें कूळ थोर असेल तर सिद्ध कर असें आव्हान देईल. अशा या आव्हानांतूनहि लढाया पेटत. या कुलाभिमानामुळें जसे द्वेषमत्सर पेटत, त्याप्रमाणें सद्गुणहि येत. वेदुइनची श्रेष्ठता संपत्तीमुळें नसे. तो आळसांत, विलासांत लोळे म्हणून नसे. वैयक्तिक गुणांवर त्याचा मोठेपणा असे. श्रेष्ठ कुळांत जन्मलों असें म्हणणाऱ्यांवर जबाबदारीहि असते. आपल्या कुळाची कीर्तिपरंपरा चालवण्यासाठीं सान्या जगाशीं लढण्याची त्याला हिंमत ठेवावी लागे. त्या बरोबरच तो आतिथ्यशील व उदार असे. जो कोणी आश्रयार्थ येईल, हांक मारील त्याला मदत करी. शत्रूचा हल्ला आला तर प्रथम आपल्या तंबूवर तो यावा, असा तो आपला तंबू उभारी. वाटसरू आला तर तोहि प्रथम आश्रयार्थ आपल्या तंबूंत यावा, असेंहि त्याला वाटे. रात्रीच्या वेळीं आपल्या तंबूजवळ तो आगट्या पेटवून ठेवी. हेतु हा कीं वाळवंटांत भटकणाऱ्यांस मार्गदर्शन व्हावें, त्यानें आपल्याकडे यावें. “मी तुझ्या मानावर माझें संरक्षण सांपवीत आहे.” असें जर आश्रयार्थ आलेला म्हणेल तर स्वतःच्या देहाचा मुडदा पडेपर्यंत त्याचा तो सांभाळ करील. अतिथीस आश्रय न देणें याहून दुसरें नीच कर्म नाही. अतिथीला क्वचितच कोणी फसवी आणि असें जो कोणी करी त्याच्या कुळाला कायमची काळोखी लागे.

एक कवि म्हणतो — “ त्या तंबूत आमचा मोठा पुढारी आहे. त्याचा शब्द रक्षणास पुरेसा आहे. थोर हृदयाचा तो आहे. रात्रीची वेळ असावी. वादळ असावे. कोणी तरी संकटांशी झगडत अशा वेळीं या तंबूजवळ येई. तो पुढारी आपला तंबू त्याच्या हवालीं करी. होय, खरोखरच तो पुढारी उदार व थोर असे. पाठलाग करणारा शत्रू आला तरी ज्याला संरक्षण दिलें त्याचें रक्त त्या पाठलाग करणाऱ्या शत्रूस मिळत नसे. ”

पुढील मुस्लीम सम्राटांच्या अवनत व अधःपतित काळांतहि हे गुण कधीं कधीं दिसत. एकदां एका सुभेदारानें कांहीं कैद्यांची कत्तलीसाठीं रवानगी चालवली होती. एका कैद्यानें पाणी मागितलें. सुभेदारानें देववलें. तो कैदी पाणी पिऊन सुभेदाराला म्हणाला, “ मी तुमचा अतिथी झालों. तुम्ही पाणी दिलें. अतिथीला का आतां मारणार ? ” त्या सुभेदारानें त्याला मुक्त केलें ! अतिथ्यांत संरक्षणाची हमी गृहीतच असे. आणि वचनभ्रष्टता अरबास माहीत नव्हती. त्यानें या वसा म्हटलें कीं संरक्षण मिळालें ! तो शब्द म्हणजे विश्वासाचा साहाय्याचा, संरक्षणाचा, अचल निष्ठेचा अमोल ठेवा असे.

अरबांच्या उदारतेचा प्रतिनिधि हातिम !

अरबी आतिथ्यास सीमा नसे, जवळ असेल तें सारें पाहुण्यांसाठीं ठेवायची अरबी नीति होती. आतिथ्यांत उणीव उरत असेल तर दूध देणारी उरलेली शेवटची उंटीणहि तो मारी व रसोयी करी. हातिमताईच्या गोष्टी जगप्रसिद्ध आहेत. ताई कुळांतील तो हातिम अति शूर अति उदार होता. तो कविहि होता. त्याचें जीवनच काव्य होतें. आतिथ्याचा तो आदर्श होता. एकदां मोठा दुष्काळ होता. हातिमहि अन्नान्नदशेला पांचला होता. एकदां सत्रंध दिवसांत त्याच्या कुटुंबांतील मुलांमाणसांच्या पोटांत कांहीं अन्न गेलें नव्हतें. रात्रीच्या वेळेस गोष्टी सांगून त्यानें मुलांना रमवले. तीं बाळें झोपीं गेलीं. गोष्टी सांगण्यांत अरबांची बरोबरी कोणी करूं शकणार नाही ! मुलें निजल्यावर पत्नीनें सुद्धां भूक विसरून जावें म्हणून तिच्याशीं तो गोष्टी-विनोद करीत होता. इतक्यांत तंबू-जवळ कोणीतरी आलें.

“कोण आहे ?”

“मी तुमचा शेजारी. मुलांना आज खायला कांहींहि मिळालें नाही. लांडग्यांप्रमाणें वखवखलीं आहेत. तुमच्याजवळ मदत मागायला आलों आहे.”

“तुझीं मुलें वेऊन ये.” हातिम म्हणाला.

तो मनुष्य गेला.

बायकोने विचारलें, “ काय देणार, काय करणार ? ”

“ थान्न, गडबड नको करूं.” तो म्हणाला.

“ स्वतःचीं मुलें उपाशीं निजवलींत. दुसऱ्यांना काय देणार ? ”

“ वघ आतां.”

असें म्हणून हातिम आपला घोडा घेऊन आला. तो घोडा जातिवंत म्हणून नामांकित होता. अति चपल व अति सुंदर. त्या घोड्यावर हातिमचें अति प्रेम. स्वतःच्या मुलांबाळांसाठीं तो घोडा त्यानें मारला नाहीं. परंतु आतां त्यानें घोडा मारला. रस्सा तयार झाला. शेजारी, त्याची पत्नी, त्याचीं मुलें सारीं जेवलीं.

“ आपल्या तळावरचे सारेच उपाशी आहेत. त्यांनाहि बोलवा. ” तो म्हणाला. इतरांनाहि बोलावलें. सकाळीं घोड्याचीं फक्त हाडें शिल्क होतीं ! हातिमनें सर्वांना जेऊं घातलें, परंतु त्यानें एक घांसहि घेतला नाहीं. अंगरख्यांत लपेटून तंबूच्या एका कोपऱ्यांत तो बसला होता.

इस्लामपूर्व अरबांचा हातिम हा परमोच्च आदर्श होता. तो युद्धांत शूर होता. परंतु वैरानें औदार्याला तो नष्ट करीत नसे. दुसऱ्याचा प्राण न घेण्याची त्यानें शपथ घेतली होती. प्राणांतिक घाव त्यानें कधीं घातला नाहीं. तो अति विनयी असे तरी सदैव विजयी होई. तो पुष्कळ लुटून आणी व राजाप्रमाणें सर्वांस पांटून देई. औदार्यामुळें व स्वतःच्या वचनपालनामुळें त्याच्यावर कधीं संकटें येत. परंतु तो तत्त्वच्युत झाला नाहीं. कोणी कांहीं मागितलें तर नाहीं म्हणायचें नाहीं असा त्याचा नियम असे ! एकदा एका द्वंद्वयुद्धांत प्रतिस्पर्ध्यास त्यानें निःशस्त्र केलें. तो वैरी म्हणाला, “ हातिम, तुझा भाला मला दे. ” हातिमनें भाला फेंकला. स्वतः निःशस्त्र होऊन तो उभा राहिला. परंतु तो प्रतिस्पर्धीहि तसाच उदार व दिलदार होता म्हणून बरें. नाहीं तर हातिम मरता. हातिमचे बणिक्-वृत्ति व्यवहारी मित्र त्याच्यावर रागावले. हातिम म्हणाला, “ त्यानें देणगी मागितली. ती का मी नाकारूं ? ” जे कैदी गुलाम होत त्यांची खंडणी तो भरी व त्यांना मुक्त करी ! एकदां हातिम प्रवासांत होता. खंडणी भरण्याचीं साधनें त्याच्याजवळ नव्हतीं. एका कैद्यानें ‘मुक्त करा’ प्रार्थना केली. त्या गुलामाच्या धन्याजवळ हातिम कैदी म्हणून राहिला, तो गुलाम मुक्त झाला ! पुढें हातिमच्या नातल्यांनीं खंडणी पाठविली व तो सुटला.

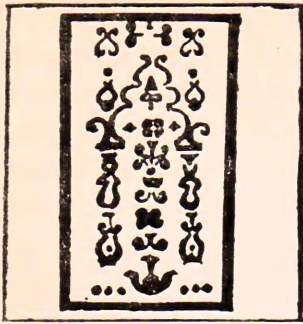
आणि असा हा शूर, दिलदार, उदार हातिम कविहि होता. अरबी गुणांचा पेला त्याच्या जीवनांत कांटोकांट भरला होता. त्याच्या काव्यांतहि त्याच्या जीवनाची उदात्तता दिसते. तारुण्यांत तो काव्याचा फार भोक्ता होता. कवींचें आदरातिथ्य करी. एकदां आजोबांनं या उधळ्या नातवास उंट चारायला ठेवलें. उंटचें कळव चारीत हातिम बसला होता. आणि एक काफिला जात होता. त्यांत तीन कवि होते. ते अल् हिराच्या राजाकडे जात होते. हातिम त्या कवींना म्हणाला, “ येथें थांबा, विश्रांति घ्या. ” त्यानें प्रत्येकासाठीं एकेक उंट मारला. एकच उंट पुरे झाला असता, परंतु आतिथ्य व औदार्य दिसावें म्हणून तीन मारले ! ते तिघे हातिमची व त्याच्या कुळाची कीर्ति काव्यांत गाऊं लागले. तें स्तुतिस्तोत्र ऐकून, कुळाच्या गौरवाचें तें महागान ऐकून हातिमला वृत्तार्थ वाटलें. त्यानें त्या प्रत्येकाला शंभर शंभर उंट दिले ! आजोबा आले तों उंट नाहींत !

“ कोटें आहेत उंट ? ”

“ आजोबा, तुमच्या कुळाभोंवतीं सदैव कीर्तिवलय चमकत रहावें म्हणून ते उंट मी दिले. आपल्या कुळाच्या मस्तकासाठीं कीर्तीचा शाश्वत मुकुट घेउन त्याचा मोत्रदला म्हणून ते उंट मी दिले. कायम टिकणारा मुकुट ! आपल्या कुळाचें तें गुणगान सर्व अरवस्थानभर जाईल. सर्वांच्या ओठांवर तीं गाणीं नाचतील ! ”

अरबजीवनांतील काव्य

अरबांत शिक्षण फारसें नव्हतें. मध्य अरबस्थानांतील अरब तर अगदींच अडाणी, अशिक्षित असे. परंतु पोवाडे त्याला आवडत. त्याला वर्णनें आवडत. तो अलंकारिक बोले. वेदुइनांच्या भाषेत जोर असे. ओज व माधुर्य असे. एक प्रकारची अर्थपूर्णता व सुटसुटितपणा असे. साहित्य फारसें नव्हतें तरी भाषा वक्तृत्वपूर्ण व समृद्ध होती. वेदुइन हा भावनोत्कट असल्यामुळे सुंदर व जोरदार शब्दांचा भोक्ता होता. त्याची साधी भाषा, परंतु ती फार काव्यमय बनली. सामाजिक व लढाऊ वृत्तीचें उत्कट प्रतिबिंब तिच्यांत होतें. भाषा विकसित झाली तरी लिखित वाङ्मय फारसें नव्हतें. ज्ञानाची अशी साधना अद्याप नव्हती. अरबी स्वभावाशी जुळत अशाच साहित्याच्या शाखा वाढल्या. काव्य अलंकार, वक्तृत्वाचा वाढ झाली. सुंदर शब्दांनीं वेडे होणारे अरबांसारखे लोक पृथ्वीवर दुसरे नाहीत ! ते शब्दब्रह्माचे, शब्दसौंदर्याचे उपासक होते. शब्दांच्या छटा छटा ते बघत. भाषा नाना अर्थ प्रसवणारी झाली. प्रभावी वक्तृत्वाला ही भाषा फार उपयोगी पडे. पराक्रमांचे पोवाडे गाता यावेत म्हणून काव्याचा अभ्यास सुरू झाला. काव्य म्हणजे प्रचाराचें एक साधन होतें. जीवनाचें व भावनांचेंहि तद्द्वारा प्रकटीकरण. अरबी काव्यांत उदात्त, गहन-गूढ असें कांहीं नसे. जीवनाची-मरणाची, सोऽहं कोऽहंची मीमांसा नसे. आपले कूळ, कुटुंब, जात यांच्या गौरवार्थ तें असे. त्यांच्या मनांत तात्त्विक संशय

नव्हते. नसत्या कल्पना त्याला अद्याप सतावत नव्हत्या— तो निसर्गाचें संतान होता. वाळवंटाचें लेकरूं होता. प्रगल्भ संस्कृतीचा तो पुत्र नव्हता. बुद्धीची फारशी वाढ झाली नव्हती. म्हणून गंभीर वाङ्मय त्याच्याजवळ नव्हतें. इतर कलांतहि फारशी प्रगति नव्हती. साहित्य नाही, चित्रकला नाही. शिल्पहि ओबडधोबड ! वाळवंटांत दगडहि नाहीत, तर शिल्प तरी कोठून येणार ? सुंदर मूर्ति तरी कोण घडवणार ? कांहीं थोड्या फार मूर्ति असत. परंतु साधे दगडच तो पूजी. थोडेसें काव्य व संगीत याखेरीज फारसा कलाविलास त्याचा नव्हता.

अरब हा काव्यासाठीं वेडा होई. सर्व जगांत आपली भाषा उत्कृष्ट असें त्याला वाटे. वक्तृत्व व काव्य या परमेश्वराच्या सर्वांत थोर, उत्कृष्ट देणग्या असें तो मानी. ज्या ज्या वेळेस मोठी मेजवानी होई, समारंभ असे, किंवा मोठा आनंद असे, त्या वेळेस तीन कारणें असत. जमातीच्या पुढाऱ्यास मुलगा किंवा घोडीस शिंगरू झालें म्हणजे, किंवा एखादा मोठा कवि जातींत प्रकट झाला तर. कवीचें आगमन म्हणजे आपल्या जमातीतील वीरांचें अमर यशोगान व वैन्यांचें अमर अपकीर्तिगान. तरवार व भाला यांच्यापेक्षां अधिक मोठा विजय कवीची वाणी मिळवी. ती विजयकीर्ति अरबस्तानभर जाई व एखादें मार्मिक कविवचन अरबास डोलवी. अरबस्थानांतील मोठमोठे वीर स्वतः कविहि असत. त्यांची काव्यशक्ति त्यांच्या मुकुटांतील मोलवान हिरा मानल्या जाई. कवि असणें हें खानदानपणाचें व दिलदारपणाचें लक्षण मानीत. खलिफा उमर म्हणे, “ अरबांचे खरे राजे कवि व वक्ते हे होत. बेदुइनांचे सर्व सद्गुण ते आचरतात व काव्यांत अमर करतात. ”

प्राचीन अरबकाव्य अरब जीवनांचें प्रतिबिंब आहे. या जगाच्या धांगड-धिग्यांपासून अरब दूर असे. वाळवंटांत असे. तेथें लहान मुलांचें अकपट जीवन तो जगे. दिलेलें, देवानें व दैवानें दिलेलें सुख भोगी. तो तेथील निसर्गांत रमे. वाळवंटाची हवा खाई, सुंदर, सतेज, निरोगी, ताजी हवा ! वान्याचें संगीत ऐके. त्याच्या काव्यांत सर्वत्र वाळवंटाचा वास दरवळून राहिलेला आहे. हें काव्य भावनाप्रधान, सरळ, उत्कट आहे. तेथें गूढगुंजन नाही. आत्मानात्म नाही. जीवनांतील या घटकेचा आनंद त्यांत आहे. या काव्यांत सृष्टीचें वर्णन

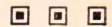
आहे. सहजसुंदर, अकृत्रिम, मोकळें वर्णन ! वाळवंटांतील देखावे, रात्रीच्या वेळी पहाडांतून, दऱ्याखोऱ्यांतून जावयाचे रोमांचकारी प्रसंग, जेथें भुतेप्रेतें पिशाचें राहतात तेथून जाणें, ओसाड वाळवंटांतील नीरव शांति, निःस्तब्ध भव्य भीषणता; आणि वक्ववखलेले लांडगे भेटणें; भर दुपारीं वाळवंटांत येणारी ग्लानि; वाळूचें वादळ उठून गुदमरून जाण्याचे प्रसंग; मृगजळाचें सुंदर, पण फसवे देखावे; ताडाच्या झाडांची छाया; थंडगार शीतल विहिरीजवळचा आनंद; हें सारें अरब काव्यांत आहे. सृष्टिवर्णन आहे, तद्वत् लोकांचे जीवनहि आहे. धनगरांची शांत, स्वस्थ जीवनें, वीरांची रोमहर्षक कृत्यें, युद्धें, लुटालुटी, पाठलाग, सूड, मैत्री, प्रेम, प्रतिस्पर्धी जातिजमातींवरचीं विडंबनात्मक काव्यें, स्वजातीयांचीं महिम्नस्तोत्रें, मृतांविषयींचीं शोकगीतें, असें हें प्राचीन अरब काव्य आहे. वस्तुस्थितिनिदर्शक, अकृत्रिम आहे. बालसदृश वृत्तीच्या लोकांचें हें काव्य आहे. ज्यांच्या डोक्यांत जीवनाचीं गूढें अद्याप शिरलीं नाहींत अशा अकपट अल्लड वृत्तीच्या लोकांचें हें काव्य आहे. त्यांच्या भाषेंत वर्तमान काळ आहे, भूतकाळ आहे, भविष्यकाळ नाहीं ! अरब भूत व वर्तमान काळांत जंग, रमे. भविष्याची दखलगिरी त्याला नसे. या आत्तांच्या क्षणाला तो उत्कटतेनें पकडतो, पूर्णतया पकडतो. त्या क्षणाच्या पलीकडे पाहण्याचें त्याला भान नसे. उद्यां नशिबीं काय असेल, याची त्याला काळजी नसे. भविष्याच्या चिंता वा सुंदर स्वप्नें तो मनांत खेळवीत बसत नाहीं. तो भूतकाळाकडे बघतो. वर्तमान काळांतील मौज भोगतो. संवेदना, भावना, कल्पना यांत तो श्रीमंत होता, चिंतन व विचार यांत गरीब होता. जीवनाचा फेसाळ पेल्या तो भरकन् पिई व रिता करी. त्याच्या भावना खोल व उत्कट असत. परंतु भूतकाळाकडे पाहून अज्ञात भविष्याकडे नजर फेकणाऱ्या विचारप्रधान युगाची त्याला अद्याप तादृश कल्पना नव्हती. हें अरब काव्य जीवना-पलीकडे उड्डाण करित नाहीं. अर्थगंभीर नाहीं. परंतु तें तेजस्वी, जोरदार आहे. तें सजीव आहे, उदात्त आहे. खरें व उत्कट आहे. स्वच्छंद व भरपूर आहे.

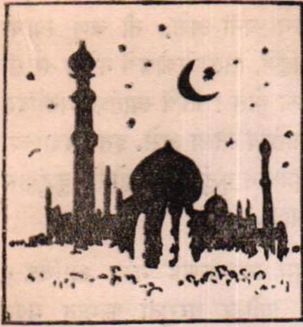
अकडा येथें सर्वांत मोठी यात्रा भरे. पवित्र मोहरम महिन्यांत ही यात्रा भरते. या वेळेस देवाचा तह असे. त्या महिन्यांत रक्तपात करायचा नाहीं, सूड घ्यायचा नाहीं. त्या महिन्यांत भांडणें विसरायचीं. सर्वांनीं त्या यात्रेंत जमायचें

तेथें सान्या जातिजमाती जमत. निरनिराळें कवि तेथें पोवाडे म्हणत, काव्यें गाऊन दाखवित. तीं काव्यें शत्रूवर टीका करणारींहि असत. परंतु बुरखे घेऊन बसत. एकमेकांस पाहून तीं काव्यें ऐकतां ऐकतां स्फुरण चढायचें एखादें वेळीं म्हणून बुरखे घेत ते प्रतिस्पर्धी. तरीहि कधीं प्रकरणें हातघाईवर येत. परंतु असें फार क्वचित् होई. ही यात्रा म्हणजे मोठी संस्था होती. अरबी वाङ्मयाचें तें संमेलन असे. लहान मोठे कवि तेथें येत. आपापलीं काव्यें म्हणत. सर्वांनाच कीर्ति नसे मिळत. परंतु मान सर्वांना मिळे. येथें कोणी अध्यक्ष नसे. तेथें व्याकरण, छंद यांच्या चर्चा होत. सूक्ष्म भेद नजरेस आणले जात. अरब-स्थानांतील नाना भाषाभेदांनून येथें एक सर्वमान्य भाषा वने. कुराणी भाषा येथेंच तयार झाली. मुहंमदांच्या हातीं ती कमावलेली भाषा आली आणि त्यांनीं जग जिंकलें !

ही अकडा यात्रा केवळ साहित्य-संगीताचीच नसे. सर्व वेदुइनी सद्गुणांचा वार्षिक अहवाल जणुं तेथें घेतला जाई. तेथें अरब राष्ट्र स्वतःची जणूं परीक्षा देई. स्वतःचें, राष्ट्राचें आत्मपरीक्षण केलें जाई. जीवनांत व काव्यांत जें जें उदार व उत्तम त्याची तेथें चर्चा होई. अरबांतच नव्हे तर जगांत सर्वत्रच त्या त्या राष्ट्रांचे उदात्त आदर्श त्यांच्या काव्यांतूनच प्रकट झाले आहेत.

या यात्रेंत जीवनांतील कर्तव्यांची परमोच्च कल्पना मिळे. त्या कल्पनेचा येथें उच्चार होई, तिचें समर्थन केलें जाई. ही यात्रा म्हणजे रंगभूमि, व्यासपीठ, समाग्रह, वर्तमानपत्र, सारें होतें ! अरबांची जणूं राष्ट्रीय शाळा तेथें भरे, राष्ट्रीय विद्यापीठ उघडे. मुहंमदांनीं ही यात्रा पुढें अधार्मिक कर्वांच्या भीतीने बंद केली. मुहंमदांनीं एक नवीनच अरब राष्ट्र निर्मिलें. परंतु पूर्वीचे तें अरब राष्ट्र. तेथें मुहंमदांचे इस्लामी अरब पूर्वीच्या अरबांची जात घेऊं शकणार नाहींत !

अरबस्थानांतील स्त्रीजीवन

अरबी भाषेतील म्हणींतून स्त्रियांविषयीं अनुदारता व निष्ठुरता दिसून येते. विवाहबंधनें नांवाला असत. वर म्हणे, “ मी तुला मागणी घाल्तां. ” वधू म्हणे, “ मी स्वतःलां तुला देते. ” आणि गांठ मारली जाई-परंतु ही गांठ सहजपणें सुटे. इस्लामपूर्व अरबस्थानांत ब्रह्मपतित्व होते. स्त्रीनें तंबु सोडला कीं सुटला संबंध. पुन्हा पति निवडायला ती मोकळी असे. प्रत्यक्ष ती आपण होऊन पति निवडी वा आईबापांच्या द्वारां. वाटेल तेव्हां ती सोडचिष्टीहि देई. मलबारच्या नायर लोकांत आतांआतांपर्यंत अशीच चाल होती. नायर नारी अनेक पति करीत. मुलांना आपला बाप कोणता तें कळत नसे. तीं आईजवळ रहात. स्ट्रेंबो म्हणतो, “ अरबांची सामाईक इस्टेट असे. सर्वांत वडील तो कुटुंबाचा मुख्य. सर्वांत मिळून एक पत्नी ! तिच्याजवळ जो असे तो तंबूच्या बाहेर आपली काठी खूण म्हणून उभी करून ठेवी. ती काठी पाहून आंत कोणी येत नसे. ”

अरबांत मातृप्रधान कुटुंबपद्धति जुनी होती. मुहंमदांनीं नवधर्म दिल्यावर ती पितृप्रधान झाली. इस्लामपूर्व अरबांत स्त्रिया म्हणजे मालमत्ता मानीत ! पिता मेल्यावर मुलगा स्वतःच्या जन्मदात्या आईशिवाय इतर आयांशीं लग्न लावी ! सास्वाहि पत्नी होत. जोंपर्यंत पत्नी माता झाली नाहीं तोंपर्यंत ती तुच्छ मानली जाई. ती पुत्रवती झाल्यावर महत्त्वाची होई, कारण ऐक्याचें बंधन आतां तिनें निर्मिलें. मनुष्य आपल्या पत्नीपेक्षां आपल्या मातेस अधिक मान देई.

आईचा संबंध पत्नीच्या संबंधापेक्षा अधिक शाश्वत वाटे. जोंर्यंत पत्नी स्वेच्छेने पत्नी म्हणून वागत आहे तोंपर्यंत पति हा तिचा धनी असे. ती जणू त्याची मिळकत दासी. तिने त्याची आज्ञा पाळलीच पाहिजे. तिला ऐकायचें नसेल तर ती तसें करूं शकत असे. कारण कायदेकानू थोडेच होते ? तिचें स्वातंत्र्य मर्यादित असे, परंतु ती त्याला सोडूं शकत असे. तें स्वातंत्र्य तिला असे. इतर देशांच्या मानानें तें अधिक स्वातंत्र्य होतें. कारण मानवप्रधान कुटुंबसंस्था होती. कुटुंबाचें मूळ म्हणून मातेकडे पाहिलें जाई. पित्याकडे नाही.

स्त्रियांचें काम काय ? कोणतेंहि धार्मिक काम त्यांच्याकडे नसे. आर्थिक व प्रजोपत्तीचीं अशीं दोनच कामें त्यांचीं असत. पतीला घरगुती कामांत मदत करणें व मुलें जन्मास आणणें हीं दोन कामें; धार्मिक काम नसे. कारण आत्म्यावर विश्वास नसे. पुरुषांसहि आत्मा जेंथें नाही, तेंथें स्त्रियांना कोण देणार ?

नागर अरब व वाळवंटांतील बेदुइन या दोघांची स्त्रियांकडे पाहण्याची दृष्टि निराळी होती. बेदुइनांमध्ये स्त्रियांविषयीची दाक्षिण्यवृत्ति होती. तो उदारतेनें त्यांच्याकडे पाही, कवींच्या काव्यांत स्त्रियांविषयी उदारता आहे, परंतु कवि हे जात्याच दिलदार व उदार असतात. इतरांपेक्षां सहृदय व संस्कारी असतात. परंतु बेदुइन हा आपल्या प्रेयसीला मालकीची वस्तु मानीत नसे, तर पूजनीय देवता मानी ! अरक्षित कुमारिकांना बाळवंटीं वीरांनीं कसें सभ्यतेनें व दाक्षिण्यानें वागविले याचीं काव्यांतून अनेक उदाहरणें आहेत. सुधारलेल्या लोकांत ध्येय व आचार यांत अंतर असतें. परंतु वाळवंटांतील अरबांचें तसें नसे. ध्येयानुरूप त्यांचा आचार असे. वाळवंटांतील अरब महिला निराळीच होती. तिचें जनानखानी जीवन नसे. ती मोकळी असे. ती अपरिचित पुरुष-पाहुण्यांचें स्वागत करी. कोणी संशय घेत नसे. ती स्वतःच्या चारित्र्यास प्राणाहून जपे. दुसरा कोणी वाली जवळ असावा असें तिला वाटत नसे. ती भित्री नसे. पुरुषांना जसें शौर्य-औदार्य, तसें स्त्रीला सतीत्व, पवित्र चारित्र्य ! त्या काळांत व्यभिचार म्हणजे न धुतला जाणारा कलंक मानला जाई. पत्नी पतीला शौर्याचीं कृत्यें करायला प्रेरणा देई. विजयी होऊन तो येई व त्याची स्तुति करी. या स्तुतीचा अरब मोठा भोक्ता असे. अंतराची गोष्ट सुप्रसिद्ध आहे. स्त्रियांच्या रक्षणार्थ जखमी झाला तरी तो उभा होता. “ मी या खिंडीच्या

दाराशीं भाला रोंवून उभा राहतों. तुम्ही जा. सुरक्षित जागीं जा.” स्त्रिया गेल्या. आणि पाठलाग करणारे आले. भाला रोंवून घोड्यावर हात ठेवून अंतारा उभा होता ! शत्रू जवळ यायला धजेना, परंतु घोडा हल्ला. आणि त्याला टेकून उभा असलेला अंतारा खाली पडला. त्याचे प्राण आधींच निघून गेले होते. घोड्याच्या आधारांनं निष्प्राण शरीर उभें होतें ! रक्तस्त्रावानें कधींच तो मेला होता. शत्रु जवळ आले. अंतारांनं प्रेमानें जिवंतपर्णींच नाही तर मेल्यावरहि रस्ता धरून ठेवला हें त्यांनीं ओळखलें. इस्लामपूर्व अरबांत अशा अनेक कथा आहेत. खरा अरब एकदांच प्रेम करी. तो तिच्यावर आमरण प्रेम करी. ती त्याच्यावर करी. पुढें बहुपत्नीत्वाची चाल पडली. विशेषेंकरून शहरांत ती सुरू झाली. बहुपत्नीत्व व बहुपतित्व दोन्ही प्रकार.

प्राचीन अरब काव्याचे जे थोडे फार नमुने आहेत, त्यांतून भावनांची कोमलता आहे. अरब लोक लहान मुलींना वाळवंटांत जिवंत पुरून मारीत ! सदैव चालणाऱ्या लढायांनीं पुरुषांची संख्या फार कमी होती. मुलींचें करायचें काय, हा प्रश्न असे. म्हणून अशा क्रूर रीतीनें ते संख्या कमी करीत. परंतु शहरांतील अरबच मुलींना अशा रीतीनें मारीत. वेदुइन या गोष्टी कमी करी. कधीं दरिद्र्यामुळेहि त्याला असें करावें लागे. परंतु त्याला का प्रेम नसे ? एक बाप आपल्या मुलीस म्हणतो :

“ माझी उमेयमा नसती तर माझ्या जिवाला कसलीच काळजी वाटली नसती. मग मी कशाचीहि फिकीर नसती केली. या काळ्याकुट्ट अंधारांत भाकरीसाठीं मी धडपडत राहिलों नसतों. ही दगदग केली नसती. अजूनहि जगावें असें कां बरें मला वाटतें ? कोणतें कारण, कोणता हेतु ? मी गेलों तर मुलीचें कसें होईल ? ती पोरकी होईल. नातलग निष्ठुर असतात. म्हणून मला जगावें असें वाटतें. तिला सोडून जाऊं नये असें वाटतें. मी भिकारी होईन का, साऱ्या संपत्तीचा नाश होईल का, असा विचार मनांत येतो व मी घाबरतों. कां बरें ? कारण जवळ कांहींच नसेल तर माझ्या मुलीचें कसें होईल ? तिचें रक्षण हा दरिद्री पिता कसें करूं शकेल ? एखाद्या ताटांत मांस ठेवावें, मग त्याच्यावर सारे तुटून पडतात तसें तिच्यावर सारे तुटून पडतील ! माझी मुलगी-लाडकी उमेयमा-माझ्यासाठीं प्रार्थना करते, मला उदंड आयुष्य मिळावें म्हणून

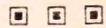
प्रार्थना करते. आणि मी कोणती प्रार्थना करतो ? ती माझी लाडकी मुलगी मरावी अशी मी प्रार्थना करतो ! ती मरावी म्हणून प्रार्थना ? होय. तिच्या मरणाची प्रार्थना ! कुमारिकेचा प्रेमळ व कृपाळू एकच मित्र आहे. तो म्हणजे मरण. तिला भेटायला येणाऱ्या मृत्यूहून अधिक सौम्य व मायाळू दुसरें कोण असेल ? असा प्रेमळ पाहुणा दुसरा कोणता भेटेल ? भाऊ तिला कठोरता दाखवतील. चुलते टांचून बोलतील. तिच्या कोमल हृदयाला एकाहि शब्दाचा धक्का घसूनये अशी काळजी घेणें हें माझें सर्वांत मुख्य कर्तव्य आहे. ”

दुसरी एक कविता पहा :

“ संपत्ति जाऊन विपत्ति मला आली. मी वर होतो, आतां खालीं घसरलों. दुर्दैवानें सारें सारें गेलें. आतां अब्रू व मान यांचें धन तेवढें उरलें. दैवानें माझ्या आनंदाचें अश्रुंत परिवर्तन केलें. कितीदां तरी दैवानें जें जें मला दिलें तें तें पाहून मी हंसलों आहे. परंतु आज ?

“ या मुली नसक्या तर ? मग या अनंत पृथ्वीवर माझी भाकरी धुंडीत मी स्वैर फिरलों असतो. पृथ्वीची लांबीरंदी कांहीं कमी नाहीं ! परंतु मुली आहेत ! आपलीं मुलें म्हणजे चालतीं बोलतीं जणुं आपलीं तीं हृदयेंच असतात. त्यांतील एखाद्यालाहि जरी जरा कठोर वारा लागला तरी माझा डोळा झोपेला नाहीं म्हणूं लागतो. ”

अशा त्यांच्या भावना होत्या. असें हें काव्य आहे. जुनें अरबी काव्य

अरबस्थानांतील परिस्थिति आणि लोकांचा स्वभावधर्म

अन्तर्गत भागांतील अरबांत फारसें शिक्षण नव्हतें, व्यापारहि नव्हता. फारसें शेतीचेहि उत्पन्न नाहीं. शेतीचें जें कांहीं उत्पन्न येई तें त्यांनाहि पुरें पडत नसे. शेतीचा फारसा प्रचारहि नव्हता. शेती नाहीं, व्यापार नाहीं. त्यामुळें धनसंचयहि नाहीं. आणि म्हणून संस्कृतिहि नाहीं. कारण शेती, व्यापार, संपत्ति यांच्या पाठोपाठ संस्कृति येत असते. एकंदरीत ब्रेटुइन हा फार मागासलेला होता. घोडे, उंट, गालिचे, तंबू, कांहीं हत्यारें हीच त्याची मालमत्ता. कुरणें, झाडें, सुपीक प्रदेश ह्यांच्यावर सर्वांची मालकी असे. खाजगी मालमत्तेची कल्पना फारशी पुढें गेलेली नव्हती. त्यांच्या मालमत्तेचें द्विविध स्वरूप असे. वैयक्तिक व सामुदायिक. जी कांहीं सामुदायिक अशी थोडीफार मालमत्ता असे तिचें शत्रूपासून रक्षण करण्यासाठीं ते सावध रहात. कारण त्यांत त्यांचीं स्वतःचीं हितें गुंतलेलीं असत. यामुळें एक प्रकारची विशेष सामुदायिक भावना त्यांच्यांत बळावली. सामुदायिक जीवनामुळें ते समुदायाकडे वळले. ती जरूरीच होती. सामुदायिक वृत्ति हा पुढें त्यांचा स्वभाव झाला.

अरबांत एका प्रकारची दत्तक पद्धती होती. एखाद्या व्यक्तीला आपल्या कुटुंबांतील समजून घेत. तूं माझा आजपासून भाऊ किंवा तूं माझा मुलगा असें म्हणत व घेत. आणि तो जणुं तुमच्या रक्ताचा असा होई. त्याला इस्टेटीचा वारसाहि मिळे. कधीं कधीं संबंध जातीहि दुसऱ्या जातीजमातींत अशा घेतल्या

जात ! एखादें कूळ, जमात जर दुबळी झाली, त्यांच्यांत कमी लोक उरले, दारिद्र्य आलें, संरक्षण कठिण झालें तर दुसऱ्या प्रवळ व मातबर जमातींत ते प्रवेश मागत. जी जमात सुप्रसिद्ध असें, जिचा लौकिक असे तिच्यांत जात. अशा प्रकारें व्यक्ति वा जमाती दुसऱ्यांत समाविष्ट होत.

कोणत्याहि देशांतील लोकांना कांहीं तरी ऐक्यबंधन लागतें. त्या त्या देशाच्या परिस्थित्यनुरूप हें बंधन निरनिराळ्या स्वरूपाचें असतें. कोटें भूमीचें बंधन असतें, कोटें धर्माचें, कोटें वंशाचें-कुळाचें तर कोटें भाषेचें; कोटें आर्थिक तर कोटें अन्य एखादें. या वेदुइनांना कोणतें बंधन ? त्यांना ना जमीन ना एक धर्म. भाषेचें व जातीचें हेंच एक त्यांना बंधन होतें. आपलें कूळ, आपली जमात हेंच बंधन. मामेभाषे, पुतण्ये, सगेसोयरे, भाऊ या सर्वांमिळून एक जमात होई. स्त्रियांना महत्त्व असल्यामुळें मामाचें महत्त्व फार असे. भाऊ आपल्या बहिणीच्या पतीला मदत करायला सदैव सिद्ध असे. माहेरच्या, आजोळच्या मंडळींचा नेहमीं आधार असे.

अरबांची सामाजिक संघटना अशी असे. एकाच कुळांतील अनेक शाखा मिळून एक फखिधि बने, अनेक फखिधि मिळून एक बनु बने, अनेक बनु मिळून एक इम्रा बने; अनेक इम्रा मिळून एक कबिला बने; अनेक कबिले मिळून एक शोब बने.

अशी ही रचना होती. दोन फखिधि जरी एकाच बनुमधील असल्या तरी त्यांच्या अलग शाखा एकमेकांशीं भांडत. फखिधीचीं दोन कुळें दुसऱ्या फखिधीच्या दोन कुळांशीं भांडत. म्हण अशी होती कीं, “मी व माझा भाऊ माझ्या चुलतभावाविरुद्ध; मी व माझा चुलतभाऊ परक्याविरुद्ध !” अरवाला सदैव भांडण हवें असे. जर भांडण्यासाठीं-लढण्यासाठीं परका नसेल तर भावाजवळ भांडूं लागतील. सामुदायिक मालमत्तेचें रक्षण करण्यासाठीं त्याला लढाऊ पेशा पत्करणें प्राप्त होतें. आणि खाण्यासाठीं लूटमार करी. परंतु अरवाला रक्तपाताची हौस नव्हती. आपल्या जमातीच्या लोकांची संख्या कमी होईल या भीतीने तो लढे. सूड घेण्यास प्रवृत्त होई. रक्तपात उगीचच करायचा, त्यांत आनंद मानायचा अशी जी पहिली मोगली वृत्ति होती ती अरबांत नव्हती. तो स्वसंरक्षणासाठीं लढवय्या बनला. शेतभात-व्यापार नाही म्हणून लुटारू बनला. लढाऊ वृत्ति हा

त्याचा स्वभावच बनला. “जर बाहेरचे कोणी लढण्यासाठी नसतील तर आपसांत लढा.” अशी एक अरबी म्हण आहे.

अरबांत गुलामगिरीही होती; जशी त्या काळांत सर्वत्रच होती. लढाईतील कैद्यांस गुलाम केलें जाई. गुलामांची खरेदीविक्री होई. गुलाम म्हणजे मिळकतीचा भाग! नवरीला आंदण म्हणून बरोबर गुलाम दिले जात. दासदासी दिल्या जात. खानदानी अरबांच्या घरांत गुलाम असावयाचेच. ते घरांतील चाकर. काहीं गुलाम लष्करी सेवाचाकरीहि करीत. परंतु त्यांच्यावर फार विश्वास नसे. स्वतंत्र मनुष्याला जी शिक्षा देत त्याच्या निम्मे गुलामाला देत. युद्धोत्तर होणाऱ्या लुटींत त्याचा हिस्सा नसे. त्याचा हिस्सा त्याच्या धन्याला मिळे. गुलामांचा आणखी एक विशेष प्रकार होता. त्यांना ‘किनु’ असें म्हणत. तो शेती करी. तो शेताबरोबर विकला जाई! तो भूदास होता. जमीन विकत घेतांना तिच्यातील झाडें विकत घेतलीं जात तद्वत् तिच्यावर काम करणारेहि ते जणुं जमिनीचा एक भाग, त्या जमिनींतील किडे! रोमन साम्राज्यांत असे भूदास फार होते. जुगारांतहि गमावून गुलाम होत. अरब गुलामकन्या वरीत, परंतु त्यांचीं मुलें गुलामच! जर मुलें विशेष गुणांचीं दिसलीं तर तो त्यांना आपल्या कुटुंबांतील मानी. फार महत्त्वाच्या कारणासाठीं गुलामांना धनी स्वातंत्र्य देई. परंतु तो धन्याच्या जमातीचा राहिला पाहिजे. तो धन्याचा पक्षकार बने. अशांना मौला म्हणत. नाहीं केवळ गुलाम, नाहीं संपूर्णपणें स्वतंत्र! मर्यादित स्वातंत्र्य त्याला असे. धनी व धन्याची जमात सोडून जायचें नाहीं एवढेंच त्याला बंधन उरें. परंतु हा मौला शब्द आतां व्यापक अर्थी वापरतात. मित्र, शेजारी, पाहुणा, आप्त, प्रियकर सर्वांना हा शब्द लावतात.

मौला गुलामांचे तीन प्रकार असत. १ गुलामाला त्याच्या चांगल्या वागणुकीसाठीं किंवा इतर काहीं कारणांनीं मुक्त करणें. २ काहीं एक ठरीव रक्कम गुलाम देईल तेन्हां त्यास मुक्त करणें. ३ इसलामोत्तर काळांत ज्यू व ख्रिश्चन हेहि एकेश्वरी मताचे असल्यामुळें या धर्माच्या लोकांना सहानुभूतीनें वागवावें असें पैगंबर म्हणत. या धर्माचे जे गुलाम असत त्यांना मौला नसत म्हणत, परंतु जिम्मी म्हणत.

त्रिखंडाशी संबंधित अरब भूमि

मध्य अरबस्थानांतील अरबांपेक्षां किनाऱ्यावरचे अरब निराळे होते. समुद्र-किनाऱ्याला प्राण्याचा भरपूर पुरवठा असे. पाऊस पडे. जमीन सुपीक होती. व्यापारी जीवनहि होते. दळणवळण दगदगीचें नव्हतें. बरती युफ्रातीस व तैग्रीस नद्यांच्या सुपीक भागांत संस्कृति फुलल्या. सीरिया व बाबिलोनचा तो भाग फार सुधारलेला होता. इराण व हिंदुस्थान, ईजिप्त व रोमन साम्राज्य यांच्याशीं या भागाचा संबंध असे. परंतु अरबस्थानांतील समुद्रतटवर्ती प्रदेश वरील बाबिलोनी भागापेक्षांहि जरा अधिक भाग्यवान् होते. हा अरबी भाग हिंदुस्थान, इराण, आफ्रिका यांना सीरिया—बाबिलोनपेक्षांहि अधिक ओढी. हा अरबी किनाराहि संस्कृतींच्या भेटीचें स्थान होता. या अरब द्वीपकल्पाचें हें भाग्य होतें. हिंदुस्थानचेहि इतकें सौभाग्य नव्हतें. हिंदुस्थान युरोपपासून विभक्त होता. चीनशींहि प्रत्यक्ष संबंध नव्हता. राजकीय अनुभवाच्या दृष्टीनें अरबस्थानाला हिंदुस्थानपेक्षां अधिक संधि होती. लष्करी गोष्टीहि अधिक शिकायला मिळत. अरबस्थानच्या किनाऱ्या-वरची संस्कृति ग्रीक, रोमन, ईजिप्शियन, इराणी व हिंदुस्थानी या सर्व संस्कृतींचें मिश्रण होती. अरबस्थान सुधारलेला नव्हता असें म्हणणें चूक आहे. किनाऱ्याचा अरबस्थान सुसंस्कृत व प्रगल्भ होता. श्रीमंत व धीमंत होता.

अरबस्थानच्या उत्तरेकडच्या भागावर कॉन्स्टँटिनोपलचा परिणाम होई. मेसापोटेमिया वगैरे भागावर इराण व रोमन साम्राज्य यांचा होई. दक्षिण

अरबस्थानावर इराण व हिंदुस्थानचा होई. पश्चिम भागावर ईजिप्त, नाईल, युरोप, हिंदुस्थान यांचा होई. अरबस्थानाला अशी ही सुंदर संघि होती. सहाव्या-सातव्या शतकांतील अत्यन्त सुधारलेल्या देशांशी संबंध येण्याचें मान्य त्यांना लाभलें होतें. हिंदुस्थान, युरोप व आफ्रिका या तिन्ही खंडांशी अरबांचा संबंध येई व त्यामुळें न वाढणारी प्रगति वाढली. अरबांस व्यापाराची हीस होती. कारण विपम हवेमुळें शेती कठीण. कधीं कडक हिवाळा, कधीं कडक उन्हाळा. कधीं वर्षानुवर्ष अदर्पण पडे. तरीहि अरब शेती करीत. मेसापोटेमियांतील वागवगीचे, मळे त्यांनीं पाहिले होते. शेतींत किफायतही चांगली होई. भटक्या वेदुइनी संस्कृतीपेशां ही कृषिप्रधान संस्कृति निराळी असणार. कृषिप्रधान प्रदेशांत स्थिर स्वरूपाच्या संस्था उदयास येतात. समुद्रकिनाऱ्यालगतच्या प्रदेशांत नवावशाही अस्तित्वांत आली. तेथील अरब व्यापारी बनले. हिंदुस्थान चीनपर्यंत जात. संपत्ति जमूं लागली. राजेशाहीच्या कल्पना सर्व देशांतून येथें येत. रोमन व इराणी साम्राज्यांतून कल्पना येत. परंतु मध्य अरबस्थानांतील वेदुइनांच्या लोकशाहीच्या, स्वातंत्र्याच्या कल्पनाहि येत व स्फूर्ति देत. या दोन्ही विचारांचा विरोध असे. यामुळें राजेशाही कल्पनांचे घोडें फार पुढें सरकलें नाहीं. समुद्रकांठच्या अरबांची वृत्ति जरा नवाबी होती. सुखप्रिय व सत्ताप्रिय होती. तेथें सरदारांची, खानदानांची सत्ता होती म्हणा ना. नाहीं धड एक राजा, नाहीं धड लोकशाही. वरिष्ठ वर्गाची, श्रीमंतांची सत्ता होती. गरीब वेदुइनांत लोकसत्ता होती. गरीब अरब शेती व व्यापार हे सान्मान्य धंदे मानीत नसत, लढणें व लुटणें यांना ते सन्मान्य मानीत. कारण यानें स्वातंत्र्य राहतें. समुद्रकांठचे अरबहि लढाऊ वृत्तीचे होते. कारण अन्तर्गत अरबांपासून रक्षण करणें, तसेंच मेसापोटेमिया, पॅलेस्टाईन, रोमन साम्राज्य या सर्वांपासून रक्षण करणें जरूर असे. व्यापार व शेती करून जी धन-दौलत ते मिळवीत ती वाळवंटी अरबांनीं लुटूं नये म्हणून त्यांना शस्त्रास्त्रें ठेवावी लागत. वैयक्तिक व राजकीय दोन्ही कारणांमुळें त्यांची लढाऊ वृत्ति कायम राहिली. वाळवंटी अरब व समुद्रकांठी अरब दोघेहि झुंजार होते. फरक इतकाच कीं, समुद्रकांठी अधिक संस्कृति होती. अनेक देशांशी संबंध येई. त्यामुळें नाना विचार येत. कल्पना येत. ज्ञान येई. परंतु अद्याप ज्ञानासाठीं म्हणून ज्ञानाची भक्ति नव्हती. शिकण्यासाठीं म्हणून शिकणें सन्मानिलें जात नसे. लढणें हें सर्वांच्या आर्धी. मग व्यापार, मग शेती. सर्वांत शेवटचें स्थान शिकण्याला !

ही अरब संस्कृति सर्व ठिकाणच्या संबंधांपासून जन्मली म्हणून ती लौकर वाढली. प्रगति सत्वर झाली. लोक नीट घरे दारे करून राहू लागले. हवा फार कडक व इतरहि अडचणी त्यामुळे घरे बंद असत. शिल्पशास्त्रांत फार प्रगति म्हणून झाली नाही. घरांत अंधार असे. तेथील नक्षी, कला कोण पाहणार ? घरे विटांची असत. घरे आंत ओलसर व दमट ठेवीत. तशी जरूर असे. अधिक दमटपणा व कमी प्रकाश हे तत्व असे. संगीताची बरीच प्रगति झाली होती. शेती व व्यापाराने संपत्ति वाढली होती. नाना देशांतील लोक येत व नैतिक मूल्यमापनांतहि फरक होई. संगीत म्हणजे धन्यतम कला म्हणून नसे आदरिली जात. स्वच्छंदी व विलासी जीवनाचे साधन या नात्याने संगीताकडे बघत. संगीत म्हणजे विकारांना उत्तेजन. संगीत म्हणजे चिंता काळजी दूर फेंकून सार्वजनिक रीत्या नाचतमाशांत दंग होणे. नाना वाद्ये व नाच अस्तिवांत आले. जीवन संयमी व्हावयास धर्म नव्हता, नीतिशिक्षण नव्हते. आजच्या पॅरिस, व्हिएन्ना वगैरे शहरांतून, न्यूयॉर्क, शांघाय वगैरे शहरांतून जे जे सुखविलास आदळतात ते सारे मकंत होते !

मुहंमदापूर्वी अरब मोठे व्यापारी होते. यमनमधला माल अरबच सीरियांत नेते मुहंमदापूर्वी एक हजार वर्षे होऊन गेलेला एक ज्यू कवि अरब व्यापारा-विषयी लिहितो :

“ हे सीरिया, अरब व्यापारी तुझे आहेत. ते मसाले, सोने, मौल्यवान् वस्तु तुला आणून देतात. कांकरें, मेंढ्या, शेळ्या नेतात. निळे कापड नेतात. नक्षीदार कापड नेतात. ”

या व्यापारी जीवनाचे केन्द्र मक्का होते. मक्केला सीरियांतून रेशमी व लोंकरीचे कापड, गुलाबी कापड घेऊन व्यापारी येत. आणि वेल्लोडे, चंदन लवंगा, सुगंधी वस्तु, खजूर, कांतडी, धातु वगैरे माल जो आफ्रिकेंतून व हिंदु-स्थानांतून येथे येई तो सीरियाकडे घेऊन जात. मक्केतील काबाजवळ मोटमोठ्या व्यापाऱ्यांच्या बैठका ज्यांत भरत असे दिवाणखाने होते. तेथे कवि प्रेमार्ची व शौर्याची गाणी गात. ग्रीक व इराणी गुलामकन्या त्या व्यापाऱ्यांच्या मेजवान्यांतून आपल्या देशांतील संगीताने रंग भरित. अद्याप अभिजात अरब संगीत जन्मले नव्हते. उंटाना हांकलण्याची गाणी हीच अद्याप अरबांची राष्ट्रीय गाणी

होती! कधी अरब बुद्धिबळें खेळत. कधी गप्पा मारीत बसत. व्यापाऱ्यांचें जणू छोटेंसे रिपब्लिकच होतें म्हणा ना. ज्या ज्या देशांशीं व्यापार चाले तेथील सुखभोग आले. परंतु अरब केवळ स्त्रैण व दुबळे नाहीं झाले. अद्याप पौरुष होतें. मर्दपणा होता.

मदिरेचें व मदिराक्षींचें मक्का माहेरघर झालें. जें धर्माचें मुख्य स्थान तेंच विलासाचें. कारण धर्मासुळें तेथें पैसा येई. व्यापाराचाहि पैसा येई. पैशांपाटोपाट व्यसनें येतातच. संगीतातें तर मक्कावाल्यांस वेड लावलें. मक्केंत एक गवंडी होता. तो गोड गाणारा होता. तो काम करीत असला म्हणजे तरुण त्याच्याभोंवतीं येत व म्हणत “गा रे गा.” ते त्याला पैसे देत. सुंदर खाद्यपेयें आणून देत. तो गवंडी म्हणे, “आधीं मला माझ्या कामांत मदत करा. मग मी गाणें म्हणेन.” आणि ते सारे तरुण कपडे काढून त्याला मदत करूं लागत! त्या गवंड्याच्याभोंवतीं भराभरा दगड येऊन पडत. नंतर तो एका दगडावर उभा राही व गाऊं लागे. जवळच्या टेंकडीवर भराभरा लोक एकायला जमत. लाल, पिवळ्या पोपाखांनीं टेंकडी रंगे. मक्केंत गाणाऱ्यांचा मोठा मान! गाणाऱ्या कलावंतिर्णांना मोठमोठे खानदानी लोक प्रणाम करीत, आदरानें वागवीत. एखादी प्रसिद्ध गाणारीण आली तर कोणी बडा अमीरउमराव तिचें स्वागत करी. त्या स्वागतांत सारें शहर सामील होई. मक्का सुखविलासाचें माहेर बनलें. या नागर जीवनांत अरबांचे दुर्गुण प्रकट झाले. जुगार, मद्य, मदिराक्षी साऱ्या गोष्टी आल्या. वाळवंटांत वेदुइनांत द्यूत, दारू यांना जागा नव्हती. परंतु वीस-वीस हजार पौंड किंमतीचा माल आणणारे कारवान ज्या शहरांत वावरत तेथें या व्यसनांना जागा मिळाली. ग्रीक कन्यांच्या रागदारीनें डोलत, मदिरेनें मस्त होत, अरब-मक्केतील अरब-आपल्या हातांतील फांसा फेंकी. द्यूत खेळूं लागे आणि सर्वस्व गमावून गुलाम वने!

आणि धर्माची स्थिति काय होती? भटक्या अरबांत एक प्रकारचा धर्म होता. खरोखरची आस्तिकता त्यांच्यांत होती कीं नाहीं तें सांगता येणार नाहीं. अस्पष्ट अशी कांहीं कल्पना त्यांना होती. परलोक आहे कीं नाहीं याविषयीं ते नक्की सांगू शकत नसत. काल्पनिक मननचिंतन करण्याची त्यांची वृत्ति नसे. तिकडे त्यांचा कल नसे. परलोकाच्या अमूर्त कल्पना, या गुंतागुंतीच्या अदृश्य

गोष्टी यांचा विचार करायला त्याला विश्रांती ! व वेळहि नव्हता. परमेश्वर एक आहे हें ज्ञान त्याला नव्हतें. तो अनेक देवतांना भजे. हे देव म्हणजे अर्धवट दैत्यच होते ! भुतंप्रेतं, पिशाच्चं यांतून जरा उत्क्रान्त झालेले असे हे देव होते. मानवजातीचें कल्याण करणारे, कल्याणमय, कृपासिंधु-देव अजून निर्मिते गेले नव्हते. हीं भुतंप्रेतं, हे जिन, हे गिन्हें अपाय करतील म्हणून अरव त्यांना भजे. भीतीमुळें देवपूजा होई. दुसरी एक पितृपूजा त्यांच्यांत होती. कांहीं जुन्या जाति-जमातींतून कांहीं चिन्हें असत. तीं चिन्हें वंशपरंपरा आलेलीं असत. या चिन्हांवरून कुळांना नांवें पडत. एखादें झाड, एखादी टेंकडी, एखादा प्राणी, एखादा साप अशीं तीं चिन्हें असत ! या चिन्हांविषयीं अपार आदर व भीतिहि असे. या वस्तु पुढें प्रतीकें बनल्या. झाडें, खांद, निरनिराळ्या प्रकारचे दगड यांची, मृतात्म्यांचीं प्रतीकें समजून पूजा होऊं लागली. एकेश्वरी धर्म या वेदुइनांना माहीत नव्हता.

किनाऱ्यालगतच्या सुखी, समृद्ध अरबांत कशा प्रकारचा धर्म होता ? मक्का शहर केवळ व्यापारी केन्द्र नसून धर्मकेन्द्रहि होतें. येथेंच तें जगत्प्रसिद्ध पवित्र-तम व प्राचीनतम कावा हें मंदिर होतें ! हें मंदिर अरब जमातीचा पूर्वज अब्राहाम (इब्राहीम) यानें प्रथम बांधलें म्हणतात. कोणी म्हणतात, पहिला पूर्वज जो बाबा आदम त्यानें स्वर्गातील नमुन्याप्रमाणें तें बांधलें ! पुढें मग अब्राहाम, इस्माइल यांनीं तें पुनःपुन्हां बांधलें. आदमच्या काळांत आकाशांतून पडलेला दगड तो याच मंदिरांत आहे आणि याच मंदिरांत ३६० दिवसांच्या ३६० देवता होत्या. एका दिवसाला एक देव ! या ३६० मूर्तीच्यामध्ये मुख्य देव हुदल याची लाल पाषाणी मूर्ति होती. **घगलस** व **गगेतलिस** यांच्या सोन्याच्या व चांदीच्या मूर्ति होत्या. अब्राहामाची मूर्ति व त्याच्या मुलाची मूर्तिहि येथें होती. येथेंच जवळ ती झमझम विहीर होती. जिचा झरा वाळवंटांतून जोरानें बाहेर येत आहे. अरबांचे प्राण एकदां तहानेनें व्याकुळ झाले होते तेव्हां हा झरा प्रभुकृपेनें वाहूं लागला !

कावाच्या मंदिरामुळें मक्काच नव्हे तर तो सारा जिल्हाच पवित्र मानला जाई. त्या काळ्या पाषाणांचें चुंबन घेण्यासाठीं प्रतिवर्षीं हजारां अरब येत. दिगंबर होऊन सात प्रदक्षिणा घालीत. दिगंबर कां व्हायचें ? जे कपडे अंगावर घालून

पापें केलीं ते कपडे प्रदक्षिणेच्या वेळेस नकोत. हा दिगंबर जैन धर्माचा परिणाम असावा. जैन धर्म दक्षिणेस म्हैसूरच्या वाजूस अधिक होता. अरवांस तो माहीत असावा. मक्केस बुद्धाच्याहि मूर्ति, पादुका होत्या असें म्हणतात. मक्केच्या पवित्र स्थानांत सर्व जातिजमातींच्या देवतांना स्थान असे. देव असत व देवताहि असत. देवदेवतांतहि एक प्रकारची लोकशाही जणुं होती! प्राचीन अरवांच्या धर्मांत सेमिटिक धर्माचें मिश्रण आहे. तसेंच खाल्डियन, फोनिशियन, कॅननाइट्स वगैरेंच्या धर्मांचेंहि मिश्रण आहे. हा एक प्रकारें अनेक भुताखेतांचा धर्म होता! जातिजातींचे धर्म शेजारीं शेजारीं येऊन कावाजवळ उभे राहिले. सूर्य, तारे, तीन चंद्रदेवता या मुख्य होत्या. शुक्रचंद्र, कृष्णचंद्र, व शुक्र-कृष्णचंद्र अशा तीन स्थितिदर्शक तीन चंद्रदेवता होत्या. अल-लात, मनात व अल-उझा हीं त्यांचीं नांवां! प्रथम अरब झाडें, दगड, पर्वत यांची पूजा करीत. पुढें मूर्ति करूं लागले. अब्राहामची मूर्ति म्हणजे एक दगडच होता. 'हा अब्राहाम' असें म्हणत. प्रत्यक्ष मूर्ति का रोमन ख्रिश्चन धर्मांमुळें आल्या? का बुद्ध धर्माच्या संबंधामुळें आल्या? झाडें, पर्वत येथें प्रेतात्मे राहतात अशी कल्पना असे. या नाना देवदेवतांसमोर स्थंडिलें असत. तेथें पशूंचें वलिदान होई. क्वचित् नरमेधहि होत! वंशपरंपरा चालणारे उपाध्यायवर्गहि होते. जणुं पंड्ये, वडवे. त्यांना मोठा मान मिळे. परंतु अद्याप त्यांची विशिष्ट जात अशी नव्हती वनली. बाहेर जाति-जमातींचे देव असत. परंतु शिवाय प्रत्येकाच्या घरांतहि खाजगी देवघर असे. जणुं कुलदैवत, कौटुंबिक देव. घरांतून बाहेर पडतांना व घरां परतल्यावर घरांतील देवाला नमस्कार करीत. अशा प्रकारची मुहंमदांपूर्वीची धर्मस्थिति होती. दगड, झरे, धवधवे, तळीं, सरोवरे, पर्वत, साऱ्यांची पूजा असे. परंतु अरवांना थोडी एकेश्वरी कल्पना येऊं लागली होती. या सर्व देवदेवतांच्या मार्गे परमोच्च देव कोणी तरी असेल, अशा कल्पना होत्या. चंद्र व इतर देवता ह्या 'अल्ला-त-आला' च्या मुली. अल्ला-त-आला म्हणजे सर्वांच देव, परमेश्री. ज्यू व ख्रिश्चनांशीं संबंध आल्यामुळें ही एकेश्वरी कल्पना आली असेल. ख्रिश्चन व ज्यू धर्मांचा फारच मोठा परिणाम अरवांवर झाला होता. अरवांना ज्यूंच्या चालीरीति, विधि, परंपरा सर्व नीट माहीत होतें असें कुराणावरून दिसतें. परंतु ज्यू धर्म संकुचित होता. राष्ट्रीय होता. ख्रिश्चन धर्महि असहिण्ण झाला होता. अरबस्थानच्या सीमेवर हे धर्म होते. खुद्द मक्केंतहि ख्रिश्चन होते. गफार व नेजदान शहरांतून

विशप होते. चर्च होते. अरवांना जो खिश्न धर्म माहीत झाला तो हृदयाचा नव्हता, तर डोक्याचा होता ! आणि हा डोक्याचा धर्म अरवांच्या डोक्यांत उतरेना. खिश्न धर्मांत खिस्ताच्या भौतिक व आध्यात्मिक मूर्त व अमूर्त स्वरूपांचे वाद त्या वेळेस चालले होते. अरवांना तें सारें गूढ वाटे.

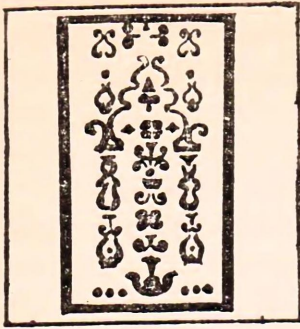
सर्वसामान्य अरव हा विशेषसा धार्मिक नव्हताच. तो किस्मतवादी होता, दैववादी होता ! ' किस्मत् ' असें गजें व तो लढाईत धुसे. नशिवाच्या हातांतील आपलीं जीवनें ! आहे काय नि नाहीं काय ! कशाला करा फिरीर ! वाटेल तें होवो ! अशी वेद्यूट व साहसी वृत्ति त्याची होती. तो संशयवादी, अज्ञेयवादी, ऐहिक-दृष्टि, भौतिक वृत्ति होता. कोणी देवदेवतांची परीक्षा घेत. नवस करीत. इच्छे-प्रमाणें न झालें तर देवाला नष्टहि करीत ! पुष्कळांचा परलोकावर विश्वास नव्हता. मेल्यावर पापपुण्याचा निवाडा होणार आहे, असें फारसें कोणी मानीत नसे. कोणी कोणी थडग्यांना उंट बांधून ठेवीत. उंटावर वस्त्र प्रभूच्या न्यायमंदिराकडे प्रेतात्म्यास जातां यावें म्हणून ! परंतु असें करणारे—मेल्यावर जन्म मानणारे—अपवादात्मकच होते.

अरव हा कोणत्याच धर्माची फिरीर नव्हता करीत. जे कांहीं अधिक उन्नत व प्रगल्भ विचारांचे होते त्यांना खिश्नांच्या चर्चा त्याज्य वाटत. ज्यूंचा अहंकार तिरस्करणीय वाटे. परंतु त्यांना या दगडाधोंड्यांची, झाडामाडांची पूजाहि आवडत नसे. हा सारा मूर्खपणा आहे असें त्यांना वाटे. या समुद्रकांठच्या अरवांतच अनेक देवदेवतांविरुद्ध अप्रीति उत्पन्न झाली. हा धर्म त्यांना रुचेना, पटेना. ज्यू, खिश्न यांच्या एकेश्वरी विचारानें अरवांतहि वैचारिक जागृति उत्पन्न झाली होती, बुद्धींत खळवळ, हालचाल सुरू झाली होती. सुशिक्षित अरवांत चर्चा होत. वाद होत. कुरवुरी, कुरकुरी होऊं लागल्या. एकेश्वरी कल्पनांचीं बोलणीं सुरू झालीं. अस्तित्वांत असलेल्या श्रद्धेविपर्यां कांहींना असमाधान वाटूं लागलें. या लोकांना हनीफ म्हणजे अज्ञेयवादी म्हणत. हिब्रू शब्द हनेफ असा आहे. त्याचा अर्थ नास्तिक. या हनीफांनीं मुहंमदांसाठीं मार्ग तयार करून ठेवला होता. भूमि नांगरली होती. प्रवळ इच्छा-शक्तीची महान् विभूति पाहिजे होती. एक प्रकारची धार्मिक अस्वस्थता होती. हनीफांची नकारात्मक भूमिका होती. एक परमेश्वर सर्व सत्ताधीश

आहे असें त्यांना वाटे. परंतु त्याची पूजा कशी करायची, त्याला हांक कशी मारायची याचेच वाद होत. हे हनीफ निश्चित मार्गदर्शन करू शकत नसत. बहुजन-समाजापासून हे विचार दूरच राहिले. मुहंमदांनी या हनीफांच्या विचारांतच प्राण ओतला. या हनीफांचा एक पुढारी होता. त्याचें नांव झैद इब्न अम्र. मुहंमद त्याच्याकडे अनेकदां जात. दुसरा एक होता त्याचें नांव वरका होतें. मुहंमदांचा तो नातलग होता व शेजारीं रहात असे. या एकेश्वरी मताच्या लोकांजवळ मुहंमद नेहमीं बोलत. ज्या महापुरुषानें नवधर्म देऊन, इस्लाम देऊन अरबस्थानचा नवा मनु सुरू केला, अरबस्थानचा कायापालट ज्यानें केला त्याचे अग्रदूत हे हनीफ होते. त्यांनीं धार्मिक उत्कृष्टता सर्वत्र पसरून ठेवली होती. साऱ्या अनिश्चित अशा त्या वातावरणांत कोणी तरी मार्गदर्शक तारा येईल, अशी आशा फुलत होती. पूर्वी आद, समूद वगैरे जातींत देवानें प्रेषित पाठविले, पैगंबर पाठविले. आपल्यांतहि येईल, असें मुहंमदांपूर्वीच लोकांना वाटूं लागलें होतें. काहीं तरी चमत्कार लौकरच होणार आहे, असें सर्वास वाटत होतें. अवतार येणार, प्रेषित येणार ! वायकांना वाटे आपणांस मुल्त्रा व्हावा व आपण त्या पैगंबराची आई व्हावें ! तो येणारा महापुरुष आपल्या पोटीं यावा, असें मातांना वाटत होतें.

असा हा इस्लामपूर्व अरेबिया होता. असा अंतर्गत भागांतील वेदुइन व समुद्राजवळचा, सुपीक प्रदेशांतील अरब. या दोहोंत जरी फरक असला तरी दोघांतहि स्वभावसाम्य होतें. अरब मग तो अन्तर्गत भागांतील असो वा सुपीक प्रदेशांतील असो, तो स्वातंत्र्याचा उत्कृष्ट प्रेमी होता. तो शूर होता. निर्भय व उदार होता. तो दिलेलें वचन पाळी, आतिथ्यांत दक्ष राही. तो वाळवंटांचें खरें बाळ होता. अशा भावनाप्रधान लोकांत, निर्भय करारी लोकांत, मुहंमद आले. आणि मुहंमदांनीं त्यांच्या गुणांना आपसांतील रक्तपातांतून काढून महान् कार्याकडे वळवले. जी अरबी शक्ति रक्तपातांत खर्च होत होती ती महान् ध्येयाकडे त्यांनीं वळवली. अरबांना जगाचें मार्गदर्शक केलें. जगाची संस्कृतीची मशाल मुहंमदांनीं अरबांच्या हातीं दिली. त्या थोर पैगंबरांचें चरित्र आतां आपण आधीं पाहूं या.

मुहंमदांचा जन्म

मानवसमाजांतील धर्माच्या प्रगतीची अखंडता सतत दिसून येते. मनुष्य प्रथम सृष्ट पदार्थांची पूजा करू लागला. पुढे ईश्वराकडे वळला. ज्या पद्धतीने ही उत्क्रान्ति झाली ती एकसारखी नाही होत गेली. मधूनमधून पुन्हां पिछेहाट होई. पुन्हां रस्ता बंद पडे. रान उगवें. पुन्हां ईश्वराचे नवे पाईक येत. संदेश-वाहक पैगंबर येत. ते परमेश्वरासंबंधीचीं कर्तव्ये पुन्हां सांगत. एकमेकांत कसे वागावे पुन्हां शिकवीत. त्या त्या काळांत अशा थोर विभूति होऊन गेल्या. प्रत्येक विभूति म्हणजे आध्यात्मिकतेची मूर्ति होती. तेजःकिरण फेंकणारी प्रकाशराशि होती. अधःपतित मानवसमाजाला वर नेण्यासाठी ते येत. पतिताला उद्धारायला येत. अशुद्धाला शुद्ध करण्यासाठी येत. अंधारांत दिवा दाखवायला येत. अशा महापुरुषांपैकींच मुहंमद पैगंबर हे होत.

मुहंमदांचे आगमन केवळ अरबस्थानापुरते नव्हते. ते सर्व जगासाठी होतं. कारण त्या काळांत सर्वत्रच धार्मिक अवनति झाली होती. झरथुष्ट्र, मोझिस, ख्रिस्त यांनी पेटविलेल्या पवित्र ज्वाला विझून गेल्या होत्या. इराणांत श्रष्टकनिष्ठ-पणाचीं बंडे माजलीं होती. सद्धर्म लोपला होता. ख्रिश्चनधर्म आपसांतील मत-भेदांनीं कत्तली करीत होता. शांति देणारा धर्म रक्तस्नात होत होता ! हिंदुस्थाना-कडेहि निराशाच होती. बुद्धांनी दिलेला नीतिधर्म पुन्हां नष्ट झाला. पुन्हां हिंदु-धर्माने उचल केली. अनेक देवदेवतांचा धर्म रूढ झाला. नाना देवतांचीं

पुराणें रचिलीं जाऊं लागलीं. निरनिराळ्या देवतांचे उपासक आपसांत झगडत होते. शाक्तमतें पुढें येत होतीं. उपनिषदांतील थोर धर्म मूठभर लोकांजवळ होता. इतरांचा धर्म म्हणजे कर्मकांड! शिवाशिबी, श्रेष्ठकनिष्ठपणा यांना सीमा राहिली नाहीं. निर्गुण, निराकार ब्रह्म शून्य झालें. कर्मकांड वाढलें. सतराशें देवदेवतांचा बुजबुजाट झाला. उच्चनीचपणाला उक्त आला.

आणि बुद्धधर्म हिंदुस्थानाचाहेर सर्वत्र होता. त्याचें शुद्ध स्वरूप राहिलें नाहीं. बुद्धांचे अनेक अवतार झाले. नाना बुद्ध निर्माण झाले. त्या त्या देशांनी आपले रंग बुद्धधर्माला दिले. कारण निर्वाणात्मक अभावरूप बुद्धधर्म कोणास पटणार ! बुद्धालाच त्यांनी देव केले ! कोणी अमिताभ म्हणूं लागले. कोणी कांहीं.

स्त्रियांची सर्वत्र शोचनीय स्थिति होती. गरिबांना मान नव्हता. सर्वत्र दुःख होतें. अपमान होते. माणुसकीचा अभाव होता. खरा धर्म लोपला होता. अशा काळांत मुहंमद आले. त्यांचें यें आकस्मिक नव्हतें. जगाच्या कांडलेल्या बुद्धि-शक्तींना, आत्मशक्तींना मुक्त करण्यासाठीं ते आले. मुहंमदांचें आगमन जगाच्या इतिहासाशीं संबद्ध होतें. सामाजिक, राजकीय, धार्मिक शिथिलतेचा तो काळ होता. अशा परिस्थितींतून नवश्रद्धेचा जन्म होणें अपरिहार्य होतें. अशा चिखलांतून नवीन सहस्रदल सुंदर कमळ मुहंमदांच्या रूपानें फुललें. जगभर त्याचा गंध गेला. आर्तास त्यांतील अनंत मकरंद मिळाला.

कोठें जन्मला हा महापुरुष ? अरबस्थानांत जन्मणाऱ्या पैगंबरास दोन अनुकूलता हव्यात. अरबी धर्माच्या पुण्यक्षेत्रीं, परंपरागत स्थानीं जन्मलेला तो असावा आणि अरब रक्ताच्या थोर कुळांत तो जन्मलेला असावा. मुहंमदांना या दोन्ही अनुकूलता मिळाल्या. ते मकेंत जन्मले. कात्राची पूजा करणारे श्रेष्ठ कुरेश त्यांच्या घराण्यांत जन्मले.

मक्का शहर अरबस्थानचें केन्द्र होतें. धर्माचें व व्यापाराचें. उत्तर दक्षिण दरींत तें बसलें होतें. पश्चिमेकडे उंच टेंकड्या. पूर्वेकडेहि उंच दगड. मक्केच्या मध्यभागीं कात्राचें पवित्र मंदिर, मंदिराजवळच सार्वजनिक दिवाणखाना. घरें तटबंदी केलेलीं. रस्ते नीटनेटके व फरसबंदी. असें हें भरभराटलेलें, समृद्ध व बळवंत शहर होतें.

अशा या मक्केच्या गजबजलेल्या रस्त्यांतून एक शांतदांत मूर्ति हिंडतांना दिसे. विचारमग्न व गंभीर अशी ती मूर्ति दिसे. डोक्यावरील पागोट्यावरून एक रुमाल टाकलेला असे. त्याचें एक टोंक उजवीकडून गळ्याखालून डाव्या खांद्यावर टाकलेलें असें. कोणाची ती मूर्ति ? कोण ती व्यक्ति ? कोण तो पुरुष ? मध्यम उंचीचा, रुंद खांद्यांचा, दणकट मनगटाचा कोण तो पुरुष ? काळेभोर दाट केस खांद्यावर आले आहेत. आणि डोकें कसें आहे पहा. भव्य विशाल डोकें ! आदरणीय डोकें ! तांड जरा लांबट. पिंगट रंगाचें. तांबुस छटेचें. आणि भिवया बघा कशा सुंदर कमानदार आहेत. आणि दोन भुंवयांच्यामध्ये ती पहा एक ठसठशित शीर आहे. भावनोत्कट प्रसंगीं ती थरारे. आणि डोळेहि काळेभोर, मोठे. ते डोळे कांहीं तरी शोधित आहेत, कोटें तरी पहात आहेत. अस्वस्थ आहेत ते डोळे ! जाड व लांब पापण्यांमधून ते डोळे चमकत. नाकहि बांकदार व मोटें आहे. आणि दांत पहा किती स्वच्छ शुभ्र ! दांतांची फारच काळजी घेतो वाटतें हा ? आणि ती सान्या बाजूनें असलेली सुरेख दाढी. किती रुचावदार, सुंदर, सामर्थ्यसंपन्न चेहरा हा ! कोणाचा हा ? काय याचें नांव ? कातडी मऊ आहे, स्वच्छ आहे. मुद्रा शुभ्र व लाल आहे. आणि हात पहा, रेशमासारखे, मखमलीसारखे मऊ आहेत. जणुं स्त्रीचे आहेत. पोषाख साधा. चाल द्रुतगतीची परंतु दृढ. जणुं वरून खालीं येत आहे. देवाकडून मानवांकडे येत आहे. गंभीर मुखावरहि रस्त्यांत मुलें भेटतांच हास्य फुलतें आहे पहा. वाटेंत मुलें भेटलीं तर त्यांच्या जवळ प्रेमानें बोलल्याशिवाय हा पुरुष रहात नसे. मुलांचा प्रेमी होता. कारण मुलांजवळ देवाचें राज्य असतें. अद्याप स्वर्गाच्या जवळ तीं असतात. मुलांचेंहि त्याच्यावर प्रेम होतें. तीं त्याच्याभांबतीं गोळा होत. आपल्या विचारांत मग्न होऊन जरी हा पुरुष जात असला तरी वाटेंत कोणी सलाम केला तर लगेच तो सलाम परत करी. मग तो सलाम अगर्शी हीन-दीनाचा का असेना.

कोण होता तो ? लोक त्याला **अल्-अमीन** म्हणत. आपण होऊन लोकांनीं ही त्याला पदवी दिली होती. अल्-अमीन म्हणजे विश्वासाह. त्याचें जीवन इतकें आदर्शरूप, सचोटीचें, कष्टाचें, सन्मान्य असें होतें, कीं सर्वांना त्याच्या विषयीं आदर व विश्वास वाटे. परंतु लोक असे कां पहात आहेत त्याच्याकडे ? अल्-अमीनाकडे साशंकतेनें कां पहात आहेत ? हा मनुष्य नवीन धर्म सांगूं

लागला होता. लोक त्याला पागल म्हणू लागले. समाजाची जुनी बंधने तो नष्ट करू पहात होता. प्राचीन हक्क, जुने दुष्ट व भ्रष्ट रीतिरिवाज सोडा असें सांगत होता. हा हद्दी माथेफिरू क्रान्तिकारक आहे, असें आतां लोक म्हणत व तो जाऊ लागला म्हणजे संशयानें बघत.

कोण होता तो ? ते का मुहंमद पैगंबर ? होय होय, तेच ते. शांतपणें रस्त्यांतून विचारमग्न होणारे व जाणारे. शिष्याशाप, निंदा सहन करित जाणारे ते मुहंमद होते. कुरेशांच्या कुळांत, काबाच्या उपाध्यायांच्या कुळांत जन्मले होते.

मुहंमदांचे पूर्वज

पांचव्या शतकांत कुसय हा काबाचा मुख्य होता. त्यानें मक्केचा कारभार व्यवस्थित केला. निरनिराळ्या कुरेशांचीं घरे कशी तरी, कोठें तरी विस्कळित बांधलेलीं होतीं. काबाचें मंदिर अति पवित्र म्हणून त्याच्या आसपास घरे बांधित नसत. परंतु कुसयनें काबाच्याजवळ वस्ती करायला त्यांना सांगितलें. काबाजवळ त्यानें जागा दिल्या. तेथें तटबंदी करून, मोहळे करून कुरेश राहू लागले.

कुसयने स्वतःसाठीं एक राजवाडा बांधला. त्याचा दरवाजा उघडतांच समोर मंदिराचें सभागृह असे. या राजवाड्याला दारु-न्नदवा असें म्हणत, म्हणजे

कौन्सिल हॉल म्हणाना. येथेच कुसयच्या अध्यक्षतेखाली सार्वजनिक प्रश्नांची चर्चा होई. चाळीसहून अधिक वयाचे लोकच या चर्चेत भाग घेत. कमी वय असणाऱ्यांस त्या सभेत जातां येत नसे. जेव्हां कधी कोणाजवळ लढायी व्हायची असे तेव्हां कुसय एका भाल्याला पांढरा रुमाल बांधी व तें जणुं निशाण कुरेशांच्या हातीं देई किंवा आपल्या मुलाच्या हस्ते कुरेश पुढाऱ्यांकडे पाठवी. या निशाणाला 'लिवा' म्हणत. असें निशाण आणीवाणीच्या वेळीं उभारण्याची पद्धत अरब साम्राज्याच्या समार्तीपर्यंत होती. याला अकद-उल्-लिवा असें म्हणत.

मक्केला जे गरीब यात्रेकरू येत त्यांच्यासाठीं म्हणून कुसयनें एक 'गरीबकर' बसविला होता. त्याला 'रिफादा' म्हणत. नदवा, लिवा, रिफादा या जणुं तीन संस्था होत्या. हे तिन्ही अधिकार कुसयकडे होते. नदवा म्हणजे कौन्सिल बोलवून अध्यक्ष होणें. लिवा म्हणजे लष्करी हुकमत. रिफादा म्हणजे कर बसविण्याचा हक्क. कुसयनें धार्मिक, नागरिक व राजकीय तिन्ही कर्मे स्वतःठायीं एकवटलीं. तो कात्राची व्यवस्था ठेवी. यात्रेकरूंच्या अन्नपाण्याची व्यवस्था पाही. कात्रा मंदिराच्या किल्ल्या त्याच्याजवळ असत. म्हणजे तो धार्मिक मुख्य होता. नदवाचा म्हणजे कौन्सिलचा अध्यक्ष तोच. युद्ध करणें, कर घेणें याचीहि सत्ता त्याच्याकडे. कुरेशांचा तो नायक झाला. कुरेशांचें नांव त्याने उज्वळ केलें. त्याच्या वेळेपासून इस्माईलच्या वंशजांत कुरेशांना अधिक मान मिळूं लागला. कुसय म्हातारा होऊन इ. स. ४८० मध्ये मरण पावला. तो मेल्यावर त्याचा मुलगा अब्दुददार हा मुख्य झाला. तो मेल्यावर पुढें भांडणें झालीं. भावाभावांच्या मुलांत भांडणें झालीं. शेवटीं तडजोड झाली.

सिकाया (म्हणजे यात्रेकरूंच्या पाण्याची व्यवस्था), व रिफादा हीं खातीं अब्दुददारचा भाऊ अब्दुलमनाफ याच्या मुलांकडे देण्यांत आलीं.

हिजाब (म्हणजे कात्राच्या मंदिराच्या किल्ल्या), नदवा व लिवा हीं खातीं अब्दुददारच्या मुलांकडे ठेवण्यांत आलीं.

अब्दुल मनाफच्या मुलाचें नांव अब्दुसशम्स असें होतें. तो गरीब होता. त्यानें आपलीं खातीं आपल्या भावाकडे दिलीं. या भावाचे नांव हाशिम. हाशिम सधन होता, वजनदार होता. हाशीमच्या हातांत रिफादा म्हणजे कर खातें होतें. तो येणाऱ्या यात्रेकरूस अन्न देई. त्यांची व्यवस्था ठेवी. इतर मक्के-

वाल्यांप्रमाणें हाशिम व्यापारहि करूं लागला. हिंवाळ्यांत यमनला व उन्हाळ्यांत सीरियामध्यें नियमितपणें मक्केहून कारवान पाठविण्याची त्यानेंच पद्धत सुरू केली. सीरियांतील एका प्रवासांत हाशीम मरण पावला. इ. स. ५१० मध्यें ही गोष्ट झाली. त्याला एक मुलगा होता. त्याचें नाव शयबा परंतु हाशीमचें काम त्याचा धाकटा भाऊ मुत्तलिब याच्याकडे आलें. मुत्तलिबला फार मान मिळें. त्याला अल-फैज म्हणजे उदार अशी पदवी होती. शयबा आईसह यसरिब येथें आजोळी होता. शयबाची आई सत्मा ही यसरिबची. यसरिब म्हणजे मदिना. मुत्तलिब शयबाला नीट वागवी. लोक म्हणत शयबा म्हणजे मुत्तलिबचा जणुं गुलाम आहे. त्याला ते अब्दुल-मुत्तलिब म्हणजे मुत्तलिबचा गुलाम असें म्हणत! पैगंबरांचे आजोबा अब्दुला मुत्तलिब या नांवानें इतिहासांत ओळखले जातात. मुत्तलिब इ. स. ५२० मध्यें मेला. आणि पैगंबरांचे आजोबा अब्दुल मुत्तलिब हे मक्केच्या सार्वजनिक जीवनाचे सूत्रधार बनले.

या वेळेस मक्केचें काम दहा जणांत वांटून दिलें होतें. दहा खातीं दहा जणांकडे. अशी परंपरा पडली होती कीं या दहांत जो सर्वांत वयोवृद्ध असेल त्याला सर्वांनीं अधिक मान द्यायचा. तो पुढारी. त्याला रईस किंवा सय्यद म्हणत. मुहंमदांचे चुलते अब्बास हे या दहांतील प्रमुख होते. चारित्र्य व दानत यामुळें अब्दुल मुत्तलिब यांचेंच प्रभुत्व होतें.

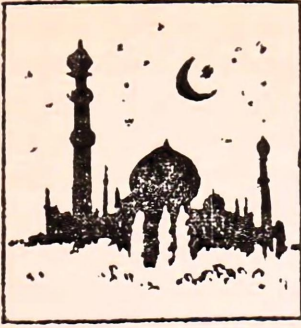
अब्दुल मुत्तलिब यांना संतति होत नव्हती. “ मला संतति होऊं दे. एक मुलगा तुला देईन. ” असा त्यांनीं काबाला नवस केला. आणि पुढें पुष्कळ संतति झाली. वारा मुलगे व सहा मुली. नवस फेडण्यासाठीं आवडता मुलगा अब्दुल याचा बळि तो देणार होता. परंतु देवानें आवाज दिला शंभर उंट दे, म्हणजे पुरे! अब्दुल मुत्तलिबनें तसें केलें. तेव्हांपासून शंभर उंट म्हणजे खुनाची नुकसान भरपाई असें ठरलें!

देवाला नैवेद्य म्हणून अर्पण केलेला जो हा अब्दुल्ला तोच पैगंबरांचा पिता. त्याचें अमीनाजवळ लग्न झालें. अमीनाहि यसरिबची होती. याच सुमारास म्हणजे इ. स. ५७० या वर्षी एक महत्त्वाची गोष्ट झाली. यमनच्या अविंसिनियन अधिकाऱ्यानें सना येथें एक चर्च बांधलें. काबामुळें मक्केला असलेलें पावित्र्य व वैभव नष्ट करावें असें त्याच्या मनांत होतें. कोणी मक्कावाल्यानें हें चर्च

भ्रष्ट केलें. तेव्हां हवशी सुभेदार मोठें सैन्य घेऊन मक्केवर चालून आला. तो स्वतः प्रचंड हत्तीवर बसला होता. तो हत्ती पाहून अरब दवकले. त्यांनीं हत्तीचा शक सुरू केला ! हवशी जवळ आले. कुरेश बायाकामुलांसह पहाडांत पळाले. कात्राच्या देवता आपला सांभाळ करतील म्हणाले. काय होतें तें ते दुरून पहात होते. भव्य उषा उजळली. अविंसिनियन मक्केकडे निघाले. परंतु काय आश्चर्य ! पक्ष्यांची प्रचंड सेना आली. आणि हे पक्षी दगडांचा वर्षाव करूं लागले. आणि नंतर आकाशांतील मोटा सुरू झाल्या. प्रचंड पर्जन्य ! असा पाऊस कधीं पडला नाही. शेंकडों लोक दगडांनीं मेले. पाण्यानें मेलेले वाहून जाऊं लागले. समुद्रास मिळाले ! हवशी व्हाईसरॉय पळाला. तोहि घायाळ झाला होता. लौकरच मेला. याच वेळेस अरबस्थानांत प्रथम देवीची साध आली. इतिहासकार म्हणतात चिमण्या व पाऊस ही दंतकथा असावी. कोणती तरी सांथ येऊन हें सैन्य नष्ट झालें असावें. मात्र कधीं कधीं मक्केच्या खोऱ्यांत अपरंपार पाऊस पडतो ही गोष्ट खरी.

मुहंमदांचें आरंभीचें जीवन

या प्रसंगानंतर थोड्या दिवसांनीं अब्दुल्ला यसरिबला सासुरवाडीस जात असतां वाटेंत मरण पावला. त्याचें वय फक्त पंचवीस वर्षांचें होतें. आणि त्याच्या दुःखी पत्नीनें पुढें लौकरच एका मुलाला जन्म दिला. तेच आपले पैगंबर मुहंमद. जो पुढें सर्व अनार्थांचा मायत्राप झाला तो जन्मताच पितृहीन होता ! इ. स. ५७० च्या ऑगस्टची २९ वी तारीख. त्या दिवशीं हा महापुरुष जन्मला. अविसिनियन सैन्याच्या नाशानंतरचा तो पन्नासावा दिवस होता.

अरब चालीप्रमाणें एका वेदुइन दाईनें दूध पाजून मुहंमदांस वाढविलें. पुढें तिनें अमीनाजवळ तें वाढलेलें लेंकरूं आणून दिलें. अमीना मोठ्या प्रेमानें व काळजीनें देवाचा हा ठेवा वाढवूं लागली. तिचें हृदय दुःखानें पोळलेलें होतें. परंतु मुहंमदाच्या बालमूर्तीकडे पाही व शांत राही. परंतु तीहि लौकरच मरण पावली. मुहंमद लहानपणींच पोरके झाले ! मुहंमदाचें वय सहा वर्षांचें. आईवापांच्या प्रेमाची पाखर जगांत कुठें मिळणार ? तसें वात्सल्य कोण देणार ? मुहंमदांच्या मनावर या गोष्टीचा फार परिणाम झाला. पोरक्या मुलांना फसवूं नका, त्यांना प्रेम द्या, असें कुराणांत अनेक उल्लेख आहेत. पोरक्या मुलांची कशी दीनवाणी स्थिति होत असेल, याचा त्यांना अनुभव आलेला होता. ती आठवण ते कधीं विसरले नाहींत.

आजोबांनीं, अब्दुलमुत्तलिब यांनीं मुहंमदांस आपल्याजवळ घेतलें. या नातवावर ते फार प्रेम करीत. देवाला बळी देऊं केलेल्या मुलाचा हा मुलगा.

आणि देवानें मुलाला तर नेलें. त्याचा हा मुलगा राहिला. आजोबा त्याला क्षणभर विसंबत नसत. ऐंशी वर्षांचा वृद्ध आजोबा व सहासात वर्षांचा नातु. त्या दोघांत अति प्रेमळ व कोमल प्रीति होती. कावाजवळ एका ठराविक जागीं आजोबा वसत. आणि जवळ नातु असायचा. खेळायचा, बोळायचा, प्रश्न विचारायचा. परंतु आजोबांचेंहि प्रेम मुहंमदांस मिळावयाचें नव्हतें. सना येथील नवीन राजाचें अभिनंदन करण्यासाठीं कुरेशांच्या वतीनें वृद्ध अब्दुल मुत्तल्लिब गेले होते. ती प्रवासाची दगदग सहन झाली नाहीं. ते आजारी झाले. मरणार असें वाटलें. आजोबांनीं आपला मुलगा अबु तालिब यास बोलविलें व मरणशय्येवरून सांगितलें, “ हा तुझ्या भावाचा पोरका मुलगा तुझ्या स्वाधीन मी करीत आहे. त्याला प्रेम दे. ” आणि इ. स. ५७९ च्या अखेर अब्दुल मुत्तल्लिब देह सोडून गेले. मुहंमदांचें वय नऊ वर्षांचें होतें.

चुल्ले अबु तालिब यांच्या घरीं मुहंमद राहूं लागले. लहानपणापासूनच मुहंमद विचारी होते. ते नेहमीं विचारमग्न असत. डोळे मोठे काळेभोर. जणुं असारांतील सार शोधावयाला आले होते. सत्यशोधक, जिज्ञासु डोळे. कधीं हा मुलगा एकदाच टेंकड्यांवर जाई व सृष्टिसौंदर्य पहात वसे. तेथे दमे, तल्लीन होई. स्वभाव मोठा सौम्य व गोड. दुसऱ्याच्या दुःखानें लगेच दुःखी होत, गहिंवरत. फार करुण, कोमल हृदय होतें तें. असा हा भावनोत्कट मुलगा सर्वांचा लाडका झाला. चुल्ल्या-पुतण्यांत अपार प्रेम जडलें. “ जणुं देवदूतांनीं येऊन त्यांची हृदये उघडून आंत प्रकाश भरला. ”

उखाझ येथील मोहरमच्या पवित्र महिन्यांतील यात्रेंत तो जाई. अरबांच्या शौर्याधैर्याचीं वर्णनें ऐके. ते पराक्रम ऐकून तो आनंदी होई. परंतु ते आपसांतील द्वेषमत्सर व सूड ऐकून संचित होई. यात्रेमध्ये ज्यू व ख्रिस्ती धर्मोपदेशकहि येत. त्यांचीं प्रवचनें तो लक्ष लावून ऐके. या यात्रेंत सारें भलेंबुरें अरब जीवन तरुण मुहंमदांस पहायला मिळे. सुंदर अरबी भाषा येथेंच ते शिकले. जिचा कुराणांत पुढें अद्भुत प्रयोग झाला.

परंतु उरवाझ येथील यात्रेचाहि भंग झाला. अरबांत एक यादवी युद्ध माजलें. राष्ट्रीय यात्रेच्या त्या पवित्र महिन्यांत युद्ध बंद ठेवण्याची, मानवी रक्त द्वेष-मत्सरानें न सांडण्याची सुंदर परंपरा होती. उरवाझ म्हणजे अरबांचे ऑलिंपिया.

तेथें कवि, व्यापारी सारे येत. राष्ट्रीय मेळावा जमे. परंतु या युद्धाच्या वेळेस यात्रेच्या दिवसांतहि रक्तपात सुरूच राहिले ! तें धार्मिक बंधन पाळलें गेलें नाहीं. यात्रा झुल्काद महिन्यांत भरे. परंतु यात्राहि रक्तपाताचें स्थान झाली ! फिझार येथील लढायांत मुहंमदहि होते. त्यांनीं आपल्या कुटुंबियांस लढाईत मदत केली. या युद्धाला अधार्मिक युद्ध असें म्हणतात. अपवित्र युद्ध असें म्हणतात. मुहंमदांवर या युद्धाचा फार परिणाम झाला. आपसांतील हीं कधीं न संपणारीं मरणान्तिक भांडणें पाहून त्याचें हृदय तडफडे. ते विचारमग्न होत.

युद्धाचे दरम्यान एकदां चुल्यांबरोबर ते सीरियांत व्यापारी काफिल्या-बरोबर गेले. मुहंमदांच्या आजोवांनींच दरवर्षी यमन व सीरियांत मक्केहून कारवान पाठविण्याची पद्धत सुरू केली होती. ती अद्याप होती. या प्रवासांत मुहंमदांनीं सामाजिक दुःखें पाहिलीं, ऐकलीं. धार्मिक अधःपात सर्वत्र झालेला पाहिला. सीरियाच्या या प्रवासांतच वाटेंत एकेठिकाणीं त्यांना एक खिश्न साधु भेटला होता असें म्हणतात. या प्रवासांत मुहंमदांनीं जें जें पाहिलें, ऐकिलें, अनुभविलें त्याची स्मृति त्यांच्या हृदयांतून कधींहि गेली नाहीं.

मुहंमदांच्या घराण्याला आतां गरिबी आली होती. हाशीम व आजोवा, अब्दुल मुत्तलिब यांच्या कर्णासारख्या औदार्यामुळें गरिबी आली होती. पूर्वीची श्रेष्ठ पदवी हळूहळू जाऊं लागली होती. यात्रेकरूंना अन्न देण्याचें काम शेवटीं त्यांनीं प्रतिस्पर्धी उमैय्या घराण्याकडे सोपविलें. हे उमैय्या हाशीमांच्या घराण्याकडे अत्यन्त मत्सरानें पहात असत.

मुहंमदांना घरचें कामधाम करावे लागे. ते उंटांना चारायला नेत. शेळ्यांमध्या घेऊन जात. मुहंमद पुढें म्हणत असत, “ ईश्वरानें मंढपाळांतूनच पैगंबर पाठविले ! ” उंट व शेळ्यांमध्या चारतांना ते डोंगरांवर वसत. सृष्टिसौंदर्य पहात. पृथ्वीच्या व आकाशाच्या अनंत सौंदर्याची भक्ति कुराणांत पदोपदीं आहे. आकाशांत व धरेवर सर्वत्र पहाणारास परमेश्वराच्या खुणा आहेत, असें कुराण पदोपदीं सांगत आहे. परमेश्वराचें ज्ञान मुहंमदांस विश्वव्यापक प्रभूच्या सौंदर्यानेच करून दिलें असायें. सृष्टि त्यांचा महान् गुरु होता. कुराण म्हणजे विश्वसौंदर्याचा वेद आहे. सृष्टीच्या भव्यतेचे तें उपनिषद् आहे. कुराणांतील भव्य सृष्टिवर्णनांची वीजें या वेळेसच, शेळ्यांमध्या, उंट चारतांनाच-मुहंमदांच्या हृदयभूमीत पेरलीं जात होती.

मुहंमद आतां ऐन तारुण्यांत होते. विशीपंचविशीचें वय. या वेळेस ते पुन्हां सीरियांत कारवानाबरोबर गेले. कुरेश घराण्यांतील एक स्त्री खदिजा. तिच्या मालाचे उंट घेऊन मुहंमद गेले. खदिजा ही दूरची नातळ्या होती. खदिजा श्रीमंत होती. उदार होती. मुहंमद परत आले. मुहंमदांची कार्यनिष्ठा व प्रामाणिकपणा यांचा खदिजेवर परिणाम झाला. आणि खदिजेचें या काळ्याभोर डोळ्यांच्या तेजस्वी नेक्रीच्या तरुणावर प्रेम जडलें. ती म्हणाली, “मुहंमद, माझें तुझ्यावर प्रेम आहे. तूं मला आवडतोस. तुझें माझें नातेंहि आहे. सारे लोक तुला मान देतात. तुझ्याबद्दल त्यांना आदर वाटतो. तूं प्रामाणिक आहेस. तुझें चारित्र्य निर्दोष व सुंदर आहे. स्वभाव गोड आहे. तुझी वाणी नेहमीं सत्यमय असते. खरेंच हो मुहंमद, यामुळें तूं मला आवडतोस.” आणि त्यांचा विवाह झाला. खदिजेचें वय अधिक होतें. ती गतधवा होती. चाळीस वर्षांची होती. मुहंमद पंचवीस वर्षांचे. परंतु मुहंमदहि आनंदानें लग्नास उभे राहिले!

हें लग्न अत्यन्त कल्याणप्रद व शुभमंगल असें झालें. दोघांचें एकमेकांवर फार प्रेम. खदिजेचें हृदय अत्यंत प्रेमळ होतें. मुहंमदांविषयीं तिला अपार प्रेम वाटे. या लग्नानें मुहंमदांस शांति, विश्रान्ति मिळाली. कामाची दगदग राहिली नाही. पोटाची विवंचना उरली नाही. ज्या महान् कार्यासाठीं त्यांचा जन्म होता त्याचा विचार करायला त्यांचें मन मोकळें झालें. प्रेमळ स्त्री-हृदय त्यांना मिळालें. या अवघ्या जगांत त्यांच्या अवतारकार्यावर तिनेच प्रथम विश्वास ठेविला. निराशेंत ती त्यांना शांतवी, आधार देई, धीर देई. ती आशेची ज्योत विझूं देत नसे. जेव्हां जगाचाच नव्हे तर स्वतः मुहंमदांचाहि स्वतःवर विश्वास वसेना तेव्हां तिनें विश्वास ठेवला! ज्यावेळेस मुहंमदांच्या डोळ्यांसमोर अंधारमय सारें होतें, तेव्हां तिनें श्रद्धेचा, आशेचा दीप प्रज्वलित ठेवला.

खदिजेपासून मुहंमदांस सात मुलें झालीं. तीन मुलगे व चार मुली. परंतु सारे मुलगे बाल्यांतच मेले. मुहंमदांस मुलगा राहिला नाही. त्यांचे शत्रु त्यांचा उपहास करण्यासाठीं ‘अल्-अब्तर’ म्हणजे निपुऱ्या असें त्यांना संबोधित.

लग्नानंतरचीं पंधरा वर्षे मकेंत आत्मचिंतनांत गेलीं. या पंधरा वर्षांची फारशी हकीगत नाही. ते फारसें बोळत नसत. परंतु जेव्हां बोळत तेव्हां जोर देऊन

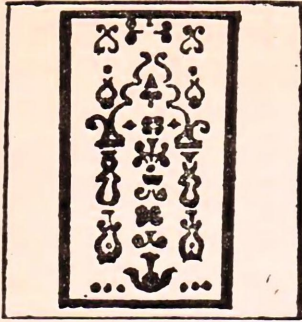
बोल्त, टासून बोल्त, विचारपूर्वक, जाणून समजून बोल्त. मुहंमद जें बोल्त तें ऐकणारा कधीं विसरत नसे. त्यांच्या बोलण्याचा ऐकणारावर विलक्षण परिणाम होई. पुष्कळ वेळां ते अशान्त, सचिन्त, कष्टी असे असत. गळून गेलेले असे दिसत. निरुत्साही दिसत. परंतु एकदम कोटून तरी त्यांना स्फूर्ति येई. उत्साह संचरे. खिन्नता अस्तंगत होई. प्रसन्नता मुख़ावर पसरे. ते हंसूवोळूं लागत.

आणि लहान मुलें म्हणजे त्यांचा प्राण ! ही भावी पिढी जणुं ते तयार करीत होते. रस्त्यांत मुलांना थांबवतील, त्यांच्या पाठींवरून हात फिरवतील. त्यांना लहान लहान गोष्टी सांगतील. त्यांच्या बरोबर दऱ्याखोऱ्यांतून, पहाडांतून भटकतील. त्यांच्याबरोबर खेळतील. खिस्तहि लहान मुलांचा असाच शोकी होता. मुलें म्हणजे देवाची प्रभा !

या पंधरा वर्षांच्या काळांत अंतःपरीक्षण चाललें होतें. श्रद्धा व संशय यांची लढाई चालली होती. भावी कार्याची सिद्धता, तयारी होत होती. आध्यात्मिक ऐक्य अंतरंगी अनुभवीत होते.

अब्दुल मुत्तलिब मेल्यापासून मकेंत एकजूट राहिली नव्हती. जे शहरचे खरे नागरिक त्यांना एकरक्तत्वामुळें संरक्षण असे. परंतु परकीयांचें जीवन मकेंत सुरक्षित नसे. त्यांची मालमत्ता लुटली जाई. त्यांच्या वायकामुली पळविल्या जात. मुहंमदांस हा अन्याय पहावेना. 'हल्फ-उल्-फझल' नांवाची त्यांनीं एक संस्था स्थापिली. प्राचीन काळीं अशी एक संस्था होती. तिच्यांत फझल, फझाल, मुफ्फझल, फुझेल असे चार लोक होते. त्यांच्या संघास फझल म्हणत. त्या प्राचीन संस्थेचें मुहंमदांनीं पुनरुज्जीवन केलें. लग्न झाल्यानंतर थोड्याच दिवसांनीं इ. स. ५९५ मध्ये ही संस्था त्यांनीं स्थापिली. मुहंमद या संस्थेचे मुख्य होते. हाशिव व मुत्तलिब यांच्या घराण्यांतील सारे या संस्थेंत सामील होते. या संस्थेच्या दऱदऱ्यामुळें दुबळ्यांस व गरिबांस संरक्षण मिळे. या संस्थेनें जरा धमकी देतांच काम होत असे. धर्तिंगणांच्या दुष्ट कृत्यांस आळा बसला. ही संस्था पुढें इस्लामच्या अर्ध्या शतकापर्यंत, सातव्या शतकाच्या अखेरपर्यंत होती.

बिन गाजावाजाची पंधरा वर्षे

सातव्या शतकाच्या आरंभी आणखी एक गोष्ट झाली. एका अरवाने वाय-इंग्लंडास सत्तेकडून काही लांच खाल्ली. हिजाब प्रांत रोमन सत्तेखाली देण्याची हा लांचखाऊ खटपट करित होता. परंतु मुहंमदांनी पुढाकार घेऊन हा वेत हाणून पाडला.

इ. स. ६०५ मध्ये कात्रा मंदिराचा जीर्णोद्धार करण्याचे काम कुरेशांनी योजिले. परंतु आपसांत काही तंटा निघाला. जीर्णोद्धार दूर राहून रक्तपात होणार असे दिसू लागले. परंतु मुहंमदांनी तडजोड केली. कात्राचा दगड कोणी उचलायचा याचा वाद होता ! मुहंमदांनी एक रुमाल आणला. सर्वांनी टोके धरून उचला असे सांगितले. अशा रीतीने त्यांनी समयसूचकतेने व शहाणपणाने रक्तपात टाळला.

मुहंमद आतां सुखी होते. खदिजा श्रीमंत असल्यामुळे संसाराची विवंचना नव्हती. परंतु प्रेम करणारे चुलते अबु तालिब यांची गरिबी होती. त्यांचे उपकार मुहंमद कसे विसरतील ? त्या उपकारांचे थोडे उतराई व्हावे असे त्यांच्या मनांत आले. चुलत्यांचा एक मुलगा अली त्यांनी आपल्या घरी आणिला. त्याचे शिक्षण, संवर्धन, सारी जबाबदारी स्वतःवर घेतली. पुढे जेव्हां एकदां दुष्काळ आला तेव्हां दुसऱ्या एका अब्बास नांवाच्या चुलत्यांस मुहंमद म्हणाले, “अबु तालिबांचा एक मुलगा तुमच्याकडे घ्या. मीहि माझ्याकडे

आणखी एक घेतो.” अब्बास यांनी जाफरला घेतले. मुहंमदांनी अलीस स्वतःचा जणुं मुलगा मानले. एक मुलगा अबु तालिब्रांजवळ राहिला. मुहंमदांचे सारे मुलगे मेले ! पुत्रप्रेम कोठे करावे त्यांनी ? अलीच्या संवर्धनांत त्यांना पुत्र-वात्सल्याचा आनंद मिळे. पुढे मुहंमदांनी आपली सर्वांत लहान कन्या फातिमा हिचे लग्न अलीजवळ केले होते. यामुळे प्रेमाचा व भक्तीचा संबंध अधिकच दृढावला. फातिमाचा जन्म इ. स. ६०३ मध्ये झाला होता.

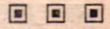
या सुमारास मकेंतील एका जमातीने हारिसाचा मुलगा झैद याला मकेंत गुलाम करून आणिले. खदिजेच्या एका आत्याने त्याला विकत घेतले होते. त्याने त्या गुलामाची खदिजेस भेट दिली. खदिजा पैगंबरांस म्हणाली, “ ही मला मिळालेली भेट मी तुम्हांला देते ! ” आणि मुहंमदांनी झैदला ताबडतोब मुक्त केले.

ही दया त्या काळांत अपूर्व होती. झैदचे हृदय कृतज्ञतेने ओथंबून गेले. तोहि मुहंमदांस सोडून जाईना. ज्याने मला स्वातंत्र्य दिले त्याला सोडून मी कसा जाऊं ? त्याचा बाप हारिसा त्याला नेण्यासाठी आला. पित्याने परोपरीने आग्रह केला. परंतु झैद गेला नाही.

अशी ही विनगाजावाजाची पंधरा वर्षे जात होती. स्वतःच्या प्रेमळ मुलगांच्या वियोगाची वर्षे, परंतु दुसऱ्यांच्या दुःखाविपर्यांच्या सहानुभूतीने भरलेली वर्षे. ही वर्षे जणुं उमेदवारीची होती. वरून शांत दिसणारे मुहंमद आंत अत्यन्त अशांत होते. त्यांच्यासमोर जीर्ण शीर्ण विदीर्ण असा अरेबिया होता. जातिजातींत भांडणे. पिढ्यानुपिढ्या चालणारी वैरे. न संपणारे रक्तपात. नानाप्रकारच्या—मुलींना जिवंत पुरून टाकण्यासारख्या चाली. बायका किती कराव्या त्याला गणतिच नाही. नीतीचा धरबंध नाही. दारू, जुगार, सारी व्यसने ब्रोकळलेली. सर्वत्र अज्ञान व दृष्टता. ईश्वराच्या नांवाने भांडणारे नाना पंथ. ही भांडणे हिजाझच्या दऱ्याखोऱ्यांपर्यंत येऊन पोचत. अरबी शहरें व गावें हीं सुद्धां धार्मिक भांडणांनीं पेटत. कांहींनीं जुन्या धर्म-समजुती फेंकून दिल्या होत्या. प्रकाशार्थ त्यांची धडपड होती. त्यांची दोलायमान संशयी स्थिति होती. सर्वत्र अस्वस्थता व अशांतता होती. उत्कटता होती.

अरबस्थानची ही विराट् अशांति मुहंमदांच्या हृदयांत प्रतिबिंबित झाली. मुहंमद गंभीरपणे विचार करूं लागले. त्यांचा आत्मा उड्डाण करूं लागला.

सृष्टीच्या गूढ रहस्यांत त्यांचा आत्मा डोकावूं लागला. अनंततेच्या दरींत पाहूं लागला. सत् काय, असत् काय ? जीवन मरण काय ? या विश्वाच्या गोंधळांतहि कांहीं व्यवस्था आहे का ? मुहंमद शोधूं पहात होते. त्यांना तळमळ लागली. आणि देवाची वाणी त्यांच्या पवित्र उदात्त हृदयानें ऐकली. ती वाणी जगाला नवजीवन देती झाली.

प्रकाश पर्वतावरील ईश्वरी संकेत

पवित्र पर्वत हिरा हा मुहंमदांचा आवडता पर्वत. या पर्वतांतील एका गुहेंत मुहंमद प्रार्थना करीत, ध्यान करीत बसत. हा पर्वत उघडाबोडका आहे. आजू-बाजूला दऱ्या आहेत. त्या वाळवंटांत एकटा तो पर्वत उभा आहे. जणुं पंचाम्रि-साधन करित आहे. ना झाडमाड, ना तिळभर छाया. नाहीं जवळ झरा, ना विहीर. वाळवंटांतील प्रखर सूर्यतापांत पेटल्यासारखा हा पहाड होई. आणि मुहंमद त्या गुहेंत असत. कधीं कधीं कुटुंबासह मुहंमद तेथें प्रार्थनेस जात. बहुधा रमझान महिन्यांत ते जात. ते उपवास करीत. ध्यानमग्न असत. मुहंमदांची प्रकृति जरा नाजूक होती. अति भावनाप्रधान होती. फार संस्कारी. स्वभाव होता. लहानपणीं त्यांना कधीं कधीं एकदम मूर्च्छा यायची. भावनांचा भर सहन

होत नसे. या गुहेतील एकान्त, ती भीषण शांति, ते उपवास, तें चिंतन व ध्यान यांचा एक विलक्षण परिणाम त्यांच्यावर होई. अनेक वर्षांचे संशय, अनेक वर्षांचे चिंतन यांनी त्यांचा स्वभाव फार हळवा केल्या होता. कांहीं तरी सत्य सांपडावें अशी धडपड होती. त्या सत्याच्या मांडीवर विश्वासाने डोकें-संतप्त डोकें ठेवण्याची त्यांना इच्छा होती.

या हिरा पहाडास हल्लीं प्रकाशपर्वत हें नांव आहे. वाळवंटातील प्रखर सूर्यतापांत मी उभा आहे त्याप्रमाणें तुलाहि पुढें जनता आगीत घालील, त्या आगीत असें अचलपणें उभें रहावें लागेल, असें जणुं तो पहाड सुचवीत होता ! मुहंमदांना आतां कांहीं सुचत नसे. त्यांना एकान्ताचें वेड लागलें. ती गुहा त्यांचें घर बनली. तेथेंच ते ध्यानमग्न रहात. सर्वव्यापी परमेश्वराशीं एकरूप होत. मधून मधून त्यांना आवाज ऐकूं येत. भव्य दर्शने घडत. आदेश, संदेश मिळत. आजूबाजूच्या साऱ्या निर्जाव वस्तु सहस्र जिभांनीं जणुं बोळत आहेत असें त्यांना वाटे. “जा, ईश्वरी कार्ये पुरें कर.” असें जणुं तेथील ते दगडधोंडे, तेथील अणुरेणु, तेथील वारे त्यांना सांगत. सारी सृष्टि त्यांना पुकारीत होती. आत्म्याचें अमर काव्य होतें तें. अत्युच्च अद्वितीय महाकाव्य ! जगातील महान् विभूर्तांना असें हें आत्मगान ऐकायला मिळतें. चराचराशीं एकरूप झालेल्या आत्म्याचें गान ! मुहंमदांस देवदूत दिसत. जणुं हळूहळू सत्याच्या दिव्य प्रकाशाचें तें आविष्करण होत होतें. ज्या सत्यानें पुढें मुहंमदांनीं साऱ्या जगाला न संपणारी प्रेरणा दिली तें सत्य हळूहळू प्रकट होत होतें. पर्वताच्या एकान्तानें महापुरुषांना सदैव प्रकाश दिला आहे. ते महापुरुष पूर्वेकडचे असोत वा पश्चिमेकडचे.

रात्रीच्या प्रशान्त वेळीं; पहाटेच्या मंगल उपःकालीं; गंभीर निःस्तब्ध एकान्तीं, आसपास कोणीहि नाहीं अशा वेळेस पहाटेच्या वाऱ्याच्या मंद झुळुकांवरुवर मुहंमदांस आवाज ऐकूं येई, “तूच तो मनुष्य. तूं देवाचा पैगंवर आहेस.” कधीं कधीं प्रचंड लाटेसारखा घों करीत आवाज येई व त्यांना कंपायमान व रोमांचित करी. “तुझ्या प्रभूच्या नांवानें हांक मार, पुकार, घोषणा कर.” मुहंमेद अगतिक होऊन म्हणत, “कसली करूं घोषणा ?”

“त्या ईश्वराच्या नांवानें घोषणा कर, ज्यानें तुला निर्मिलें. ज्यानें मानवाला निर्मिलें. हांक मार. ईश्वर दयाळू आहे. अत्यन्त दयाळू आहे. मनुष्याला जें

अज्ञात आहे तें तो ज्ञात करतो. तोच ज्ञानदाता आहे. तो तुला शिकवील. ऊट. कर घोषणा.”

आणि मुहंमद थरारून उठे. “अल्ला हु अकबर !” घोषणा त्यांच्या मुखावाटे बाहेर पडे. आणि समोरचें अशांत वाळवंट ऐके. पहाड ऐके. मुहंमदांस भव्य दर्शनें व्हायचीं. देवदूत दिसायचे. परमेश्वर व मर्त्य मानव यांच्यांत जा-ये करणारे देवदूत त्यांना दिसत. आणि ती एक धन्यतम रात्र आली. सर्व सृष्टीवर दैवी शांतीची पाखर घातलेली होती. तारे चमचम करीत होते. अपार शांति. मुहंमद विचारमग्न होते आणि एक अत्यन्त सामर्थ्यसंपन्न आवाज समुद्रगर्जनेप्रमाणें आला, “घोषणा कर, घोषणा कर.” दोनदां स्पष्ट आवाज आला.

“काय घोषणा करूं, कसली घोषणा करूं ?”

“देवाच्या नांवांनं घोषणा कर.”

पुन्हां तिसऱ्यांदा आवाज आला, “घोषणा कर.”

पुन्हां मुहंमदांनीं विचारलें “काय घोषणूं, काय पुकारूं ?”

आणि एकदम ईश्वरी ज्ञानाचें पुस्तक त्यांच्यासमोर उघडें केलें गेले ! मुहंमदांच्या आत्म्यासमोर दैवी पुस्तक उघडें केलें गेलें. मुहंमदांस सारें ज्ञान करून देण्यांत आलें. जें ज्ञान मनुष्याला अगम्य असतें तें करून दिलें गेलें. इंद्रियातीत ज्ञान. जीवनाच्या संपूर्ण जाणीवेनें होणारें ज्ञान. ईश्वराशीं एकरूप होऊन होणारें ज्ञान. मुहंमद त्या समाधीतून उठले. हृदयावर ते शब्द जणुं खोदल्यासारखे होते. ते थरथरत होते. शतभावनांनीं कंपायमान होत होते. ते धांवत घरीं आले. खदिजा तेथें होती.

“खदिजे, खदिजे, काय आहे हें सारें, खरेंच काय ?” असें म्हणून गळाल्यासारखा तो पडून राहिल. खदिजा त्यांच्याकडे पहात होती. पुन्हां मुहंमद म्हणाले, “खदिजे, लोक खरें मानोत वा न मानोत. मी शांतीचा संदेश देणारा तरी आहे किंवा सैतानानें-भुतानें पछाडलेला पागल तरी आहे !”

खदिजा प्रेमानें म्हणाली, “हे अबुल कासिम, परमेश्वराला माझी करुणा आहे. तो माझा रक्षणकर्ता. तो प्रभु वेडेवांकडें नाहीं हो कांहीं करणार. तूं कधींहि खोटें बोलत नाहींस. अपकारांचा बदला अपकारानें घेत नाहींस. तूं

श्रद्धावान् आहेस. निर्दोष व पवित्र तुझे जीवन आहे. आप्तेष्ट, सखेसोयरे, सर्वांशीं तू प्रेमानें वागतोस. सर्वांवर दया करतोस. तूं बाजारांतील गप्पाड्या नाहीस. काय झालें, काय पाहिलेंस ? सारें सांग बरें मला. कांहीं भव्य भीषण का पाहिलेंस ? ”

आणि मुहंमदांनीं सारी हकीगत सांगितली. सारें ऐकून खदिजा म्हणाली, “ ऊठ, ऊठ. आनंदानें नाच. तूं खरोखरच लोकांचा पैगंबर होणार. खात्रीनें. संशयच नाही. ज्याच्या हातांत या खदिजेचें जीवन आहे त्या प्रभुची शपथ. धीर धर. उत्साह धर. ” नंतर खदिजा उठली व त्या अज्ञेयवादी, ईश्वर एक असें म्हणणाऱ्या वरकाकडे ती गेली. वरका आतां वृद्ध झाला होता. अंध झाला होता. ज्यू, ख्रिश्चन यांचे धर्मग्रंथ त्यानें अभ्यासिले होते. तिनें त्याला सारें वर्तमान निवेदिलें. तो एकदम उचंबळू म्हणाला—

“ कुददूसुन कुददूसुन ! ”

“ किती पवित्र गोष्ट, खरेंच किती पवित्र ! ” हाच सर्वश्रेष्ठ पैगंबर. हाच नामूस अल-अकबर. देवाचा सर्व श्रेष्ठ देवदूत. मोझेसला तो दिसला. येशूकडेहि तोच आला. तोच मुहंमदाकडेहि आज आला, जा. मुहंमदास सांग कीं तूं आपल्या लोकांचा पैगंबर होणार. म्हणावें घाबरूं नकोस. हृदय शांत कर. शूर, धीर बन. ”

अरबस्थानच्या आसपास साम्राज्यें व राष्ट्रें धुळीस मिळत होती. सर्वत्र विनाश होत होता. खरा धर्म कोठेंच नव्हता. सर्वत्र चोथा व साली ! धर्माचा गाभा कोठेंहि नव्हता. कोणी तरी तारक येणार, देवाचा संदेशवाहक येणार, अशी चारी दिशांतून उत्कट भावना हवेंत खेळून राहिली होती. वरका मुहंमदांस रस्त्यांत भेटले व म्हणाले, “ माझे जीवन ज्याच्या हातीं त्याची शपथ घेऊन तुला सांगतां कीं ईश्वरानें तुला या लोकांचा पैगंबर म्हणून पसंत केलें आहे. त्यानें तुला संदेश दिला आहे. लोक तुला खोटें बोलणारा म्हणून म्हणतील. ते तुला छळतील. तुला हद्दपार करतील. तुझ्यावर शस्त्र धरतील. मी जर जगलों तर तुझ्यासाठीं लढेन. ”

आणि त्या वृद्धाला अधिक बोलवेना. मुहंमदांच्या मस्तकाचें, भालप्रदेशाचें त्यानें अवघाण केलें, चुंबन घेतलें. आणि तो गेला. त्या शब्दांनीं मुहंमदांच्या

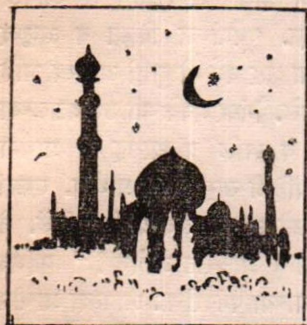
प्रभुब्ध हृदयास धीर आला. शांति आली. पुन्हां तो आवाज कानीं येईपर्यंत थांबण्याचें त्यानें ठरविलें. पुन्हां ती दैवी प्रेरणा मिळावी म्हणून तो थांबला. केवढें मानसिक युद्ध चाललें असेल ! महान् अंतरात्म्याच्या कुरुक्षेत्रावरची श्रद्धा संशय यांची लढाई. आशा, शंका, झगडे, गैरसमज. स्वतःचें दैवी कार्य निश्चितपणें पटेपर्यंत किती मानसिक यातना !

आणि पुन्हां ती वाणी घों करून आली. आशेची निःशंक वाणी ! “ जा सारें जग तुझ्या धर्मांत येईल. जा. ऊठ विश्वास धर. ” अशी ती नमोवाणी पुन्हां मिळाली. तें प्रभूचें पुनराश्वासन मिळाल्यावर वाळवंटांतून लग्नगीनें तो घरीं आला. त्याचें शरीर थकलें होतें. मन झगडून दमलें होतें. तो खदिजेजवळ आला. सर्वत्र त्याला प्रभूचें विराट अस्तित्व भासत होतें. तो थरथरत होता. गांगरला होता. तो खदिजेला म्हणाला, “ खदिजे, खदिजे, सांभाळ मला. धीर दे. वांचव ! ” मुहंमदाची तपस्या जगासाठीं होती. ईश्वरार्शीं एकरूपता या जगाला वांचवण्यासाठीं त्यांना हवी होती. स्वतःसाठीं केवळ नको होती.

“ ऊठ, जगाला सत्याची सूचना दे. प्रभूचें गौरवगान गा. त्याचें वैभव गा. ” असा स्पष्ट आदेश मिळाला. अतःपर शंका संभ्रम नाहीं. मुहंमद आतां उभे राहिले. अचल श्रद्धेनें व अपार विश्वासानें उभे राहिले. सारे छळ, यातना, हाल-अपेष्टा यांना न जुमानतां उभे राहिले. सत्यासाठीं उभा राहिलेला हा महापुरुष असत्यासमोर अतःपर नमला नाहीं.

हा सारा मनाचा खेळ होता का ? मुहंमदांस जे देखावे दिसत, जे शब्द ऐकूं येत, जे देवदूत दिसत ही सारी का प्रभुब्ध मनाची निर्भिति होती ? हीं का केवळ स्वतःचीं स्वप्नें ? सांगतां येणार नाहीं. मानसशास्त्राचा अभ्यास अर्वाचीन शास्त्रज्ञांना अद्याप करावयाचा आहे. इंद्रियातीत अशीहि एक ज्ञानप्राप्तीची शक्ति मनुष्याला आहे. तें ज्ञान खोटें असें कोण म्हणेल ? ते अनुभव खोटे असें कोण म्हणेल ? महापुरुष सांगतात की, आम्हांला असे असे अनुभव आले. ते प्रत्यक्षाच्याच गोष्टी बोलतात, करतात. तुम्हांआम्हांला जें प्रत्यक्ष नसतें तें त्यांना असतें. त्यांना तें पाहण्याचे डोळे असतात. जणुं निराळींच इंद्रियें मनाला पुटतात ! काहीं असो, ती आत्मवंचना खास नव्हती. “ तो मी परमेश्वराचा दूत गॅत्रिअल. मी तुला परमेश्वराचा मंगल संदेश घेऊन आलों आहे. ऊठ. ईश्वराचा महिमा गा.

उत्साही हो. पवित्र हो. शुद्ध हो. प्रत्युपकाराची, फळाची अपेक्षा ठेवून उपकार करू नको. तू भलें कर. सर्वांचें मंगल कर. तुझ्या मंगल कार्याला फळ येईल. वाट पहा. ईश्वरावर श्रद्धा ठेवून धीरानें, उतावीळ न होतां वाट पहा. ” असे शब्द त्यांना ऐकू येत. जणुं समोर दिसत. आणि संशय झडझडून टाकून आत्मविश्वासानें एका परमेश्वराचें, त्या अद्वितीयाचें महागान गावयास ते उभे राहिले.

मुहंमदांचे पहिले अनुयायी

मुहंमद एका ईश्वराचे पैगंबर म्हणून प्रचार करूं लागले. चाळिशी नुकतीच संपली होती. आणि आयुष्याचा उरलेला भाग आतां ईश्वरदत्त महान् कार्यासाठीं ते अर्पण करूं लागले. आणि त्यांच्यावर प्रथम विश्वास कोणी ठेवला ? त्यांच्याजवळच्या मंडळींनीं. पैगंबरांच्या उत्कट तळमळीची व सत्याची याहून दुसरी कोणती निशाणी ? जवळची मंडळी त्यांचा नवधर्म घेती झाली. त्यांना शंका वाटली नाही. हा ईश्वरी पुरुष आहे असें त्यांना वाटलें. त्यांतहि सर्वांत आधीं खदिजा. ती पहिली अनुयायी, पैगंबरांस ईश्वरी ज्ञान झालें आहे ! असें जर कोणीं पहिल्यानें विश्वासपूर्वक मानलें असेल तर तें खदिजेनें. मूर्तिपूजा सोडून, त्या परम कारुणिक प्रभूची. मुहंमदांबरोबर प्रथम जर कोणी प्रार्थना

म्हटली असेल तर ती खदिजेनें, मुहंमदांच्या दैवी जीवनकार्यावर तिनेच प्रथम श्रद्धा ठेविली, इतकेंच नव्हे तर पुढील झगड्यांत तिने त्यांना सदैव धीर दिला. जेव्हां तो कावराबावरा होऊन त्या रात्रीं तिच्याकडे आला व “खदिजे, खदिजे; पांघरूण घाल माझ्यावर, कपड्यांत लपेट मला.” असें म्हणाला त्या वेळेस ईश्वरानें खदिजेच्या रूपानेंच जणुं त्याला धीर दिला, शांति दिली. तीच त्याला म्हणाली, “ऊठ.” तिनेच त्याचा बोजा हलका केला. माझी तुझ्यावर श्रद्धा आहे म्हणाली. लोकांना वाटेल तें बडबडूं दे. लक्ष नको देऊं, असें म्हणाली. परमेश्वरानें ज्ञान दिलें, खदिजेनें शांति व विश्वास दिला.

पहिल्या पहिल्यानें ज्यांचें मुहंमदांवर प्रेम होतें त्यांच्याशींच ते आपला आत्मा प्रकट करीत. आपला नवसंदेश देत. पूर्वजांच्या विकृत व अशुद्ध आचारांपासून परावृत्त व्हा म्हणत. अब्राहामचा शुद्ध धर्म मी पुन्हां आणला आहे म्हणत. खदिजेनंतर अली त्यांचे अनुयायी झाले. पैगंबर मक्केच्या सभोवतालच्या एकान्तमय वाळवंटांत जात. तेथें खदिजा व अलि यांच्यासह ते प्रार्थना करीत. तिघांची कृतज्ञतापूर्वक एकत्र प्रार्थना. पहिली सामुदायिक प्रार्थना. एकदां तीं तिघे अशीं प्रार्थना करीत असतां चुलते अबु तालिब यांनीं पाहिलें. ते मुहंमदांस म्हणाले, “वेटा, हा कोणता धर्म तूं आचरीत आहेस ?” मुहंमद म्हणाले, “ईश्वराचा. त्याच्या देवदूतांचा. त्याच्या पैगंबरांचा. आपल्या प्राचीन अब्राहामचा हा धर्म. लोकांना सत्यमार्गाकडे आणावें म्हणून परमेश्वरानें मला पाठविलें आहे. आणि काका, तुम्हीहि ईश्वराचे अति थोर सेवक आहांत. तुम्हांला ईश्वराचा सेवक म्हणून मी हांक मारावी हें उचित आहे. तुम्हीहि या सत्याचा स्वीकार करा. या सत्याच्या प्रसारासाठीं साहाय्य करा.” चुलते म्हणाले, “पूर्वजांचा धर्म मी सोडूं शकत नाहीं. परंतु त्या परमश्रेष्ठ परमेश्वराची शपथ घेऊन मी सांगतां कीं, जोपर्यंत मी जिवंत आहे तोंपर्यंत कोणीहि तुला अपाय करणार नाहीं.” नंतर तो वृद्ध पुरुष आपल्या मुलाला विचारता झाला, “वेटा, तुझा धर्म कोणता ?” अली म्हणाले, “तात, त्या एका ईश्वरावर व त्यांच्या या पैगंबरावर विश्वास ठेवतां. मी पैगंबरांबरोबर जातां.” अबु तालिब म्हणाले, “मुहंमद योग्य तेंच तुला सांगेल. जा बाळ, त्याच्या बरोबर जा. तो वाइटाकडे तुला कधीहि नेणार नाहीं. त्याच्याशीं एकनिष्ठ राहण्याचें तुला स्वातंत्र्य आहे.”

तिसरा अनुयायी झैद झाला. तो गुलाम ज्याला मुहंमदांनीं एकदम मुक्त केलें होतें. त्यानें हा नवधर्म घेतला. आणि चौथे अनुयायी कोण झाले ? अबुबकर. ते मक्केतील श्रीमान् व्यापारी होते. उदार, शहाणे, धोरणी, शांत, धीराचे, होते. मुहंमदांस 'अल-अमीन' म्हणत, तसें यांना 'अस-सिद्दीक' म्हणजे सच्चा असें म्हणत. मुहंमदांहून दोनच वर्षांनीं ते लहान होते. त्यांना अब्दुल काबा म्हणजे काबाचा सेवक असेंहि म्हणत. अशा वजनदार व थोर पुरुषानें हा नवधर्म एकदम स्वीकारला, या गोष्टीचा मोठा नैतिक परिणाम झाला. त्यांच्या पाठो-पाठ आणखी पांच या नवधर्मांत आले. अबुबकर पुढें खलिफा झाले. तसेंच पुढें खलिफा होणारे उस्मान हे मिळाले. उस्मान हा प्रतिस्पर्धी उमैय्या घराण्यांतील होता. दुसरा अब्दुर रहमान तिसरा साद-ज्यानें पुढें इराण जिंकून घेतला. चौथा खदिजेचा नातलग झुवैर. आणि पांचवा तो शूर लढवय्या तल्हा. उस्माननें नवधर्म स्वीकारला हें ऐकून त्याचे चुलते संतापले.

त्यांनीं उस्मानला बांधलें व विचारलें, "पूर्वजांच्या धर्मापेक्षां तुला का हा नवा धर्म पसंत आहे ? जो नवा धर्म तूं घेत आहेस तो जांपर्यंत तूं सोडणार नाहीस, तोंपर्यंत मी तुला सोडणार नाही." परंतु उस्मान उत्तरला, "त्या परमेश्वराचीच शपथ घेऊन मी सांगतों, कीं तो नवधर्म मी प्राण गेला तरी सोडणार नाही !"

काहीं अनुयायी कनिष्ठ व सामान्य जनतांतीलहि मिळाले. मक्केतील काहीं निग्रो गुलाम या नवधर्माचा स्वीकार करते झाले. तो हबशी 'बिलाल' इस्लामी इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. इस्लामी धर्माचा पहिला मुअज्जिन म्हणून बिलाल प्रसिद्ध आहे. पैगंबरांचा हा अत्यंत निश्ठावंत शिष्य होता. अभंग श्रद्धेचा धर्मात्मा होता. मुहंमद प्रेमानें म्हणत, "बिलाल म्हणजे अघिसिनियाचें सर्वोत्तम फळ आहे !"

मुहंमदांच्या अत्यंत जवळचे आत मित्र त्यांचे पहिले अनुयायी. मुहंमदांची तळमळ, त्यांची दैवी स्फूर्ति, त्यांची पवित्र शिक्षण, त्यांची उत्कटता यांचा हा पुरावा आहे. या जवळच्या सज्ज मंडळीस मुहंमदांच्या शिकवणींत वंचना दिसती, अश्रद्धा वा केवळ ऐहिकता दिसती तर मुहंमदांची सामाजिक सुधाणेची व नैतिक पुनरुज्जीवनाची सारी आशा मार्तीत मिळाली असती. या अनुयायांनीं छळ सहन केलें. संकटें सोसलीं. शारीरिक वेदना व मानसिक दुःखें सहन

केलीं. ब्रह्मिष्कार, मरण यांनाहि तोंड दिलें. मुहंमदांच्या ठायीं त्यांना यत्किंचितहि काळें दिसतें तर अशी अडग श्रद्धा जन्मती का ? खिस्तावर त्याच्या भावांचा, जवळच्या मंडळींचा यत्किंचितहि विश्वास नव्हता. परंतु मुहंमद या वाद्यतीत दैववान् होते. मुहंमदांच्या अनुयायांची अचल श्रद्धा हीच त्यांच्या स्वीकृत कार्याविपर्यांच्या अत्यन्त प्रामाणिकपणाची खूण आहे.

परंतु प्रचार फार झपाट्यानें होईना. वडाचें झाड का एकदम वाढतें ? मूर्ति-पूजेपासून स्वर्नांधवास परावृत्त करण्यासाठीं तीन वर्षे मुहंमद शांतपणें, परंतु अविरतपणें खटपट करित होते. तीन वर्षांत तीस अनुयायी फक्त मिळाले ! मूर्तिपूजा फार दृढमूल झालेली. या प्राचीन धर्मांत पुन्हां अन्य आकर्षणें होतीं. या नव्या विशुद्ध धर्मांत तसें काहीं एक नव्हतें. जुन्या मूर्तिपूजेत कुरेशांचा स्वार्थ होता. तो धर्म कायम राहण्यांत त्यांची प्रतिष्ठा होती. मुहंमदांना या मूर्तिपूजे-विरुद्ध व तदंतर्गत बतनदारीविरुद्ध, दोहोंविरुद्ध लढावयाचें होतें आणि म्हणून अनुयायी वाढतना. तीन वर्षांत तीस. महिन्याला एकहि पडला नाही ! परंतु मुहंमदांचें हृदय खचलें नाहीं. परमेश्वरावर त्यांचा भरंवसा होता. कुराणांत पुनःपुन्हां म्हटलें आहे कीं, “ ईश्वरावर श्रद्धा ठेवून वाट पहा. ” ते उद्गार याच कसोटीच्या काळांतील असतील.

तीन वर्षेपर्यंत फारसा उघड विरोध त्यांना झाला नाहीं. कारण मुहंमदांनींहि उघड बंड पुकारलें नव्हतें. लोक त्यांना माथेफेरू, पागल म्हणत ! भुतानें, सैतानानें पछाडलें आहे असें म्हणत. मुहंमद जाहीरपणें अद्याप प्रचार नव्हते करित. कोणा परकीयांशीं बोललें तर एकदम त्याच्या मूर्तिपूजेवर हल्ला नसत चढवीत. शांतपणें व दृढतेनें सांगत, “ तो एक प्रभु ओळखा. त्याची, त्या एकाची पूजा करा. ” हा शांतिदूत कीं, वेडा ? याच्या शब्दांत सत्य आहे का ? लोकांस आश्चर्य वाटे.

प्रचारांत प्रखरता

इ. स. ६१५ पासून मुहंमद उघड प्रचार करूं लागले. मूर्तिपूजा सोडा असें जाहीरपणें सांगूं लागले. सफा टेंकडीवर त्यांनीं एक सभा बोलाविली. त्या सभेंत मुहंमद मूर्तिपूजेविरुद्ध बोलले. मूर्तिपूजेनें त्या महान प्रभूचा अपराध होतो. ईश्वराच्या प्रेषिताचे शब्द न ऐकाल तर पस्तावाल, असें त्यांनीं सांगितलें. ज्यांनीं ज्यांनीं आजपर्यंत देवाच्या पैगंबराचा संदेश ऐकला नाहीं त्यांची कशी दशा झाली, 'याचें त्यांनीं जळजळित चित्र उभें केलें.' ही जुनी पूजापद्धति सोडा. प्रेमाचा, सत्याचा व विशुद्धतेचा नव धर्म ध्या, असें त्यांनीं सांगितलें. कोणत्याहि अरबानें आजपर्यंत दिलें नाहीं तें मी तुम्हांला देतो, या जर्गीचें सुख व परलोकींचेंहि सुख ! माझ्या या कार्यांत कोण मदत कराल बोलो." त्या सभेंत एका अली-शिवाय कोणीहि उत्साह दाखविला नाहीं ! अली म्हणाला, "देवाच्या पैगंबरा, मी तुम्हांला मदत करीन." हें ऐकून सारे मोठ्यानें खो खो हंसले. सर्वांनीं टर उडविली. टोमणे मारित ते निघून गेले.

परंतु मुहंमदांचा जिवंत ज्वलंत प्रचार सुरू झाला. ती जळजळीत रसरशीत वाणी होती. "मी तुम्हांला सूचना द्यायला आलों आहे. मी प्रभूचा संदेशवाहक आहे. माझें ऐका. नाहीं तर भेसूर कठोर शिक्षा आहे तुम्हांला ! जोंपर्यंत, अह्ला-शिवाय दुसरा देव नाहीं, अह्लाच एक सत्य असें तुम्ही म्हणणार नाहीं, तोंपर्यंत इह वा अन्यत्र तुम्हांला तरणोपाय नाहीं. ईश्वर हे न मानणाऱ्यांना पूर्वी

शासन केलें. ज्यांनीं नोहाचे ऐकलें नाहीं ते कसे पुरांत गेले ध्यानांत धरा. या प्रखर जळजळीत सूर्याची शपथ घेऊन मी सांगतां. रात्रीच्या त्या भव्य तारांकित आवरणाची शपथ घेऊन सांगतां. भव्य उपःकालाची शपथ घेऊन सांगतां. न ऐकाल तर पुढें विनाश आहे. कोणी वांचवणार नाहीं. तो शेवटचा दिवस येईल. सर्वांचा हिशोब होईल. नरकाची आग एकीकडे, एकीकडे अनंत निर्मळ सुखांचा स्वर्ग. काय पाहिजे वोल. सत्य धर्म ऐका. ”

असा मुहंमदांचा प्रचार सुरू झाला. त्यांची ती तेजस्वी वाणी, जीवनाच्या श्रद्धेतून येणारी निःशंक सत्याची वाणी ! श्रोते उचंबळत, रोमांचित होत. तीं ईश्वरी शासनाचीं भयंकर वर्णनें ऐकून श्रोत्यांचा थरकांप होई.

कुरेश आतां घाबरले. या प्रकरणाचा वेळींच बंदोबस्त झाला पाहिजे, असें त्यांना वाटूं लागलें. मामला गंभीर होत चालला. मक्केतील मूर्ति फुटल्या तर या मंदिरांत कोण येईल ? आणि मग कोठली प्रतिष्ठा, कोठले पैसे, उत्पन्न ? परंतु मुहंमदांस हात लावण्याचें त्यांना धैर्य नव्हतें. मुहंमद थोर घराण्यांतील होते. जरी गरीबी आली होती तरी त्यांच्या घराण्याविषयीं पूज्यभाव सर्वास वाटे. चुलते अड्डे तालिब यांना सारी मक्का पूज्य मानी. ते मुहंमदांचे पालक होते. मानलेले वडील होते. मुहंमदांवर हात टाकणें कठीण. आणि इतरांवर तरी कसा टाकावा ? कारण रक्ताचा सूड ही भयानक गोष्टी होती. एकाचा खून झाला तर त्याची सारी जमात सूड घ्यायला उठे व प्रचंड यादवी माजे.

मक्का शहरांत जे व्यापारी येत त्यांनाहि मुहंमद उपदेश करूं लागले. परंतु हें तर कुरेशांस मुळींच आवडेना. मक्केतील गोष्टी, हे नवीन क्रान्तिकारक विचार बाहेर जाऊं नयेत असें त्यांना वाटे. ते काय करीत, मक्केंत कोणी येत आहे कीं काय हें आधीं पहात. आणि मक्केच्या बाहेरच त्यांना गांठून म्हणत, “ मक्केंत एक वेडा पीर आहे. त्याचें नांव मुहंमद. तो कांहीं तरी बोलतो. त्याचें ऐकूं नका वरें. ” परंतु हे लोक आपापल्या गांठीं परत जातांना मक्केतील सारी हकीकत घेऊन जात. एक स्फूर्तिदाता महान् पैगंबर जन्मला आहे असें सांगत. त्याच्या प्राणांवर संकट आहे तरीहि जुना धर्म सोडा असें तो सांगत आहे असें म्हणत. सर्वत्र उत्सुकता वाढली.

मुहंमदांचें निकट आप्तेश्ट त्यांना सोडतील असें कुरेशांस वाटत होतें. परंतु तें खोटें ठरलें. चुलते अबु तालिब पूर्वधर्म सोडायला तयार नव्हते, परंतु मुहंमदांचा हा अकारण छळ पाहून ते संतापत. ते आपल्या एका कवितेंत म्हणतात—

“अनाथांचा त्राता, विधवांचा वाली, पोरक्या पोरांचा पिता, जो अल-अमीन आहे, जो दिला शब्द मोडीत नाहीं, कर्तव्यच्युत होत नाहीं, त्याचा कां वरें हे छळ करतात ?”

त्यांनी जाहीर केले कीं, हाशिम व मुत्तलिब यांचीं मुलें स्वतःच्या प्राणांनीं मुहंमदांचें रक्षण करतील.

याच वेळेस यसरिब येथील एका प्रमुख गृहस्थानें मक्कावाल्यांस लिहिलें: “यादवी नका करूं. नवीन मत एका. तुमच्यांतील एक सन्मान्य पुरुष नवधर्म देत आहे. त्याचा छळ नका करूं. मनुष्याचें हृदय एक परमेश्वरच वाचूं शकतो.”

या पत्राचा थोडा परिणाम झाला. प्रत्यक्ष छळण्याऐवजीं ते निंदेनें छळूं लागले. शिच्या घाव्या. वाटेल तें अभद्र बोलवें. कुरेशांनीं मुहंमदांस कावा-मंदिरांत प्रार्थनेची बंदी केली. मुहंमद प्रार्थनेसाठीं जेथें जात तेथें पाठोपाठ विरोधकहि येत. ते प्रार्थना करूं लागले म्हणजे हे शोणमार करीत. गांवांतील गुंडांना व वात्रट पोरांना मुहंमद व त्यांचे अनुयायी यांच्या पाठीस लावीत. मुहंमदांच्या एका चुलत्यांची पत्नी उम्मेजमील ती ह्या छळण्यांत पुढाकार घेई. ती मुहंमदांच्या प्रार्थनेच्या जागीं कांटे पसरून ठेवी. या बाईला इस्लामी इतिहासांत ‘हम्माल्त उल-हतव’ म्हणजे नरकाग्नीसाठीं मोळी नेणारी—असें नांव पडलें आहे. असा त्रास होई तरी मुहंमद शांतपणें कर्तव्य पार पाडीत होते. एकदां तर त्यांच्या प्राणांवरच पाळी आली होती. परंतु मुहंमदांच्या आत्मसंयमी सौम्य स्वभावामुळें ते दुष्ट शोवटीं माघारे गेले.

या छळानें नवधर्माचें सामर्थ्य वाढतच गेलें. हुतात्म्यांचें रक्त हेंच धर्माचें फोंफा-वणारें बीं. अबदुल मुत्तलिब यांचा सर्वांत धाकटा मुलगा हमजा हाहि मुहंमदांस मिळाला. मुहंमदांचा होत असलेला छळ, त्यांना मिळणारे शिच्याशाप, त्यांची होणारी निंदा, यामुळें तो त्यांना येऊन मिळाला. हमजा मोठा शूर होता. त्याच्या तरवारीची सर्वांना भीति वाटे. इस्लामसाठींच लढतांना तो पुढें मरण पावला !

मुहंमदांची प्रखर वाणी सुरूच होती. अधिक लोक मिळू लागले. कुरेश घाबरू लागले. मुहंमदांच्या नवधर्माची शिकवण लोकशाही स्वरूपाची होती. मुहंमदांच्या ईश्वरासमोर सारे सारखे होते. प्राचीन विशिष्ट भेद, ते श्रेष्ठकनिष्ठपणाचे प्रकार मुहंमद नष्ट करू पहात होते. सनातनीस हें कसे सहन होणार ? खऱ्या देवाची पूजा सुरू झाली तर या प्रतिष्ठितांची पूजा कोण करणार ? सारे कुरेश संघटित होऊं लागले. ज्याने त्याने आपल्या घराला जपावे, आपल्या घरांत हे नवीन धर्माचे जंतु येऊं देऊं नये असे ठरले. ज्यांच्या ज्यांच्या घरांत कोणी नवधर्मी होते त्यांना त्यांना त्यांच्या कुटुंबियांनीं तुरुंगांत टाकलें ! त्यांची उपासमार सुरू झाली. त्यांना काळ्यांनीं ब्रदडलें. रमधा टेंकडी व बथा ही जागा या छळासाठीं प्रसिद्ध झाली ! जे पुरुष नवधर्म घेत त्यांना प्रखर उन्हांत तप्त वाळूंत उताणें निजवीत. उघडें करून निजवीत. छातीवर दगड ठेवीत. पिण्यास पाणी देत नसत. 'मूर्तिपूजा मान नाहीतर मर' असें म्हणत. या छळामुळे कांहींजण तात्पुरतें क्वळ करीत, परंतु पुन्हां मूर्तिपूजा त्याज्य मानीत. पुष्कळजण या असह्य छळांतहि टिकत. विलाल अशांपैकीं होता ! विलाल निग्रो गुलाम होता. त्यानें नवधर्म घेतला होता. त्याचा धनी उमर्या त्याला रोज बथा येथें नेई. मध्यान्हीं सूर्य आला असे. तेथें सूर्याकडे तोंड करून उघडा करून पाठीवर त्याला निजवण्यांत येई. छातीवर दगड ठेवीत व त्याला म्हणत, "नवीन धर्म, इस्लाम सोड नाहीतर मर !" त्या छातीवरच्या दगडावरहि हे शब्द लिहिलेले असत. विलालचा जीव गुदमरे, तहानेनें तडफडे. परंतु तो तरीहि 'अहदन अहदन !' एक एक (ईश्वर एक आहे) असेंच म्हणे. या छळानें तो शेवटीं मरणोन्मुख झाला. अबू बकरनें त्याला त्याच्या धन्यापासून विक्त घेतलें व मुक्त केलें ! गुलामांचा कुरेश छळ करीत, ज्या गुलामांनीं नवधर्म स्वीकारला होता. त्या अबू बकरनें छळल्या जाणाऱ्या अशा गुलामांना मुक्त केलें. कोणी कोणी छळामुळे जरी कचरले तरी मुहंमद त्यांच्यावर रागावत नसत. करुणेनें म्हणत, "तुम्ही वाईट नका वाटून घेऊं. तुमचीं मनें माझीं आहेत हें मला माहीत आहे." कांहीं कांहींचा इतका छळ झाला कीं ते मेले ! यासर व त्याची पत्नी शमिया यांना छळून मारण्यांत आलें. त्यांचा मुलगा अम्मार याचाहि अत्यंत छळ झाला. मुहंमद हे छळ पहात होते. त्यांच्या हृदयाची कालवाकालव होत होती. या छळांत दोन मेले. कांहीं शरण गेले.

एकीकडे असे छळ चालले असतां दुसरीकडे मोठीं मोठीं आमिषें दाखवून मुहंमदांस वश करून घेण्याचे प्रयत्न चालले होते. एके दिवशीं कात्राच्या सभागृहापासून दूर अंतरावर मुहंमद बसले होते. त्यांच्या विरोधकांपैकीं जरा नेमस्त वृत्तीचे एक गृहस्थ त्यांच्याजवळ येत म्हणाले, “वेटा, तूं गुणानें थोर आहेस. मोठ्या घराण्यांतला आहेस. तूं आमच्या लोकांत भांडणें लावीत आहेस, भेद पाडीत आहेस, वितुष्टें लावीत आहेस. तूं आमच्या घरांतील आनंद, ऐक्य, सलोखा नष्ट केलास. तूं देवदेवतांचा उच्छेद मांडला आहेस. आमचे सर्व पूर्वज मूर्ख व पापी होते, अधार्मिक होते असा तूं शेर मारीत आहेस. तुझ्यासमोर एक योजना ठेवायला मी आलों आहे. बघ तुला पटली तर.”

मुहंमद म्हणाले, “सांगा काय तें. वलीदचे बाबा, सांगा, बोला.”

वलीदचे बाबा म्हणाले, “एक. माझ्या भावाच्या मुला एक. या नव धर्माचा मुख्य होऊन तुला का श्रीमंत व्हायचें आहे ? तसें असेल तर आमच्यांतील सर्वांत श्रीमंत असेल, त्याच्याहूनहि तुला अधिक श्रीमंत होता येईल इतकी संपत्ति तुला आम्ही गोळा करून देतो. तुला मानसन्मान पाहिजे असेल तर तुला आमचा नायक आम्ही करतो. तूं म्हणशील तें प्रमाण. तुझ्या संमतीशिवाय आम्ही कांहीं करणार नाहीं. तुला राज्य पाहिजे असेल तर आम्हीं तुला आमचा राजा करतो. तुला भुतांनीं पछाडलें असेल तर आम्हीं वैद्य बोलावतो व तुला बरें करायला लागतील तेवढे पैसे आम्ही त्यांना देऊं.”

पैगंबरांनीं विचारलें, “वलीदचे बाबा, संपलें का आपलें बोलणें ?”

“संपलें.”

“तर मग माझें आतां एका.”

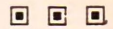
“सांग. ऐकतो.”

“त्या परम दयाळू परमेश्वराची शपथ घेऊन मी सांगतो कीं मी जें सांगत आहे ती त्या प्रभूचीच शिकवण आहे. प्रभूनें जें पुस्तक मला दिलें, दाखवलें तेंच मी सांगतो. ज्यांना समजूत आहे, समजशक्ति आहे अशांना शिकण्यासाठीं हें पुस्तक आहे. या अरबी भाषेंतील कुराणांत सज्जनांस आशा आहे, दुर्जनांस शिक्षा आहे. परंतु लोक न ऐकतांच जातात. म्हणतात, तूं जें सांगतोस त्याचा प्रकाश आमच्या हृदयांत पडत नाही. आमचे कान बधीर आहेत. तुझ्यांत व

आमच्यांत आडपडदा आहे. तुला योग्य वाटत असेल तसा तूं वाग. आम्हांला योग्य वाटतें तसे आम्ही वागूं. म्हणतात कीं आमच्या सारखाच तूं ! परंतु तुमचा ईश्वर एक आहे असें ज्ञान मला झालें आहे. म्हणून त्या एका परमेश्वराकडे तुम्ही सर्व चला. जें पूर्वीचें झालें त्याची क्षमा मागा. आणि जे मूर्तिपूजक ठरवलेलें दान करणार नाहींत, ठरीव भाग गरिबांसाठीं देणार नाहींत, परलोकावर जे विश्वास ठेवणार नाहींत, त्यांचें भलें होणार नाहीं. परंतु जे विश्वास ठेवतील, श्रद्धापूर्वक कर्तव्यें करतील, त्यांना अमर बक्षीस मिळेल. ”

कुराणांतील सुरा म्हणून दाखवून ते म्हणाले, “ आजोबा ऐकलेंत का ? आतां योग्य तें करा. ”

एके दिवशीं अब्दुल्ला इब्न मसूद हा काबाच्या अंगणांत वसून धैर्यानें कुराण पढूं लागला. जमलेल्या कुरेशांनीं त्याला मारहाण केली. तोंडावर चुदे दिले तरी तो उठेना, निघून जाईना. दुसऱ्या दिवशींहि तो तसेंच करणार होता. परंतु मुहंमद म्हणाले, “ काल धैर्य केलेंत तेवढें पुरे. काल तुम्ही त्यांना बळजबरीनें कुराण ऐकवलेंत, जें ऐकण्याचा ते द्वेष करीत तें त्यांच्या कानांत दबडलेंत. पुरे, आतां पुन्हां नका जाऊं. ” मुहंमद शक्य तों जपून जात होते.

बाणेदार धर्मनिष्ठा

पुणे मराठी मंचालय

१३७ ब. नारायण पेठ, पुणे-३०

संस्थेचे नवनामने व सत्तामद

ध्या पु. ल. देवगाड जोरकडून

देवगा म्हाणून मिळालेले पुस्तक

असे दिवस जात होते. छळ होत होते. आपल्या अनुयायांचा छळ पाहून मुहंमद अत्यन्त दुःखी झाले. ते म्हणाले, “कुरेशांच्या मनांत प्रभुकृपेनें बदल होईपर्यंत तुम्ही अविशिनीयांत जावें. तेथील राजा धर्मात्मा आहे. खिश्त्रन असला तरी उदार व न्यायी आहे. तेथें कोणावर अन्याय होत नाही. परमतसहिष्णु असा तो राजा आहे. आलेल्या पाहुण्यांचें तो स्वागत करतो. जा. त्याच्या राज्यांत जा. ”

मुहंमदांच्या धर्मप्रचाराच्या पांचव्या वर्षी इ. स. ६१६ मध्ये ११ पुरुष व ४ बायका अशीं १५ माणसें गलबतांत बसून गेलीं ! या गलबताला ‘प्रथम अभि-निष्क्रमण’ असें नांव इस्लामी इतिहासांत आहे. पुढील वर्षी आणखी ७२ पुरुष व १४ बायका गेल्या. एकंदर १०१ संख्या झाली. परंतु कुरेश चिडले, खवळले. आपल्या हातांतील बळी निसटले, छळ करण्याचीं साधनें गेलीं म्हणून ते संतापले. कुरेशांनीं हबशी राजाकडे वकील पाठविला व सांगितलें, “आमचे लोक परत द्या. आम्ही त्यांना ठार मारूं. ”

राजानें दरबारांत वकिलास व त्या नवधर्मीयांस बोलाविलें. राजानें वकिलास विचारलें, “यांचा काय अपराध ? ”

“महाराज, यांनीं स्वधर्म सोडला आहे व नवधर्म घेतला आहे. ”

“तुम्ही स्वधर्म सोडून खरेंच का नवधर्म घेतलात ? ”

“हो. ” ते लोक म्हणाले.

इस्लामी संस्कृति | ६७

पुणे मराठी मंचालय

१३७/ब. नारायण पेठ, पुणे ३०.

“ ज्या नव्या धर्मासाठी तुम्ही सनातन धर्म सोडलात, परंपरागत धर्म सोडलात, तो तुमचा नव धर्म आहे तरी काय ? ” राजानें विचारिलें.

अबु तालिबचा मुलगा, अलीचा भाऊ जाफर म्हणाला, “ राजा, आम्ही अज्ञानांत होतो. केवळ अडाणी जंगली होतो. आम्ही मूर्तीची पूजा करीत होतो. अपवित्र होतो. मृतमांस खात होतो. अभद्र बोलत होतो. माणुसकीची प्रत्येक भावना आम्ही पायांखालीं तुडवीत होतो. शेजारधर्म, अतिथिधर्म यांचीं कर्तव्ये मानीत नव्हतो. विधिनिषेध आम्हांला उरला नव्हता. सत्तेचा व सामर्थ्याचा फक्त कायदा आम्ही ओळखीत होतो. आणि अशा आम्हांत देवानें एक मनुष्य पैदा केला. त्याच्या जन्माची, त्याच्या सत्यवादीपणाची, सचोटीची, पावित्र्याची आम्हांला पूर्ण माहिती आहे. त्यानें आम्हांला सांगितलें, ‘ ईश्वर एक आहे. त्या अद्वितीय परमेश्वराशीं दुसऱ्या देवदेवता मिसळूं नका. मूर्तिपूजा करूं नका. खरें बोल. दिलेला विश्वास पाळा. दया दाखवा. शेजाऱ्यांच्या हक्कांचे रक्षण करा. स्त्रियांची कुटाळकी, कुचेष्टा करूं नका. अनाथ पोरकां मुलें त्यांचें असेल तें लुबाडूं नका. दुर्गुणांपासून दूर रहा. पापापासून परावृत्त व्हा. आणि प्रार्थना नियमानें करीत जा. गरिबांसाठीं ठराविक रक्कम देत जा. उपवास पाळा. ’ राजा अशी—ही त्याची शिकवण. ती शिकवण आम्ही अंगिकारली आहे. एका ईश्वराची पूजा करा, अन्य त्याच्याशीं जोडूं नका, ही त्याची आज्ञा आम्हांस मान्य आहे. आमची या पैगंबरावर श्रद्धा आहे. आम्ही ही शिकवण अंगिकारली म्हणून कुरेश आमच्याविरुद्ध उठले आहेत. पैगंबराविरुद्ध उठले आहेत. आमचा छळ त्यांनीं मांडला. पूर्ववत् दगडांच्या, लांकडांच्या त्या मूर्ति पूजा, असें सांगूं लागले. आम्ही ऐकलें नाही. अधिकच छळ सुरू झाला. आमचा उच्छेद जणु त्यांनीं मांडला. तेथें सुरक्षितता नाही असें पाहून तुझ्या राज्यांत आलों आहांत. तूं त्यांच्या छळापासून आम्हांस सांभाळशील, अशी आम्हांला आज्ञा आहे. ” असें म्हणून कुराणांतील एक उतारा त्यानें म्हटला. त्यांत खिस्ताचा उल्लेख होता. तो खिश्तन राजा व त्याचे विशप गहिंवरले. राजा व विशप रडले. राजाच्या दाढीवर अश्रु घळवळले.

राजानें त्यांना आश्रय दिला. कुरेशांचा बकील हात हालवीत माघारा गेला. अनुयायी गेले. परंतु मुहंमद तेथेंच निर्भयपणें होते. अपमान, निंदा, अत्याचार यांच्यामध्यें उभे होते. मधूनमधून मानसन्मानाचा, धनदौलतीचाहि मोह दाखविण्यांत येई. परंतु मुहंमदाचें तेंच तेजस्वी उत्तर.

दंभ कीर्ति मान । सुखें टाकितो थुंकुन

जारे चाळवी बापुडी । ज्यांना असे त्याची गोडी

हेंच त्याचें निःस्पृह उत्तर. ते म्हणाले, “ धनाची, मानाची मला स्पृहा नाही. मला नको प्रतिष्ठा, नको राज्य. तुम्हांला शुभ संदेश देण्यासाठी देवानें मला पाठविलें आहे. माझ्या ईश्वराचेच शब्द मी तुम्हांला देत असतो. त्याचीच वाणी मी तुम्हांला सांगतो. याद राखा. मी आणलेला संदेश स्वीकाराल तर इहपर-लोकीं परमेश्वर तुमच्यावर कृपा करील. माझा संदेश तुम्ही नाकारलात तरीहि मी शांत राहीन. धीर धरीन. तुमच्यांत व माझ्यांत ईश्वरच न्याय देईल. ”

मुहंमदांचे असे हे शब्द ऐकून ते थडा करित, हंसत व निघून जात. मुहंमदांची श्रध्दा दिवसेंदिवस अधिकच दृढावत होती. कोणी त्यांना म्हणत, “ तूं खरोखर परमेश्वराचा प्रेषित असशील तर चमत्कार कर. रिकाम्या विहिरी वहायला लाव. स्वर्ग खालीं आण. पर्वत उचलून दाखव. सोन्याचें घर बांध. शिडीवरून स्वर्गांत चढ. ” खिस्तालाहि त्याचे विरोधक असेंच म्हणायचे, “ दाखव आकाशांतला तुझा त्राप, आण आकाशातील अग्नि खालीं. ” मुहंमदांचे खरे अनुयायी होते त्यांनीं चमत्कारांची कधीहि मागणी केली नाही. ते जे पहिले अनुयायी झाले ते पंडित होते, व्यापारी होते, सैनिक वीर होते. त्यांनीं मुहंमदांच्या शिकवणीतील नैतिक श्रेष्ठता पाहिली. आणि म्हणूनच एकाकी मुहंमदा-भोंवतीं सर्वस्वाच्या तयारीनें ते उभे राहिले. त्यांना चमत्कारांची जरूरी नव्हती. मुहंमदांच्या भोंवतीं मरण मिळो वा जीवन, ते उभे राहिले. सारे जग त्या काळांत चमत्कारांसाठीं हपापलेलें असे. परंतु या चमत्कारप्रेमी विरोधकांस मुहंमद म्हणाले, “ ईश्वरानें चमत्कार करण्यासाठीं मला पाठविलें नाहीं, तुम्हांला शिकविण्यासाठीं मला पाठविलें आहे. त्या माझ्या परमश्रेष्ठ प्रभूचा जयजयकार असो. तुम्हीं त्यांचीं स्तुतिस्तोत्रें गा. मी पैगंबर असलों तरी माणसाहून का अधिक आहे ? देवदूत सहसा पृथ्वीवर येत नाहींत. नाहीतर ईश्वरानें प्रत्यक्ष देवदूतच येथें पाठविले असते व त्यांनीं उपदेश दिला असता. ईश्वरानें सारे खजिने माझ्या हातीं दिले आहेत अमें मी कधीहि म्हटलें नाही. अदृश्य गोष्टी मी जाणतो किंवा मी देवदूत आहे असेंहि कधीं म्हटलें नाहीं. ईश्वराची कृपा असल्याशिवाय स्वतः माझी माझ्यावरहि श्रध्दा वसत नाहीं. मी मलाहि मदत करूं शकत नाहीं. ”

स्वतःभोवर्ती दिव्य तेजोवलय निर्माण व्हावें असं मुहंमदांस कधीं वाटलें नाहीं. ते नेहमीं सांगत, “ देवाच्या शब्दांचा मी संदेशवाहक. मी पाईक. तो मला बोलवतो, मी बोलतां. माझ्याद्वारां प्रभु आपला संदेश देत आहे.” मुहंमद मानवांच्या पूजेविरुद्ध होता. ईश्वरासमोर अत्यंत नम्रपणें व सरळपणें ते उभे आहेत. अत्यंत साधेपणा त्यांच्या जीवनांत होता. अत्यंत भावनामय प्रसंगींहि अहंता त्यांना शिवत नसे. केवळ मधुर कृतज्ञता व नम्रता त्यांच्या हृदयांत भरलेली असे. मुहंमद एके ठिकाणीं म्हणतात :

“ दयाळु परमकृपाळु परमेश्वराच्या नांवाचा जयजयकार असो. या पृथ्वीवर वा त्या स्वर्गांत जें जें आहे तें तें सारें परमेश्वराची स्तुति करतें. सारें चराचर त्या प्रभूचें स्तोत्र गात आहे. तो परमेश्वर पवित्र आहे. अत्यन्त शक्तिमान् आहे. सर्वज्ञ आहे. तो एक आहे, अद्वितीय आहे. स्वतःची सामक्षा दाखविण्यासाठीं अज्ञानी अरवांत त्यानें पैगंबर पैदा केला आहे. अरवांना धर्मग्रंथ व ज्ञान देण्यासाठीं, विशुद्ध करण्यासाठीं त्यानें पैगंबर पाठविला आहे. अरव पूर्वी अज्ञानांत होते. परंतु ईश्वराची दया सर्वांठीं आहे. ती मुक्त आहे. इच्छा त्याची असेल तेथें तो आपली दया पाठवितो. ईश्वर परम दयाळु आहे. आणि त्या परमेश्वराचे चमत्कार या निसर्गांत सर्वत्र भरून राहिले आहेत पहा, आसमंतांत पहा. हें आश्चर्यमय जगत् पहा. पहा हे चंद्र, सूर्य, तारे. अनंत निळ्या आकाशांत कसे नियमितपणें आपल्या गतीनें जात आहेत. या विश्वांतील व्यवस्था पहा, कायदा पहा, पद्धती पहा. सुकलेल्या धरित्रीला हिरवी गार करणाऱ्या या पावसाच्या सरी वघा. कसे मोत्यासारखे हे जीवनदायी थेंब. आणि प्रचंड महासागरावर डौलानें जाणारीं तीं गळवते पहा. मानवांचा फायद्याचा असा माल नेतात आणतात. आणि ही खजुरानें ल्यादलेलीं झाडें पहा. तीं ताडगोळ्यांनीं भरलेलीं ताडार्चीं झाडें पहा. अशी ही महान् सृष्टि त्या तुमच्या दगडाधोंड्यांतील देवानें का निर्मिली ? त्या लंकडी मूर्तींनीं का निर्मिली ? तुम्हांला चमत्कार हवे आहेत. जेथें पहाल तेथें चमत्कार ! सारी सृष्टि ईश्वराच्या सामक्षांनीं भरलेली आहे. हें शरीरच पहा. किती व्यवस्थित व सुंदर. आश्चर्यकारक गुंतागुंतीनें भरलेलें. परंतु कसें दिसतें. आणि दिवसरात्रीची ही अभंग शाश्वत जोडी पहा. जीवनमरणहि पहा. तुम्ही झोंपता व जागे होता हाहि चमत्कार नाहीं ? ईश्वरानें जें विपुल दिलें आहे तें जमवावें अशी तुम्हांला

इच्छा होते. भरलेले मेघ आणणारे वारे, ईश्वराच्या करुणेचे जणुं ते अग्रदूत-सृष्टीतील विविधतेमधील मेळ पहा, तींतील एकता पहा. मानवजातींतहि विविधता आहे व सदृशता, एकताहि आहे. फुलें, फळें, हे प्राणी, मानव या सर्वांवरून, या चराचर सृष्टीवरून कोणी तरी एक सर्वश्रेष्ठ महान् परमेश्वर आहे असें नाहीं का दिसत ? ”

असें मुहंमद सांगत, विचारित. चमत्कारांवर भर न देतां ते बुद्धीवर भर देतात. विचाराला चालना देतात. भोळसरपणावर जोर देणारे ते नव्हते. प्रजेचा डोळा त्यांना प्रिय होता. बुद्धीचा महिमा ते जाणत. पैगंबरांनाहि सारी सृष्टि ईश्वराचें अस्तित्व पुकारणारी असें वाटे. सर्वत्र ईश्वरी चमत्कार ! सारी सृष्टि परमेश्वराचा महिमा जणुं मुक्यानें गात आहे.

जिव्हा प्रत्येक पानांत । ध्वनि प्रत्येक निर्झरीं
सर्वत्र धुमते वाणी । वाऱ्यावर धरेवरी
निरभ्र गगनीं आहे । महान् पूरामधें असे
सर्वत्र ईश्वरी वाणी । नावेक न विसांवेते ॥

अद्वितीय केवळ एक अशा ईश्वराचा हा आचार्य सृष्टीचाहि आचार्य आहे. त्या एकेश्वराचा हा पैगंबर सृष्टीचाहि पैगंबर आहे. विश्वांत सर्वव्यापी नियम आहे, व्यवस्था आहे, ऋतसत्य आहे, एक चिच्छक्ति सर्वत्र भासत आहे, एक संकल्पशक्ति, नियामक, विश्वशासक, विश्वमार्गदर्शक अशी आहे, असें पैगंबर सांगत आहेत. आणि सर्वांत मोठा चमत्कार कोणता ? मुहंमद सांगतात “ निसर्गाचीं, सदसद्विवेकबुद्धीचीं, भविष्यासंबंधींची जीं दैवी सत्यें संस्कृत वाणीनें सांगितलीं गेलीं, ज्याचें हें कुराण वनलें, त्या कुराणाहून अधिक मोठा चमत्कार कोणता ? ” मुहंमद विचारतात, “ अरे अश्रद्धावंतांनो ! तुमच्या या सामान्य भापेंत जगांतील असें अद्वितीय पुस्तक प्रकट व्हावें, ज्यांतील लहानसा भागहि सोन्यानें मढवून ठेवलेल्या तुमच्या सर्व पद्यांना व गीतांना लाजवील, असें हें कुराण— त्या परमेश्वराच्या विश्वव्यापक करुणेची मंगल वार्ता देणारें, अहंकारी घमेंडनंदनांना, जुलमी जालिमांना धोक्याची सूचना देणारें, असें हें कुराण. त्याहून थोर चमत्कार कोणता ? ”

परंतु मुहंमद कांहींहि सांगोत, कुरेशांचें शोपूट वांकडेंच असे. मुहंमदांचें सारें सांगणें पालश्या घड्यावरचें पाणी होई. ते परमेश्वराच्या खुणा पहात ना, ईश्वरी संदेश ऐकत ना. डोळे असून आंधळे व कान असून बऱिरे ते झाले. पूर्वीच्या दुष्ट रुढी, वाईट रीतिरिवाज सोडायला ते तयार होत ना. ते मुहंमदांचे कट्टे शत्रु बनले. ते म्हणाले, “एक तूं तरी मरशील, मार्तींत मिळशील. नाही तर आम्ही तरी मरूं, जमीनदोस्त होऊं. परंतु तुझा पिच्छा पुरविल्याशिवाय आम्ही राहणार नाहीं. तुझा अधार्मिक प्रचार बंद करायला लावल्याशिवाय आम्ही राहणार नाहीं. ध्यानांत धर. ”

असे दिवस जात होते. मक्केतील जीवन फार अशांत व भयाण झालें होतें. त्यांच्या अनुयायांचे जे छळ होत होते ते नाहीं कमी करतां येणार? नाहीं का हे विरोध मिटवतां येणार? एकेश्वरी धर्माचा परंपरागत धर्माशी समन्वय नाहीं का करतां येणार? मक्केतील हीं भांडणें कमी होऊन गुण्यागोविंदानें नाहीं का राहतां येणार? असे का विचार पैगंबरांच्या मनांत या वेळेस खेळत होते? एके दिवशीं काबाजवळ तन्मय होऊन कुराणांतील त्रेपन्नाच्या सूरें नजममधील भाग मुहंमद म्हणत होते. “अल-ल्लात, अलउज्जा, मनात् यांच्याविपर्यां काय?” जवळच एक मूर्तिपूजक होता. तो मोठ्यानें म्हणाला, “त्या परमेश्वराच्या कन्या. त्याहि ईश्वराजवळ भक्तांसाठीं रदवदली करतील.” जुन्या धर्मातील या तीन चंद्रदेवता. काबाच्या मंदिरांत यांच्या मूर्ति होत्या. अल्ला त-आला म्हणजे सर्व-श्रेष्ठ परमेश्वराच्या त्या मुली असें मानीत. “या देवतांचें काय?” असें मुहंमद म्हणत आहेत तोंच तो मूर्तिपूजक म्हणाला, “त्याहि देवकन्या. त्या खऱ्या आहेत.” इतर लोकांस, आसपास जे होते त्यांना, वाटलें कीं कुराणांतीलच हे शब्द आहेत. या देवतांना कुराण मान्यता देत आहे. कुरेश आनंदले. कोणी म्हणतात कीं मुहंमदांचा हा तडजोडीचा प्रयत्न असावा. त्या विचारांच्या तीव्रतेंत असतांना “त्याहि देवता आहेत.” असे शब्द त्यांच्या तोंडून बाहेर पडले. “त्या देवतांना मान द्या. ईश्वराजवळ तुमच्यासाठीं क्षमेची रदवदली त्या करतील. म्हणून त्या परमेश्वरासमोर नमा, लवा. त्याची सेवा करा.” आणि जमलेले तमाम सारे लोक लवले, प्रणाम करते झाले. सर्वांना वरें वाटलें. तडजोड जणुं झाली. मक्केचा द्वितीय धर्म झाला. परंतु मुहंमदांच्या चित्ताला चूकचूक लागली. नाहीं, या परमेश्वराच्या कन्या नाहींत. तो परमेश्वर कोणाचा

मुलगा नाही, त्यालाहि मुलेंमुली नाहीत. असत्यावर मुहंमद कसे स्थिर होणार ? सत्य असत्याशी तडजोड कशी करील ? जें नाहीच तें आहे असें कसे म्हणावें ? मुहंमदांनीं पुन्हां या पूर्वविधानाचा निषेध केला व म्हणाले, “या देवता नाहीत. हीं तीन पोकळ नांवे आहेत. तुम्हीं व तुमच्या पूर्वजांनीं तीं शोधून काढलीं.”

मुहंमदांच्या मनांत तडजोड करावी असें प्रथम असेलहि कदाचित्, परंतु असा विचार मनांत आला म्हणून का मुहंमद हिणकस ठरतात ? खिश्न चरित्रकार मुहंमदांचा अधःपात, घसरले मुहंमद, घाबरले वगैरे...या गोष्टीसंबंधी लिहितात. मुहंमद क्षणभर परम सत्यापासून जरा खालीं आले तरी ते कां खालीं आले ? त्यांच्या अनुयायांचे अपार हाल होत होते. मूर्तिपूजेविरुद्ध मुहंमद झगडत होते. यश येत नव्हतं. छळ पाहून त्यांचें दयार्द्र मन दुःखी होई. आणि म्हणून करावी थोडी तडजोड, असें आलेंहि असेल त्यांच्या मनांत. परंतु साऱ्या जीवनांत ही पहिली व अखेरीचीच तडजोड ! याप्रसंगानें मुहंमद हिणकस न दिसतां अधिकच उदात्त दिसतात. अनुयायांच्या छळानें क्षणभर कसे खालीं येतात, परंतु पुन्हां धैर्यानें उभें राहून, “नाहीं, त्या देवता नाहीत. मला मोह पडला, सैतानानें मला क्षणभर भूल पाडली.” असें ते जाहीर करते झाले. सत्यासत्याचा हा केवढा झगडा ! क्षणभर डोकावलेलें असत्य त्यांनीं साफ उडवून दिलें. पुन्हां स्वतःला व स्वतःच्या अनुयायांना आर्गांत घालण्यासाठीं ते उभे राहिले. किती झालें तरी मुहंमद मर्त्य मनुष्यच होते. ते कांहीं ईश्वर नव्हते. ते स्वतःला साधा मर्त्य मानवच म्हणत. मुहंमदांचें जीवन मानवी आहे. आणि त्या छळा-मुळें क्षणभर झालेली जी ही चलविचल तिच्याविषयीं पुढें ते कितीदां तरी बोलत. आपल्या प्रवचनांतून सांगत.

कसोटीचा काळ

क्षणभर हुरळलेले कुरेश आतां अधिकच चेकाळले. मुहंमदांची स्वतःच्या दैवी प्रेरणेवर श्रद्धा होती. हळूहळू त्यांची शिकवण रुजत होती. सत्याचें बीज आज ना उद्यां अंकुरल्याशिवाय कसें राहिल ? वाळवंटांतील अरब व इतर व्यापारी मक्केच्या यात्रेस येत. पैगंबरांची वाणी ते ऐकत. पैगंबरांच्या आत्म्याचें निर्मळ व तेजस्वी असें प्रकटीकरण ऐकत. ती वाणी ऐकून ते थकू होत. परत जातांना तो नव संदेश, तो नव प्रकाश घेऊन ते जात. नव जीवन घेऊन जात. शत्रूच्या उपहासानें, निंदाप्रचुर काव्यांनीं मुहंमदांची शिकवण अधिकच सर्वांना माहित झाली. ही वाढती कीर्ति, हा वाढता प्रसार कुरेश कसा सहन करतील. “तुमच्या पुतण्याची ही बटवट बंद करा.” असें चुलते अबु तालिब यांचेकडे येऊन कुरेश सांगत. मुहंमदांचे मूर्तिपूजेवरील व खोश्या धर्मावरील हल्ले अधिकच तीव्र होऊं लागले. काबाच्या जागेंत ते प्रवचनें देत. तेथून त्यांना हांकलून देण्यांत आले. एके दिवशीं सारे कुरेश संतापून अबु तालिबांकडे आले व म्हणाले, “तुमच्या पिकल्या केसांना आम्ही मान देतो. तुमचें स्थानहि उच्च आहे. परंतु तुमच्याविषयीं असणाऱ्या आदरालाहि कांहीं सीमा आहे. आमच्या देवदेवतांची निंदा तुमच्या पुतण्यानें सतत चालविली आहे. किती दिवस हें आम्ही सहन करावें ? आमच्या पूर्वजांचीहि तो नालस्ती करतो. ते मूर्ख होते असें म्हणतो. तुम्ही हें बंद करवा. नाहीतर उघड त्याची बाजू घ्या. म्हणजे तुमच्याशीहि मग आम्हांला लढतां येईल. परंतु सध्यांच्या तुमच्या दुष्टपणी

धोरणाने आम्हांला कांहीं करतां येत नाही. एक तर त्याचे व्हा, नाहीतर आमचे व्हा. मग लढाई करू. कोणाचे तरी एकाचे निर्मूलन होईल.” असे म्हणून ते गेले. वृद्ध अबु तालिवांच्या मनाची स्थिति केविलवाणी झाली होती. आपल्या लोकांपासून वियुक्त होणे हेहि कठिण आणि निर्दोष पुतण्याला मूर्तिपूजकांच्या हातीं सांपविणे हेहि कठिण. काय करावे ? वृद्धाने मुहंमदांस बोलाविले. मुहंमद नम्रपणे परंतु निश्चयाने वसले. चुलते म्हणाले, “ हे पहा मुहंमद, सोड हा नाद. तू मलाहि वांचव व स्वतःलाहि वांचव. घेया, मला झेंपणार नाही इतका वोजा माझ्यावर नको घालू. ”

मुहंमद अंभंग निश्चयाने म्हणाले, “ काका, माझ्या उजव्या हातावर सूर्य व डाव्या हातावर चंद्र ठेवून, मला स्वीकृत कार्यापामून ते परावृत्त करू पाहतील तरीहि तें शक्य होणार नाही. मी मरेन, तेव्हांच माझे कार्य थांबेल ! ”

आपल्या चुळ्यांना सोडवे लागेल या विचाराने हे शब्द बोलल्यावर त्यांचे हृदय भरून आले. ते एकदम उठले. भावना लपवण्यासाठी निघाले. परंतु वृद्ध चुळ्याने पुन्हां हांक मारली व ते म्हणाले, “ मुहंमद, शांत मनाने जा. ज्यांत तुझ्या आत्म्यास आनंद आहे तें सांगत जा. ईश्वराची शपथ मी तुला कधीहि सोडणार नाही, त्यांच्या हातांत देणार नाही. ” आणि तदनंतर वृद्ध अबु तालिब यांनी वनी हाशिम व वनी मुत्तलिब या घराण्यांतील सर्वाना बोलावून सांगितले, “ मुहंमदांची तुम्ही सारे वाजू घ्या. त्यांच्या वतीने उभे रहा. ” सर्वांनी ऐकले व तदनुसार करण्याचे ठरविले. फक्त अबु लहब विरुद्ध वाजूला गेला. ‘ आगीचा बाप ’ असे त्याला इस्लामी इतिहासांत टोपण नांव मिळाले आहे.

चौथ्या वर्षी मुहंमद अल अरकमच्या घरी राहायला गेले. तें घर मध्यवर्ती होते. यात्रेला येणारेजाणारे तेथें भेटत. या अल अरकमच्याच घरामाणें एकदां कुराण ऐकत असतां मुसब इब्न उमायर हा मुस्लीम झाला होता. तो आपल्या आईचा व जमातीचा लाडका होता. परंतु तो मुस्लीम झालेल्या पाहून तें प्रेम गेलें ! ते त्याचा छळ करू लागले. तो अविमिनियांत जाणाऱ्यांपैकी एक होता. अल अरकमच्या घरी मुहंमदास मुसबची आठवण येई.

परंतु यान्न वेळेस मुहंमदास एक मोठी जोड मिळाली ती म्हणजे उमरची. उमरचे नांव इस्लामी इतिहासांत अति विख्यात आहे. उमरचे वडील मुहंमदांच्या

अनुयायांचे छळक म्हणून प्रसिध्द आहेत. स्वतः उमरहि मुहंमदांचे प्रथम कट्टे विरोधक होते.

त्याची बहीणहि मुहंमदांच्या धर्माची झाली होती. एके दिवशीं उमर हातांत नंगी समशेर घेऊन मुहंमदास ठार मारण्यासाठीं जात होता.

“कोठें जातोस उमर !” एकानें विचारलें.

“मी मुहंमदास शोधित आहे. तो कुरेशांना मूर्ख म्हणतो. धर्माची निंदा करतो. आमच्या देवांची टिंगल करतो. ते अपकीर्तित करतो. आमच्यांत तो भांडणें लावीत आहे. भेद पाडीत आहे. त्याला ठार करतो.” उमर म्हणाला.

“तुझ्या घरांतल्यांचें आधीं शासन कर. त्यांना रस्त्यावर आण. त्यांना कर ठार.”

“माझ्या घरांत नवधर्मी कोण आहे !”

“तुझी बहीण फातिमा व तिचा नवरा सैद हे मुस्लीम झाले आहेत.”

हे ऐकून उमर एकदम बहिणीकडे जायला निघाला.

बहिणीच्या घरीं खबत्राच कुराण शिकवीत होता.

उमर हातांतल्या नंग्या समशेरीसह एकदम घरांत घुसला व म्हणाला,
“कसला आवाज मी ऐकला ?”

“काहीं नाहीं उमर.”

“नाहीं कसा ? काहींतरी तुम्ही म्हणत होतात. तुम्ही मुहंमदांचे अनुयायी झाला आहांत नाहीं ?” असें म्हणून सैदवर त्यानें वार केला. फातिमा पतीला वांचवायला मध्यें पडली. तिलाहि लागलें. ती म्हणाली, “होय आम्ही मुस्लीम झालों. नवधर्म घेतला. एक ईश्वर व त्याचा पैगंबर यावर आमचा विश्वास आहे. तुझी इच्छा असेल तर कर आम्हाला ठार.”

जखमी बहिणीच्या तोंडावरचें रक्त पाहून उमरचें हृदय द्रवलें. तो एकदम मृदु झाला. तो म्हणाला, “तुम्ही जो कागद वाचीत होता तो मला द्या. मला पाहूं दे.” आणि बहिणीनें शेवटीं धीर करून तो कागद भावाच्या हातीं दिला. कुराणाचा विसावा सुरा तो होता. उमरनें ती दैवी वाणी, संस्फूर्त वाणी वाचली. वाचल्यावर तो म्हणाला, “खरेंच किती सुंदर, किती उदात्त ही वाणी !”

पुनःपुन्हां त्यानें तो कागद वाचला. आणि म्हणाला, “मलाहि घ्या तुमच्या धर्मांत. मुहंमदाकडे मला न्या. तुमचा धर्म मी स्वीकारला, असें त्यांना सांगू दे.”

उमरनें मुहंमदांच्या हातांचें चुंबन घेतलें. नंतर तो म्हणाला, “मलाहि तुमच्या संघांत सामील करा.” सर्वांना आनंद झाला. सर्वांनीं प्रार्थना केली व सर्वांनीं प्रभूचे आभार मानले.

हा धर्म अतःपर अंधारांत राहिला नाहीं. मुहंमदांच्या भोंवतीं आतां केवळ खालच्या दर्जाचेच लोक नव्हते तर बुद्धिमान, शूर, उत्साही अशीं माणसें त्यांच्या झेंड्याखालीं होतीं. हमजा, अबूदकर, उमर अशीं मातबर व शूर माणसें त्यांच्या धर्मांत होतीं. अलि तर होताच. तो फार मोठ्या पदवीस चढत होता. उच्च वृत्तीचा होत होता. हमजा, तल्हा, उमर यांच्यासारखे तरवारवहादूर थोडेच असतील !

हे नवधर्माचे लोक, हे मुस्लीम आतां उघडपणें उघड्यावर प्रार्थना करूं लागले. उमरनें नवधर्म स्वीकारतांच कुरेशांना अंगावर वीज पडल्यासारखें झालें ! निर्णायक प्रहार करण्यासाठीं ते संधि पहात होते. अबिसिनियांतील शिष्ट-मंडळहि हात हलवीत परत आलें होतें. प्रखर उपाय योजावे असें कुरेश म्हणूं लागले. शेवटीं इ. स. ६१६ मध्यें मुहंमदांच्या मिशनच्या सातव्या वर्षीं कुरेशांनीं हाशिम व मुत्तलिव यांच्या घराण्यांवर बहिष्कार घातला. हाशिम व मुत्तलिव यांच्या घराण्यांशीं कोणीहि रोटीवेटी व्यवहार करूं नये, त्यांच्याशीं सौदा विक्री देवघेव करूं नये, असा करार लिहून कावामंदिरांत त्यांनीं ठेवला.

हाशिमी व मुत्तलिव मंडळीं शहरभर विस्कळितपणें बसलेली होती. ते सारे अबु तालिबांच्या मोहल्ल्यांत रहायला आले. मक्केच्या पूर्वेस पर्वतांच्या अरुंद घळींत ही जागा होती. हा भाग भिंती व प्रचंड फत्तर यांमुळें शहरापानून जसा काहीं अलग झालेला होता. या भागांत यायला व बाहेर पडायला एकच लहान दरवाजा होता. या घराण्यांतील अबुलहव तेवढा शत्रूकडे गेला.

तीन वर्षे अशा बहिष्कृत स्थितींत गेलीं. धान्याचे संचय संपत आले. हाशिमी व मुत्तलिवी सारे मरणार का ? भुकेलेल्या मुलांच्या आरोळ्या कानांवर येत. काहीं दयाळू लोक चोरून धान्य वगैरे पाठवीत. मिशनच्या या सातव्या वर्षीं मक्केंत

बाराशिवाय जास्त वजनदार लोक मुहंमदाकडे नव्हते ! मोठी कठीण वेळ होती. सर्व जगाला जवळ घेऊं पाहणारे मुहंमद बहिष्कृत होते. जो जगाला जवळ घेऊं पाहतो त्याला जग प्रथम दूर लोटतं, असाच या वक्रतुंड जगाचा इतिहास आहे !

कुरेशांनाहि मनांत आतां लाज व शरम वाटूं लागली. कांहीं तरी पुन्हां तडजोड व्हावी वाटत होतं. एके दिवशीं वृद्ध अबु तालिब कात्राच्या मंदिरांत गेले होते. तो तेथें लावलेला करार उधईनें खाऊन टाकला होता ! अबु तालिबांनीं तें पाहिलें. ते कुरेशांना म्हणाले, “ तुमचा बहिष्कार देवालाहि आवडत नाही. तो पहा उधईनें खालेला करार. किती निर्दय आहांत तुम्ही ! ” आणि कुरेशांच्या घराण्यांतील पांच प्रमुख लोक अबु तालिबांकडे गेले व म्हणाले, “ चला आमच्या बरोबर. या कांडलेल्या जागंतून बाहेर पडा. बहिष्कार संपला. इ. स. ६१९ मध्ये मिशनच्या दहाव्या वर्षी ही तडजोड झाली. हाशिम व मुत्तलिब घराणीं पुन्हां घेण्यांत आलीं. सारे मक्कावाले एकत्र राहूं लागले.

हीं जीं बहिष्काराचीं तीन वर्षे, त्या वर्षांत फक्त यात्रेच्या वेळेस मुहंमद प्रचार करीत. यात्रेकरूंंत कोणी श्रोता मिळतो का पहात. परंतु खुनशी अबु लहब पाठोपाठ असेच. तो ओरडून म्हणे, “ याचें ऐकूं नका. हा सैतान आहे. झूट आहे. ”

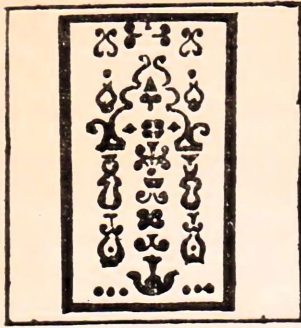
मुहंमद म्हणत, “ देवा, अहोरात्र मी माझ्या लोकांना सांगत आहे. टाहो फोडीत आहे. परंतु ते माझ्यापासून अधिकच दूर त्यामुळें जात आहेत. मी तुझा संदेश त्यांना सांगूं लागलों कीं ते कानांत घोटें घालतात. परंपरागत चुका चालू ठेवतात. अधर्म व अनाचार सुरू ठेवतात. ते तुझ्या धर्माला तुच्छ मानतात. प्रभो, नवधर्म घ्या म्हणून रात्रंदिवस त्यांना सांगतो; आणि त्यांना क्षमा कर म्हणून तुलाहि सदैव सांगतो. ”

आणि मुहंमदांवर याच वेळेस अति महान् प्रहार झाला. दैवाचा दुष्ट धाव. अबु तालिब व खदिजा दोघे थोड्या अंतरानें मरण पावलीं ! मुहंमदांना सोडून गेलीं, परलोकीं गेलीं. आतांपर्यंत मुहंमद व त्यांचे शत्रु यांच्यामध्ये वृद्ध व सन्मान्य अबु तालिब हेच पहाडाप्रमाणें खडे होते. त्यांनींच या पोरक्या मुलाला पाळलें, पोसलें, प्रेम दिलें. त्यांनीं त्याला कधीं सोडलें नाहीं. आणि खदिजेचें

मरण हा तर फारच दारुण आघात होता. ज्या वेळेस सर्वत्र शंका व संशय होते, मुहंमदाचाहि स्वतःवर विश्वास नव्हता, सर्वत्र अंधार व निराशा यांचें राज्य होते, अशा वेळेस तिच्या प्रेमानेंच मुहंमदास आधार दिला. त्यांच्या आशेची व सांत्वनाची ती देवता होती. मरेपर्यंत खदिजेची प्रेमळ आठवण मुहंमदास होती. अतिहळुवार प्रेमानें ते तिचा उल्लेख करित.

या दोघांच्या मरणानें मुहंमद जसे उघडे पडले ! त्यांना खूप वाईट वाटलें. इस्लामी इतिहासांत हें शोकाचें वर्ष. सुतकी वर्ष म्हणून प्रसिध्द आहे. अबु तालिब मेत्यावर विरोधकांचा रस्ता मोकळा झाला. आतांपर्यंत ते थोडी मर्यादा पाळीत होते. अतःपर मर्यादा पाळण्याची जरूरच उरली नाही. त्यांनीं हा इस्लामी धर्म—हा नवधर्म समूळ नष्ट करण्याचें ठरविलें.

आशानिराशांचे झोके

मुहंमद जरा कष्टी होते. मक्का सोडून अन्यत्र जावें असेंहि त्यांच्या मनांत येऊं लागलें. मक्केनें माझा त्याग केला तरी इतरत्र का कोठें माझें स्वागत होणार नाहीं ? एके दिवशीं झैदला बरोबर घेऊन ते ताइफ या शहरां गेले. त्यांनीं तेथील लोकांस नवधर्म सांगितला. परंतु ते लोक हा नवधर्म ऐकून संतापले. “परंपरेच्या विरुद्ध सांगणारा हा कोण आला, हांकला त्याला. मारा दगड.” अशा गर्जना झाल्या. त्यांनीं झैद व मुहंमद यांना गांवाबाहेर घालवले. दुष्ट लोक तर संख्याकाळ होईपर्यंत त्यांच्या पाटोपाठ दगड मारीत जात होते. मुहंमद घायाळ झाले होते. रक्तवंदाळ झाले होते. ते थकले, गळून गेले. एका झाडाखालीं बसून प्रार्थना करूं लागले. आकाशाकडे हात पसरून ते म्हणाले, “प्रभो, मी दुर्बळा आहे म्हणून तक्रार करीत आहे. माझ्या इच्छांच्या पोकळपणामुळे मी प्रार्थना करीत आहे. लोकांच्या दृष्टीनें मी तुच्छ आहे. हे परम दयाळा, हे दुर्बळांच्या बळा, तूं माझा प्रभु, तूं आधार. तूं नको हो मला सोडूं. मला परकीयांचें भक्ष्य नको करूं. माझ्या शत्रूंच्या तावडींत मला नको हो देऊं. तुझा माझ्यावर जर राग नसेल तर मी सुरक्षित आहे. तुझ्या मुखचंद्राचा प्रकाश हाच माझा आधार. तुझ्या मुखप्रकाशानें माझा सारा अंधार नष्ट होतो. या जर्गी व परलोकी शान्ति मिळते. तुझा क्रोध माझ्यावर न उतरो. देवा, माझ्या अडचणी सोडव. तुझी इच्छा असेल त्याप्रमाणें या अडचणी निस्तर. तूंच माझी शक्ति. तूंच आधार. तुझ्याशिवाय ना आधार, ना बळ.”

मदीनाच्या मसजिदे नबवीच्या एका भागाचें दृश्य

प्रार्थनेनें शांति आली व ते उठले. मक्केस परत आले. वाटेतील एका बागवानाने थोडीं द्राक्षे दिलीं. वाटेत एके ठिकाणीं झोंपले असतां त्यांना एक स्वप्न पडलें. 'लोकांनीं सोडलें आहे. भुतें दिसत आहेत. परंतु सारीं भुतें ईश्वराच्या पायां पडत आहेत.' असें तें स्वप्न पडलें. भुतें पळतील असें त्यांना वाटलें. त्यांना धैर्य आलें. उत्साह आला. झेंद म्हणाला " पुन्हां मक्केत कशाला जायचें ? त्या शत्रूंच्या हातांत पुन्हां कशाला ? " मुहंमद म्हणाले, " ईश्वर आपल्या धर्माचें व पैगंबराचें रक्षण करील ! "

यात्रेच्या वेळेस जे लोक येतील त्यांच्यांत मुहंमद प्रचार करीत. ते गांवोगांवचे यात्रेकरू आपला संदेश दूरवर नेतील असें त्यांस वाटे. एकदां मुहंमद कांहीं लोकांना नवधर्म सांगत होते तों पलिकडे यसरिव शहरचे सहा इसम आपसांत कांहीं बोलत आहेत असें मुहंमदांस दिसलें. मुहंमद त्यांनाहि म्हणाले, " या. वसा, एका. " ते वसले.

" कोण तुम्ही ? कोठले ? "

" यसरिवचे. खजरज जमातीचे. "

" ज्यूंचे मित्र ? "

" हो. "

" जरा वसाल ? मी बोलें. "

ते वसले. मुहंमदांचा नवधर्म त्यांनींहि ऐकला. ती तळमळ, भावनोत्कटता, ती सत्यमय वाणी ऐकून त्या सहांवर मोठा परिणाम झाला.

" आम्ही तुमच्या धर्माचे होतो. आणि यसरिवमध्ये सारखीं भांडणें असतात. तुम्ही या आमच्यांत व सारे एक करा. "

" तुमच्याबरोबर येऊं ? "

" आधीं नका येऊं. आम्ही व वनू औस आधीं एक होऊं. मग तुम्ही या. "

आणि ते मुहंमदांचे अनुयायी व भक्त होऊन परत गेले. हे सहा लोक यसरिवला परत गेल्यावर नवधर्माची वार्ता फैलावूं लागले. त्यांनीं आणलेली दातमी विजेसारखी पसरली. " अरबांत पैगंबर जन्मला आहे. तो नवधर्म देत आहे. एका ईश्वराकडे बोलोवीत आहे. शेंकडों वषें चाललेल्या भांडणांस तो आळा घालील. तो अरबांचें अभंग ऐक्य निर्माळ. " अशी भाषा सर्वत्र झाली.

पुढच्या वर्षी या सहांबरोबर आणखी सहा आले. यसरिव येथें एकंदर तीन तट होते. अरबांत दोन जमाती होत्या. खजरज व औस अशीं त्यांचीं नांवे. तिसरा पक्ष ज्यूंचा. ज्यूंनाहि वाटत होतें कीं कोणीतरी आपल्यांत नव-धर्म-दाता येणार म्हणून. अरबांनाहि वाटत होतें. ज्यूंना वाटलें कीं मुहंमदाच्या पैगंबरत्वाचा आपण अरबांना कवजात घेण्यासाठीं साधन म्हणून उपयोग करूं. येऊं देत मुहंमद येथें, ते म्हणाले. आणि अरबांच्या ज्या दोन मुख्य जमाती होत्या त्यांचे ते बारा प्रतिनिधि आले होते. एका घराण्याचे दहा व दुसऱ्या घराण्याचे दोन.

पूर्वीच्या त्या ठरलेल्या जागीं मुहंमद वाट पहात होते. त्या घळांत वाट पहात होते. तेथें ते यसरिवचे बारा प्रतिनिधि भेटले. मुहंमदाचे ते अनुयायी झाले. ते म्हणाले, “आम्ही एक ईश्वर मानूं. त्याच्याशीं अन्य देवदेवता मिसळणार नाहीं. आम्ही चोरी करणार नाहीं. व्यभिचार करणार नाहीं. आम्ही आमच्या मुलींस मारणार नाहीं. परनिंदा करणार नाहीं. कोणाला उगीच नांवे ठेवणार नाहीं. जें जें योग्य आहे त्या वावर्तीत पैगंबरांची आज्ञा पाळूं. सुखांत वा दुःखांत त्याच्याशीं निष्ठावंत राहूं.” अशी त्यांनीं शपथ घेतली. ज्या टेंकडीवर ही शपथ घेतली, त्या टेंकडीचें नांव अकव्रा असें होतें. म्हणून अकव्राची शपथ असें या शपथेला नांव आहे. या प्रतिज्ञेला ‘स्त्रियांची प्रतिज्ञा’ असेंहि म्हणतात. कारण पुढें जी दुसरी प्रतिज्ञा यसरिवच्या लोकांनीं घेतली ती हातांत शस्त्र घेऊन केली होती. या वेळेस हातांत शस्त्र घेतलें नव्हतें, म्हणून स्त्रियांची प्रतिज्ञा म्हणतात.

या वेळेस अविशिनियांत गेलेला मुसव परत आला होता. तो या यसरिवच्या लोकांबरोबर गेला. नवधर्म शिकवण्यासाठीं, कुराण सांगण्यासाठीं गेला. एके दिवशीं मुसव कुराण सांगत होता. अद्याप पुष्कळ खजरज पुढारी नवधर्मी झाले नव्हते. असाच एक उसयद नांवाचा पुढारी कुराण शिकवणें चाललें असतां आला.

“हें काय चालवेलं आहेस येथें ? दुबळ्यांना बळवूं पाहतोस. हें बरें नाहीं. प्राण प्रिय असतील व हवे असतील तर निघून जा.” तो मुसवल्ला म्हणाला.

“तुम्हीहि जरा खाली बसा. एका. तुम्हाला आवडतें कां पहा. आवडलें तर व्हा” सौम्यपणें मुसव म्हणाला.

उसयद भाला रोंवून बसला. कुराण ऐकूं लागला. ऐकतां ऐकतां डोळूं लागला. आनंदानें उचंबळला.

“ या तुमच्या धर्मांत येण्यासाठी मी काय करूं ? ” त्याने विचारलें.

“ हातपाय धुवून या. शुचिर्भूत व्हा. आणि म्हणा कीं एका ईश्वराशिवाय दुसरा ईश्वर नाही. मुहंमद ईश्वराचें पैगंवर आहेत. ही शपथ वेतलीत कीं नवधर्मा, इस्लामी तुम्ही झाल्ले. ”

त्याने तसें तात्काळ केलें. नंतर तो म्हणाला, “ तुम्ही सादचेंहि मन वळवा म्हणजे चांगलें होईल. ”

पुढें सादहि कुराण ऐकून इस्लामी झाला. कुराणाची विलक्षण मोहनी पडे. भापेचें व विचारांचें, त्यांतील सामर्थ्याच्या प्रत्ययाचें अपूर्व आकर्षण ऐकणाराला वाटे.

साद नंतर आपल्या जमातींत गेला व म्हणाला, “ अबुल अशालाच्या संतानांनो, तुमचें माझें काय वरें नातें ? ”

“ तुम्ही आमचे नेते, सर्वांत शहाणे पुढारी. आमच्यांतील सर्वश्रेष्ठ, सुप्रसिद्ध असे तुम्ही. ” लोक म्हणाले.

“ तर मग मी शपथपूर्वक सांगतां कीं जांपर्यंत तुम्ही एक ईश्वर मानणार नाही, त्याच्या पैगंवरांस मानणार नाही, तांपर्यंत माझ्या जिवाला चैन पडणार नाही. ”

“ आम्ही सारे तसें करतो. ” लोक म्हणाले. आणि ते सारे इस्लामी झाले.

खजरज सारे इस्लामी झाले. वनु औस जमात राहिली होती. त्यांचा नेता कवि अबु कयास हा होता. त्याला इब्नुल अस्लत असेंहि म्हणत. तो अद्याप विरोधी होता.

आणि पुन्हां मक्केला, यात्रेला जाण्याची वेळ आली. मुहंमदांस यसरिवला बोलावण्याचें कीं नाही ? अरब म्हणाले, “ पैगंवर असोत वा नसोत, मुहंमद आमचा नातलग आहे. त्याची आई यसरिवची आहे. तो आमचा आहे. ज्यूंना निग्रम करायला तो उपयोगी पडेल. आणि तो देवाचा पैगंवर असेल तर फारच छान. सोन्याहून पिवळें. हे ज्यू नेहमी ‘ मेशिया येणार ’ मेशिया येणार, म्हणत असतात. तो आमच्यांत आला असें आम्ही अभिमानानें सांगूं. मुहंमदांची शिकवण ज्यूंसारखीच दिसते. एकेश्वरवादच आहे. म्हणून या नव धर्माचा व ज्यूधर्माचा समन्वयहि करतां येईल. भांडणें जातील. सारे सुखानें राहूं. एकेश्वरी मत आम्हांला अपरिचित नाही. येऊं दे

मुहंमदाला. पैगंबर म्हणून, मेशिया म्हणून, आमच्यांत शांतिकर्ता म्हणून कोणत्याहि नावे येवो.”

ज्यू व अरब सारे म्हणाले, “ येऊं दे. ” यसरिबचे जीवन सारे फाटले होते. पक्षोपपक्षांच्या द्वेषमत्सरांनीं विदीर्ण झाले होते. म्हणून पैगंबरांचे स्वागत करायला सारे उल्लुक होते.

मुसब्र यसरिबचे पाऊणशे लोक घेऊन निघाला. त्यांमध्ये काहीं चारपांच मूर्ति-पूजकहि होते. त्यांनीं अद्याप नवधर्म घेतला नव्हता. परंतु मुहंमदांस पहावयास व त्यांना आमंत्रण देण्यास तेहि आले होते.

ती पहिली प्रतिज्ञा घेऊन व मुसब्रला घेऊन बारा लोक गेले व आतां पाऊणशे पुन्हां आले, या मधला काळ मोठा आणीबाणीचा गेला. मुहंमदाच्या मनांत या काळांत आशानिराशांचा भीषण झगडा चालला होता. त्या झगड्यांतून शेवटीं आशा डोकावे. मुहंमद म्हणत, “ एक दिवस असा उजाडेल ज्या दिवशीं सत्याचा प्रकाश पसरेल. मी जिवंत नसलों तरी पसरेल. ”

मक्केत सर्वत्र धोका होता. बाघाच्या तोंडांत जणुं ते होते. आपल्या शूर व निष्ठावंत अनुयायांसह तेथे ते निर्भयपणे वावरत होते. ते धैर्य असामान्य होतं. ती श्रद्धा अलोट होती. अद्वितीय होती. याच आंतरिक झगड्याच्या काळांत मुहंमदांस तें एक अपूर्व दर्शन घडलें. “ आपण स्वर्गांत गेलों आहांत. तेथें प्रभूचे भव्य मंदिर पहात आहांत. ” असं त्यांनीं पाहिलें. कुराणांतील सतराव्या सुन्यामध्ये हें वर्णन आलें आहे.

मुहंमद म्हणतात, “ त्या प्रभूचा जयजयकार असो. त्या प्रभूनें या आपल्या बंध्या सेवकाला त्या रात्रीं पृथ्वीच्या मंदिरांतून स्वर्गाच्या मंदिरांत नेलें. तेथील दैवी खुणा पहाव्या म्हणून आम्ही त्याला नेलें. ज्या मंदिराची आम्ही देवदूत नेहमीं स्तुति करतो त्या मंदिरांत पैगंबरास नेलें. ” कुराणांतील हे जे उद्देश्व आहेंत त्याभांवतीं सुंदर काव्यें जन्मलीं आहेत. किती तरी भव्य दिव्य दंतकथा गुंफित्या गेल्या आहेत. स्टॅन्ले लेनपूल म्हणतो, “ काहीं असो. हें दर्शन, भव्य दर्शन जरी काव्यमय असलें तरी तें अत्यंत अर्थपूर्ण आहे. त्यांत खोल अर्थ होता. ” कोणता वरें तो खोल अर्थ ? तो अर्थ हा कीं निराशेतहि मुहंमद आशेच्या स्वर्गांत जणुं वावरत होते !

आणि आशा घेऊन मुसव आला. ज्या टेकडीवर त्या वारा जणांनी पूर्वी ती पहिली शपथ घेतली होती, त्या टेकडीच्या पायथ्याशी ते सारे भक्त जमले. रात्रीची वेळ होती. पैगंबरांचे आवडते तारे चमकत होते. अपूर्व शांति होती. विरोधक झोपले होते. मुहंमद त्यांना म्हणाले, “तुम्ही मला व मक्केतील माझ्या अनुयायांना तुमच्या यसरिव शहरांत बोलवीत आहात. परंतु यांत धोका आहे. मक्कावाले हल्ला करतील. संकटं येतील.”

परंतु ते सारे एका आवाजाने म्हणाले, “संकटांची कल्पना ठेवूनच आम्ही नवधर्म स्वीकारला आहे. हे प्रभूच्या प्रेषिता, सांग, कोणतीहि शपथ घ्यायला सांग. प्रभूसाठी व तुझ्यासाठी वाटेल ती शपथ आम्ही घेऊं.”

पैगंबरांनी कुरणांतील कांहीं भाग म्हटले. नंतर सर्वांसह त्यांनी नमाज केला त्यानंतर या नवधर्मावर प्रवचन दिले. मग ती पूर्वी वारांनी जी प्रतिज्ञा घेतली होती तिचा पुनरुच्चार सर्वांनी केला. परंतु त्या प्रतिज्ञेत पुढील शब्द जोडले गेले, “मुहंमद व त्यांचे अनुयायी यांचें आम्ही रक्षण करूं. जसें आम्ही आमच्या बायकामुलांचें रक्षण करतो !”

नंतर यसरिवच्या लोकांनी विचारलें, “देवासाठीं आम्ही मेलें तर आम्हांला कोणता मोवदला मिळेल ?”

“परलोकीं सुख.” पैगंबर म्हणाले.

“तुम्हांला चांगले दिवस आले तर तुम्ही आम्हांस सोडणार तर नाही ना ? तुमच्या लोकांकडे परतणार नाही ना ?”

“नाहीं, कधीहि नाही. तुमचें रक्त तेंच माझे. मी तुमचा, तुम्ही माझे.”

“तर मग द्या तुमचा हात.” एक म्हातारा एकदम उठून म्हणाला.

मुहंमदांनी हात पुढें केला. प्रत्येकानें तो आपल्या हातीं घेतला. प्रत्येकानें मुहंमदांच्या हातावर वेदूनांच्या पद्धतीनें हात ठेवून शपथ कायम केली.

हें सर्व होतें न होतें तों पाळतीवर असलेल्या एका मक्कावाल्याचा आवाज आला. सारे धावरले. परंतु पैगंबरांच्या धीर गंभीर वाणीनें सर्वांना आश्वासन मिळालें. या पाऊणशांतील वारा जणांस पैगंबरांनीं आपले प्रतिनिधि म्हणून केले. ‘नकीब’ म्हणून नेमले. आणि म्हणाले, “मूसानें असेच वारा निवडले होते. तुम्ही वारा इतरांची जणुं ग्वाही. आणि मी सर्वांसाठीं ग्वाही.”

यसरिचला परत जाण्यापूर्वी मुसबला आईला भेटावें असें वाटलें. तो आईचा व आपल्या जमातीचा फार लाडका होता. परंतु नवधर्म घेतल्यापासून तो अप्रिय झाला होता. तो म्हणून अविसिनियात गेला होता.

तो आईकडे गेला.

“अरे आज्ञाभंगका, मक्केंत तुझी आई राहाते. त्या आईला आधीं कां नाहीं भेटलास ? मीं तुला निरोप पाठवला होता कीं आधीं मला भेट. परंतु तूं दुसरीकडे गेलास.” आई म्हणाली

“आई, पैगंबर देवाचे आहेत. म्हणून त्यांची आधीं भेट. मग तुझी, इतरांची ”

“अजूनहि तूं धर्मच्युतच आहेस वाटतें ? ”

“मी पैगंबरांचा आहे. इस्लामवर निष्ठा ठेवणारा आहे.”

“मुसब, तूं अविसिनियांत गेलास. हल्लीं यसरिचला राहतोस. किती कष्ट व दगदग ! तूं घरीं मुखाचें राहणें सोडून असा वनवास कां पत्करतोस ? ते कष्ट का तुला बरे वाटतात ? ”

“आई, हे काय सांगत आहेस ? कां मला माझ्या खऱ्या धर्मापासून वळवूं पहात आहेस ? आणि येथें मला पकडण्याचा तर नाहींना तुमचा वेत ? परंतु मी निर्धारानें सांगतां कीं, माझ्यावर हात टाकील त्याचा मुडदा पाडल्या-शिवाय मी राहणार नाहीं.”

“जा नीघ, माझ्या समोरून कर तोंड काळें ! ”

आणि प्रेमळ माता रडूं लागली. तिचें त्याच्यावर फार प्रेम होतें. त्याचा वियोग तिला सहन होत नव्हता. मुसब सद्गदित होऊन म्हणाला, “आई, ऐकशील ? मी तुला प्रेमाचा सल्ला देतां. ईश्वर एक आहे व मुहंमद त्याचा पैगंबर आहे, अशी शपथ घे. मग तूं-मी एकत्र राहूं शकूं.”

आई म्हणाली, “त्या चमचम करणाऱ्या तान्यांची शपथ. मी तुझ्या धर्मात शिरण्याचा मूर्खपणा कधीं करणार नाहीं. मीं तुझ्यावर पाणी सोडलें. आज-पासून तुझा संबंध सोडला. मी माझ्या धर्माला चिकटून राहीन.”

मुसब निघून गेला.

विरोधकांच्या गुप्त मसलती

मुहंमदांची व यसरिबच्या लोकांची जी गुप्त बैठक तिची वार्ता कुरेशांना कळली. सान्या मकेंत ती बातमी पसरली. कुरेश यसरिबवाल्यांकडे गेले व म्हणाले, “कोणी कोणी शपथ घेतली सांगा.” परंतु कोणीच बोलेना. कुरेश रागावून परत गेले.

यसरिबचे यात्रेकरू जायला निघाले.

“मी येथले लोक हळूहळू तुमच्याकडे पाठवतो. सारें संपलें म्हणजे शेवटीं मी येईन.” मुहंमद निरोप देतांना म्हणाले.

“पाठवा. या सारे.”

“जे पाठवीन त्यांचें रक्षण कराल ना ?”

“हो करूं. आम्ही कडवे वीर आहोंत. युद्धाचीं बाळें आहोंत. चिलखती गडी आहोंत. शूर पूर्वजांत शोभेसे आम्ही त्यांचे वारसदार आहोंत. निर्धास्त रहा.”

यसरिबचे लोक गेले. मुसब्र गेला. मकेंतील वातावरण अधिकच तीव्र झालें. जास्त काळजीपूर्वक पहारा, देखरेख सुरू झाली. कुरेशांचे हेर पाळतीवर असत.

एके दिवशीं मकेंतील आपल्या अनुयायांस मुहंमद म्हणाले, “तुम्ही सारे यसरिबला जा. तेथें देवानें तुम्हांला घर दिलें आहे. आधार दिला आहे. तेथें जा. येथें एखादे वेळेस सरास कत्तलहि होईल आपली. एकदम नका सारे जाऊं. दोन दोन तीन तीन कुटुंबें अशीं जाऊं देत.”

आणि मकेंतील इस्लाम घेतलेली कुटुंबे यसरिवला जाऊं लागली. इ. स. ६२२ मधली ही गोष्ट. दोन महिने अनुयायी जात होते. यसरिव मक्रेपासून अडीचशें मैल लांब होतें. दगदगीचा कष्टाचा रस्ता. परंतु धन्य त्यांची निष्ठा. शंभर कुटुंबे गेलीं. मोहलेच्या मोहले ओस दिसू लागले. रवियाचा मुलगा ओतवा म्हणाला, “ प्रत्येक सुखी घर आज दुःखी होत आहे. गजबजलेल्या घरांतून आतां केवळ वारे भिरभिर करतील आणि हें सारें आपल्याच भावाच्या मुलामुळें. त्यानें आमच्यांत भेद पाडले, भांडणें निर्मिळीं. ”

येशु ख्रिस्त एकदां म्हणाले, “ होय मी शांति देण्यासाठीं नाहीं आलों. मी तरवार देण्यासाठीं आलों. मुलगा वापाच्या विरुद्ध जाईल. मुलगी आईच्या विरुद्ध जाईल. सून सासूच्या विरुद्ध जाईल. ”

पैगंबर असें स्वतः म्हणाले नाहींत. परंतु विरोधकांनीं हेंच पैगंबर करीत आहेत असें म्हटलें ! नवीन क्रान्तिकारक विचार जेव्हां जेव्हां येतो तेव्हां तेव्हां असाच देखावा दिसतो. नव्याजुन्याची ओढाताण असते.

आणि सुहैव नांवाचा एक ग्रीक गुलाम होता. तो आतां श्रीमंत झाला होता. नवधर्म घेऊन तोहि यसरिवला जायला निघाला.

“ अरे, तू येथें आलास तेव्हां दीनदरिद्री होतास आणि आतां सारी संपत्ति बरोबर घेऊन निघालास वाटतें ? ” त्याचा पहिला श्रीमंत व्यापारी धनी म्हणाला.

“ मी संपत्ति सोडली तर जाऊं द्याल ना ? ”

“ जाऊं देऊं. ”

आणि सुहैव सारी संपत्ति सोडून, परंतु धर्माची शाश्वत संपत्ति घेऊन निघाला. मुहंमद म्हणाले, “ फार फायदेशीर सौदा केला सुहैवने ! ग्रीस देशाची इस्लामला ही पहिली जोड मिळाली. ”

मक्केत केव्हां वादळ सुरू होईल नेम नव्हता. घरांना कुलुपें लागत होतीं. सारे गेले. अलि, अबुबकर व मुहंमद तिघेच आतां राहिले. मुहंमद निसटून जातील, अशी कुरेशांना भीति वाटली. कुरेशांची एक सभा भरली. इतराहि घराण्यांचे व जमातींचे मक्केतील प्रमुख लोक तेथें बोलावण्यांत आले होते.

सभा जोरांत चालली. प्रशुब्ध होतें वातावरण. हा जीवनमरणाचा प्रश्न आहे असें म्हणूं लागले.

“ मुहंमदांस येथून हाकडून घावें. ” कोणी म्हणाले.

“ त्याला मरेतो तुरंगात ठेवावें. ” दुसरे म्हणाले.

“ त्याचा खून करावा. ” आणखी कांहींनीं सुचवले.

अनेक सूचना येऊं लागल्या. एकानें खून केला तर त्याचें सारें कुटुंब व तो यांच्याबरोबर हाशिमांची व मुत्तलिबाची सूडाची लढायी सुरू होईल. तेव्हा एकत्र्यानें खून करणें हें बरें नाहीं. “ मी युक्ति सुचवितों ” अबुजहल म्हणाला.

“ अबुजहल म्हणजे अबुल हिकम-अकलेचा बाप. सांगा तुमची युक्ति सांगा. ” लोक म्हणाले.

“ निरनिराळ्या कुटुंबांतून मारेकरी ध्यावे. त्यांनीं एकदम मुहंमदांच्या अंगांत तरबारी खुपसाव्या. म्हणजे खुनाची जबाबदारी त्या सर्वांवर येईल. मुहंमदांच्या नातलग्नांना या सर्वांच्या घराप्याशीं मग सूडाची लढाई करावी लागेल. तशी ते करणार नाहींत. त्यांची हिंमत होणार नाहीं. ”

“ वा ! असेंच करावें. ” सारे म्हणाले.

अबुल हिकम याला अबु जहल हें नांव मुहंमदांनीं दिलें होतें. अबुजहल म्हणजे अज्ञानाचा बाप, ज्ञानाचा बाप नसून हा मनुष्य अज्ञानाचा बाप आहे, असें मुहंमद म्हणत. महाकवि सनाई म्हणतो,

“ अहमद-इ-मुसल निशिस्त कैरवा दारद खिरद. ”

“ दिल असीर-इ-सीरत-इ-बू जहले-इ-काफिर दास्तन. ”

तुमच्यामध्ये पैगंबर वसले असतां तुमची बुद्धि तुमच्या हृदयाला अश्रद्धालु अबुजहलच्या गुणाचें गुलाम होऊं देणार नाहीं.

असो. त्या रात्रीं मुहंमदांच्या घराभोंवतीं मारेकरी निरनिराळ्या स्थानीं वसले. मुहंमद पहाटे तरी बाहेर येतील, अशी त्यांना आशा होती. मधून-मधून ते खिडकींतून डोकावत. परंतु मुहंमद कधींच खिडकींतून पळून गेले होते ! अली मुहंमदांच्या दिछाग्यावर पडून राहिला होता. मुहंमदांनीं आपलें हिरवें वस्त्र त्यांच्या अंगावर घातलें होतें. मुहंमदच झोपले आहेत, असें मधूनमधून

डोकावणाच्या त्या मारेकऱ्यांस वाटत होते. मुहंमद तेथून निसटले. ते अबुवकरच्या घरी गेले. आणि दोघे मक्का सोडून रात्री बाहेर पडले. जन्मभूमि सोडून बाहेर पडले. सौर पर्वतावरील गुहेत दोघे कांहीं दिवस लपून राहिले. हा पर्वत मक्केच्या दक्षिणेस आहे. मुहंमद निसटले, हें जेव्हां कुरेशांना कळलें तेव्हां त्यांच्या संतापास सीमा राहिली नाही. ते चवताळले. पाठलागासाठीं घोडेस्वार दौडले. मुहंमदांच्या डोक्यासाठीं शंभर उंट्यांचें वक्षिस जाहीर करण्यांत आलें ! एकदां तर पाठलाग करणारे गुहेच्या अगदीं जवळ आले होते.

“ ते येणार. आपण सांपडणार. आपण दोघेच.” असें अबुवकर घाबरून म्हणाले.

“ दोघे कां ? आपण तिघे आहांत. तिसरा परमेश्वर आहे.” मुहंमद शांत श्रद्धेनें म्हणाले.

त्या गुहेच्या तोंडावर कोळ्यानें जाळें विणलें होतें ! पाठलाग करणारे म्हणाले, “ या गुहेत नसणारच. गुहेत शिरते तर ते जाळें कसें टिकतें ! ” आणि ते गेले. प्रभूची जणुं कृपा. त्या गुहेत रोज अबुवकरांची मुलगी गुप्तपणें अन्न आणून देई. कुरेश पाठलाग करून थकले, कंटाळले. तीन दिवसांनीं पाठलाग थांबला. तिसऱ्या दिवशीं सायंकाळीं हे दोघे गुहेतून बाहेर पडले. दोन उंट वाटेंत त्यांनीं मिळविले. उंट्यावर बसून निघाले. रस्तोरस्तीं वक्षिसाची लालूच असलेले मारेकरी दौडत होते. एकदां तर एक घोडेस्वार पाठीस लागला.

“ संपलें सारें ! ” अबुवकर म्हणाले.

“ भिऊं नकोस. ईश्वर राखील.” मुहंमद म्हणाले.

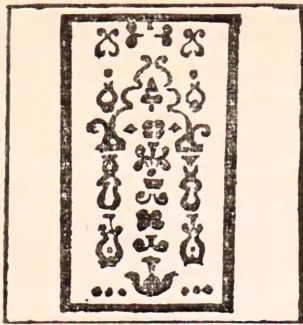
पाठलाग करणाऱ्याचा घोडा उधळला. घोडेस्वार पडला. तो चकित झाला. तो पैगंबरांजवळ आला व क्षमा मागता झाला. एका हाडाच्या तुकड्यावर क्षमा लिहून अबुवकर यांनीं दिली. तो घोडेस्वार गेला. तीन दिवसांच्या प्रवासानंतर दोघे यसरिवच्या दक्षिणेस असलेल्या कुब्बा गांवीं येऊन पोचले. यसरिवच्या मनोऱ्यावरून एक ज्यू पहात होता. त्यालां हे दोघे दिसले. कुराणाच्या सहाव्या सुऱ्यामध्ये विसावी कविता आहे. तींत पुढील मजकूर आहे :

“ ज्यांना पूर्वीं बायबल मिळालें, देवाचें पुस्तक मिळालें ते मुहंमदांस ओळखतात. ज्याप्रमाणें ते स्वतःचीं मुलेंवाळें ओळखतात.”

कुब्बा गांव फार रमणीय व समृद्ध होता. लोक सुखी व सधन होते. खाऊन-पिऊन वरे होते. या गांवीं मुहंमद व अत्रुवकर दोघांनीं कांहीं दिवस मुक्काम केला. येथें अलीहि त्यांना येऊन मिळाले. मुहंमद गेल्यावर मागें अलींना बराच त्रास झाला. ते मक्केहून पर्यांच निघाले. दिवसा लपून रहात, रात्रभर चालत. शेवटीं येऊन मिळाले. कुब्बाचा प्रमुख “ येथेंच रहा ” असे मुहंमदांस म्हणाला. परंतु मुहंमदांसमोर कर्तव्य होतें. ते यसरिबला जाण्यास निघाले. बरोबर कितीतरी अनुयायी होते.

त्या दिवशीं शुक्रवार होता. इ. स. ६२२ जुलैची २ तारीख होती. त्या दिवशीं मुहंमदांनीं मक्का सोडली. या दिवसापासून मुहंमदी पंचांग सुरू होतें. यालाच हिजरी सन ही संज्ञा आहे.

नवराष्ट्र निर्मितीचे प्रयत्न

यसरिव येथें आल्यापासून मुहंमदांच्या जीवनाची वारीकसारीक माहिती मिळू लागते. येथें आल्यापासूनचें त्यांचें जीवन जगासमोर उघडें आहे. अति महान्, लोकोत्तर विभूति ! आईवापांच्या प्रेमाला बाल्यांतच पारखला झालेला हा मुलगा. त्याचें लहानपण किती केविलवाणें ! आणि पुढें कौमार्यावस्थेंतून तारुण्यावस्थेंत ते आले. तें तारुण्यहि किती पवित्र व सत्यमय. पुढें जरा प्रौढपणा आल्यावर पहा. किती निष्ठा व प्रखरता. दीनदरिद्रांसाठीं, अनाथां-दुबळ्यांसाठीं किती कळवळा. दुसऱ्यांचें दुःख ऐकायला, दुसऱ्यांची हांक ऐकायला कान सदा टवकारलेले. प्राणिमात्रांकडे सहानुभूतीनें पाहणारें त्यांचें हृदय. प्रेमानें पाहणारे त्यांचे मोठे डोळे. अत्यन्त विनम्र व विशुद्ध असें जीवन. मुहंमद जाऊं लागले म्हणजे बोट करून लोक म्हणत, “ तो पहा अल अमीन चालला ! ” सच्चा, न्यायप्रिय, विश्वासू पुरुष. प्रामाणिक विश्वासु मित्र, प्रेमळ निश्चिंत, पति. जीवनमरणाचीं गूढें उलगडूं पाहणारा ऋषि. मानवी कर्तव्यांचा विचार करणारा हा तत्त्वज्ञ. मानवी जीवनाचें गन्तव्य काय, याचें चिंतन करणारा योगी. असा हा महापुरुष नवराष्ट्र-निर्मितीच्या उद्योगास आरंभ करतो. साऱ्या जगाला सुधारूं बघतो. पदोपदीं विघ्नें. परंतु हा महावीर डगमगत नाहीं. पदोपदीं पराजय. परंतु निराशा त्याला शिवत नाहीं. अदम्य आत्म्यानें सदैव पुढें जाण्यासाठीं धडपड करतो, जीवनाचें कार्य पुरें करण्यासाठीं धडपडतो. शेवटीं त्याचें पावित्र्य व त्याची उदात्ता, ईश्वराच्या दयेवरची त्याची जिवंत श्रद्धा व

त्याची तळमळ यांमुळे शेंकडों अनुयायी त्याला मिळतात. आणि शेवटी त्या सर्वांना यसरिव्रमच्यें सुरक्षित पाठवीपर्यंत आपण मागें वाघाच्या तोंडीं राहतो ! आपण सर्वांच्या शेवटी त्या उदार आश्रय देणाऱ्या, स्वागत करणाऱ्या यसरिव्रला येतो. यसरिव्रला आल्यावर मुहंमद सर्वांचे पुढारी झाले. जणुं राजे झाले. मानवी हृदयाचे सम्राट बनले. सर्वांचे नेते बनले. ते सल्ला देणारे, तेच स्मृति देणारे, तेच न्यायाधीश, तेच सेनापति ! परंतु गर्व तिळभरहि नाही. केवळ अगर्वता व नम्रता होऊन रहात. नवीन लोकसत्ता त्यांनीं स्थापिली. ते स्वतः त्या सत्तेचें केंद्र होतें. स्वतःच्या हातानें स्वतःचे कपडे शिवणारा, कधीं कधीं उपाशी राहणारा हा धर्मसंस्थापक. पृथ्वीवरील सामर्थ्यवान् सम्राटांपेक्षांहि अधिक सामर्थ्यवान् तो होता.

मुहंमदांचें उदात्त उज्ज्वल स्वरूप जगाला दिसलें. इतकीं वर्षे खटपट व कष्ट करून आज त्यांचे ३०० च फक्त अनुयायी होते ! परंतु या ३०० चे ३० कोटी पुढें होणार होतें. अपरंपार पीक पुढें यायचें होतें. रोंप वाटणार होतें. त्यांची उदात्तता, अटळ मैत्री, सहनशीलता, निस्सीम धैर्य, उत्कटता, तळमळ, उत्साह, स्फूर्ति, प्रेरणा, सत्याची लागणी हे सर्व गुण त्यांच्या वारीकसारीक गोष्टींतून प्रकट होत होते. मुहंमद हे वीर आहेत, महान् वीर आहेत, ही गोष्ट जगाला कळली. येथें लेंचेंचें मन नव्हतें. निश्चयाचा महामेरू अशी ही मूर्ति होती. त्यांच्यावर प्रेम न करणें, शक्यच नव्हतें. त्यांची आज्ञा न पाळणें शक्य होत नसे. हळूहळू यसरिव्रचे लोक त्यांच्या चरणीं नमले. त्यांच्या भोंवतीं जमले. शरीर व मन मुहंमदांस अर्पिते झाले. आणि ही श्रद्धा सान्या अरवस्थानभर पेटत गेली. सारें अरवस्थान पुढें त्यांच्या चरणांशीं आलें. स्वतःचे कपडे शिवणाऱ्या या मुहंमदांपेक्षां मुकुटधारी सम्राटांना अधिक मान नव्हता. माणसांवर छाप पाडण्याची अद्भुत शक्ति मुहंमदांत होती. आणि ही जी छाप पडे ती कल्याणावह असे, मंगलावह असे.

मक्केपासून मदिनेला यायला दहा दिवस लागत. मुहंमद आले त्या वेळेस यसरिव्रभोंवतीं भिती नव्हत्या. मुहंमदांनीं शहराभोंवतीं खंदक करवला. यसरिव्रच्या आसपास अमलकी लोक रहात असत. रोमन, ग्रीक व बाविलोनच्या सदैव स्वान्यांमुळे ज्यू उत्तरेकडून खालीं आले. त्यांनीं अमलकींचा पराजय करून हिजाजच्या या उत्तर भागांत वस्ती केली. ज्यू आले व नीट तटवंदीच्या

जागीं राहिले ! तेथें राहून आसपासच्या अरबांवर ते प्रभुत्व स्थापित. यसरिव शहरांतहि ज्यूंच्या दोन शाखा होत्या. पुढें या यसरिव शहरांत औस व खजरज या दोन अरब शाखा आल्या. त्यांनीं ज्यूंचें वर्चस्व कमी करून त्यांना एक-प्रकारें मांडलिक केलें. परंतु आपसांत लढाया, मारामान्या सदैव चालतच. मुहंमदांनीं मक्केत आपलें जीवनकार्य जाहीर केलें, त्या सुमारासच यसरिव-मधील हीं भांडणें तात्पुरतीं तरी मिटलीं होतीं.

मुहंमद आल्यावर औस व खजरज या दोन्ही अरब जमाती भांडणें मिटवून एक होऊन नवधर्म स्वीकारून मुहंमदांच्या झेंड्याखालीं उभ्या राहिल्या. या लोकांना अनसार म्हणजे साहाय्यक असें नांव मिळालें. इस्लामच्या कठीण प्रसंगीं साहाय्य केलें म्हणून अनसार, अनसारी. मक्केमधून घरदार सोडून जे मुहंमदांवरोबर यसरिवला आले त्यांना मुहाजिरीन म्हणजे निर्वासित लोक, परागंदा लोक असें नांव पडलें. अनसार व मुहाजिरीन यांच्यांत खरा बंधुभाव उत्पन्न व्हावा म्हणून मुहंमदांनीं नवीन परंपरा पाडल्या, नवीन संबंध निर्मिले. यसरिव शहराचें नांवहि त्यांनीं बदललें. 'मेदीनत-उन्-नबी' म्हणजे पैगंबराचें शहर असें नांव दिलें. नबी म्हणजे पैगंबर. याचाच संक्षेप होऊन मदिना नांव झालें. आणि स्वतःच्या हातानीं पहिली मशीद त्यांनीं बांधिली. ते दगड आणीत होते. घाम गळत होता. ही पहिली मशीद जेथें बांधली गेली तीं जागा दोघा भावांची होती. त्यांनीं ती जागा वक्षीस दिली. परंतु हे दोघे भाऊ पोरके होते. मुहंमदांनीं त्यांना जमिनीची किंमत दिली. इस्लामची ही पहिली मशीद ! ती अत्यंत साधी होती. माती-घिटांच्या मिती. ताडाच्या पानांचें छप्पर. ज्यांना स्वतःचें घरदार नसेल अशांना रहाण्यासाठीं मशिदीचा कांहीं भाग राखून ठेवलेला होता. येथें सारें अत्यंत साधेपणानें चाले. मुहंमद उभे राहून प्रार्थना करीत, उपदेश करीत. एका ताडाच्या झाडाला टेकून ते उभे रहात आणि हृदय उच्चवळवणारें प्रवचन देत. श्रोते सर्वेन्द्रियांनीं जणू पीत. मुहंमद एके दिवशीं म्हणाले, " जो देवाच्या प्राण्यांवर प्रेम करणार नाही, स्वतःच्या मुलां-बाळांवर प्रेम करणार नाही, त्याच्यावर देवहि प्रेम करणार नाही. जो जो मुसलमान उघड्या माणसाला पांघुरवील, अवस्त्राला वस्त्र देईल, त्याला प्रभु स्वर्गांत दिव्यांत्रानीं नटवील." एकदां भूतदयेविषयी प्रवचन चाललें होतें आणि मुहंमद म्हणाले, " ईश्वरानें पृथ्वी निर्माण केली त्या वेळेस ती नवीन

पृथ्वी भरभरत होती. त्याने तिच्यावर ती हलं नये म्हणून पर्वत ठेवले ! तेव्हां देवदूतांनी ईश्वराला विचारिले, 'तुझ्या सृष्टीत पर्वतांहून बळवान काय ?'

'लोखंड. कारण तें पर्वतांनाहि फोडतें.'

'आणि लोखंडांहून बळवान काय ?'

'अग्नि. कारण अग्नि लोखंडास वितळवतो.'

'आणि अग्नीहून प्रबळ काय ?'

'पाणी. पाण्यानें अग्नि विझतो.'

'पाण्याहून प्रबळ काय ?'

'वारा.'

'आणि वाऱ्याहून ?'

'दान देणारा सज्जन ! उजव्या हातानें दिलेलें डाव्या हातालाहि जो कळें देत नाहीं असा दाता ! तो सर्वाहून बळी.'

मुहंमदांच्या भूतदयेच्या कल्पनेत सारें काहीं येई. एकदां ते म्हणाले, "प्रत्येक सत्कर्म म्हणजे भूतदयाच आहे. तुम्ही आपल्या भावांसमोर प्रेमानें व प्रसन्नपणें हंसलांत तर तीहि भूतदयाच आहे. दुसऱ्यानें सत्कर्म करावें म्हणून कधीं रागानें बोललांत तरी तीहि भूतदयाच. दानाइतकीच अशा उपदेशरूप प्रवचनांची योग्यता आहे. रस्ता चुकलेल्यास रस्ता दाखविणें, आंधळ्यास मदत करणें, रस्त्यांतील दगडधोंडा, काटाकुटा दूर करणें, तहानलेल्यास पाणी देणें, भुकेल्यास अन्न देणें हीं सारीं भूतदयेचींच कर्मे. या जगांत मनुष्य जें काहीं भलें करील तेंच परलोकीं दरोवर येईल. इहलोकींचीं सत्कर्मे हींच परलोकींची पुंजी. तेंच परलोकाचें त्याचें धन. मनुष्य मरतो तेव्हां लोक विचारतात, 'त्यानें किती मालमत्ता, किती धनदौलत मागें ठेविली आहे ?' परंतु देवदूत विचारतात, तूं आपल्यापूर्वीं कोणतीं सत्कर्मे पुढें पाठविलीं आहेस ?"

असे सुंदर उपदेश चालत. एकदां एका शिष्यानें विचारलें. "पैगंबर माझी आई मेली. तिच्या आत्म्याच्या शांत्यर्थ मी कोणतें दान देऊं ? कोणतें दान उत्कृष्ट ?"

"पाणी. वाळवंटांत पाण्याची टंचाई. पाण्याचा दुष्काळ. तिच्या नांवानें विहीर खण व तहानलेल्यास पाणी मिळेल असें कर." मुहंमद म्हणाले.

त्या शिष्याने त्याप्रमाणे केले. त्याने विहीर खणली व म्हणाला, “ ही आईच्या स्मृतीसाठी. तिच्या आत्म्यास शांति मिळो ! ”

आणि वाणीची भूतदया मुहंमद पुनःपुन्हां सांगत. “ गोड, मृदु वाणी बोला. फुकाचें गोड बोलायला काय जातं ? गोड, न खुपणारी वाणी म्हणजे मोठी अहिंसा आहे. वाणी गोड असण्याकडे कोणी फारसे लक्ष देत नाही. परंतु किती तरी दुःख यामुळे कमी होईल. ”

वसऱ्याचा एक रहिवासी अबुरियान एकदां पैगंबरांच्या दर्शनास आला. त्याने विचारलें, “ मुहंमद वागण्याचा एखादा मोठा नियम सांग. ”

“ कोणाविपर्यां वाईट बोलू नकोस. ” पैगंबर म्हणाले.

अबुरियान लिहितो, “ त्या दिवसापासून मी कोणालाहि, मग तो स्वतंत्र असो वा गुलाम असो—टाकून बोल्लें नाही. ”

इस्लामची शिकवण जीवन सुसंस्कृत, जिग्ध, सौम्य व प्रेमळ करायला सांगत आहे. “ घरांत येतांना सर्वांना नमस्कार करा. बाहेर जातांनाहि करा. भिन्न व परिचित यांनीं केलेला प्रणाम सप्रेम परत करावा. रस्त्यांत कोणी जाणारे त्यांनींहि सलाम केला तर त्यांना परत आदणहि करावा. घोड्यावर वसणारानें पार्यां चालणारास आर्धी सलाम करावा. चालणाऱ्यानें वसणारास करावा. लहान समुदायानें मोठ्या समुदायास, लहानानें मोठ्यास. ”

असा सुंदर धर्मप्रसार होत होता. जीवनाला नवीन बळणें मुहंमद देत होते. नवीन अचार विचार, सभ्य चालरीत, स्वच्छता, सारे देत होते. या वेळेस मदिनेंत तीन पक्ष होते.

१ मुहाजिरीन व अन्सार यांचा

२ मुनाफिकिनांचा

३ ज्यूंचा

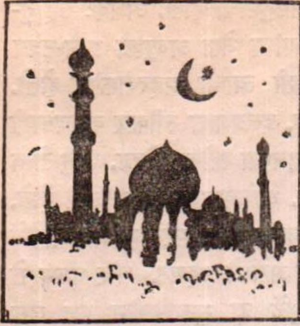
मुहाजिरीन व अन्सार यांची एकजूट होऊन त्यांची दिलजमाई झाली होती. मक्केहून आलेले व त्यांचे ज्यांनीं मदिनेंत स्वागत केले त्यांचा हा पक्ष होता. या दोहोंत भ्रातृभाव निर्माण झाला होता. ईश्वरासाठीं व त्यांच्या पैगंबरासाठीं जास्तीत जास्त करण्याची त्यांची सात्त्विक स्पर्धा चाले. श्रद्धावान् व त्यागी लोकांचा हा जथा होता. बलिदानार्थ सिद्ध झालेल्या वीरांचा हा संघ होता.

मुनाफिकीन म्हणजे असंतुष्ट. दुसरा पक्ष असंतुष्टांचा होता. अर्धवट सहानुभूति दाखविणाऱ्यांचा, संधिसाधूंचा हा पक्ष. त्यांचा नेता अब्दुल्ला इब्न-उत्रय हा होता. मदिनेचे आपण राजा व्हावे, अशी त्याची महत्त्वाकांक्षा होती. मुहंमदांच्या येण्यामुळे त्याचे सारे वेत फिसकटले. इस्लामचा स्वीकार करायलाही त्याला लोकांनी भाग पाडले. त्याने वरपांगी नवधर्माचा स्वीकार केला. परंतु तो व त्याचे लोक केव्हां उलटतील त्याचा नेम नव्हता. धोक्याज व दगलवाज ते होते. त्यांच्यावर सदैव जागरूकपणे पाळत ठेवण्याची जरूर असे. परंतु मुहंमद आशेने होते. हे सारे एक दिवस आपणांस मिळतील असे ते म्हणत. धीर धरून ते होते. पुढे हा अब्दुल्ला मरण पावला. त्यामुळे हा मुनाफिकीन पक्ष जरा हतबल झाला.

तिसरा पक्ष ज्यूंचा. हा सर्वांत मोठा धोका होता. या ज्यूंचे कुरेशांजवळ व्यापारधंद्याचे संबंध असत. तसेच नवीन धर्म जो इस्लाम त्याला विरोध करणाऱ्या अनेक गटांशी व भागांशी त्यांचे संबंध होते. मुहंमदांच्या शिकवणीकडे प्रथम ते सहानुभूतीने बघत. परंतु त्यांचा जो अवतारी पुरुष पुन्हां येणार होता तोच हा, असे मानायला ते तयार नव्हते. मुहंमद एक सामान्य धर्मोपदेशक आहेत. पैगंबर असलेच तरी खालच्या दर्जाचे आहेत, असे ते म्हणत. ज्या औस व खजरज या अरबी जमातींच्या आतिथ्यांमुळे मुहंमदांचे आसन स्थिर होत होते त्या दोन्ही जमाती ज्यूंना प्रिय नव्हत्या. त्या पूर्वीच्या शत्रु होत्या. त्या वैरस्मृति नष्ट नव्हत्या झाल्या. मुहंमदांस आपल्या बाजूस घेऊन अरबांस जिंकवे, नवराज्य स्थापाने, असे ज्यूंच्या मनांत होते. म्हणून प्रथम पैगंबराच्या स्वागत-सत्कार समारंभांत तेहि अर्धवट उत्साहाने सामील झाले होते. काहीं दिवस जरा सबुरीने, शांतीने ते राहिले. परंतु महिना झाला असेल नसेल तांच त्यांनी बंड सुरू केले ! ज्यूंची उपजतच बंडखोर वृत्ति. त्या वृत्तीमुळेच त्यांनी स्वतःचे पैगंबर क्रॉसवर चढविले ! !

मदिनेत आल्यावर मुहंमदांचें पहिलें काम हें होतें कीं मदिनेमधील साऱ्या परस्परभिन्न जातिजमातींचें ऐक्य करून एक लोकसत्ताक राज्य बनविणें. त्यांचें एक संघराज्य करणें. त्यांनीं हक्कांचीं एक सनद दिली. तींत मुसलमानांचीं एक-मेकांविषयीं कर्तव्यें तसेंच मुसलमान व ज्यू यांचे अन्यान्य संबंध कसे असावेत यांविषयीं नीट खुलासा केलेला आहे. ज्यूनींही हा करार मान्य केला होता. ह्या करारावरून मुहंमदांचें व्यापक व शोरमन, तशीच त्यांची व्यवहारी बुद्धिमत्ता ही दिसून येतात. मुहंमद हे लोकोत्तर बुद्धीचे महान् मुत्सद्दी होते. केवळ विध्वंसक, जुन्याची पाडापाड करणारे नव्हते, तर विधायक वृत्तिहि त्यांच्या-जवळ होती. नवीन इमारत बांधणारे ते होते. जुनें नाहींसिं करून नवनिर्मिति करणारे होते. अरबस्थानांत जो काहीं मालमसाला मिळाला, ज्या नाना जाति-जमाती होत्या, त्यांनाच हाताशीं धरून माणुसकीच्या विस्तृत व विशाल पायावर ते नवशासन तंत्र निर्मू प्रहात होते.

‘ विशाला पावना बुद्धि । विशाला सुखकारकी ॥ ’

ही जी समर्थ रामदासांनीं सांगितलेली बुद्धि तशी मुहंमदांची होती. ही जी हक्कांची सनद किंवा करार त्यांत आहे :

“ जो परम दयाळु परमेश्वर, त्याच्या नांवें ही सनद मुहंमद पैगंबर मुस्लिमास देत आहेत. मुस्लिम कोठलेहि असोत, कुरेश असोत वा मदिनेचे असोत, कोणत्याहि ठिकाणीं जन्मलेले असोत, ते सारे मिळून एक राष्ट्र होईल. ”

असें लिहून नंतर मुस्लिमांनीं एकमेकांशीं कसें वागावें त्याचे नियम दिले आहेत. पुढें ही सनद सांगते :

“शांति वा युद्ध कोणतीहि परिस्थिति असो, ती सर्व मुस्लिमांस समान बंधनकारक आहे. स्वतःच्या धर्माच्या शत्रूशीं परभारा तह वा लढाई कोणीहि करावयाची नाही. ज्यूहि आमच्या लोकसत्तेत सामील होत आहेत. तेव्हां त्यांचा अपमान आम्ही होऊं देणार नाही. त्यांना कोणी सतावणार नाही; याची आम्ही काळजी घेऊं. आमच्या मदतीवर व सदिच्छेवर आमच्या लोकांच्या इतकाच त्यांचाहि हक्क आहे. या यसरिवचे सर्व शाखांचे ज्यू व मुसलमान मिळून एक संयुक्त राष्ट्र होईल. ज्यूंना पूर्ण धर्मस्वातंत्र्य आहे. त्यांचे पक्षकार व मित्र यांनाहि स्वातंत्र्य आहे, संरक्षण आहे. मात्र जे गुन्हेगार ठरतील त्यांना अवश्य शासन केलें जाईल. सर्व शत्रूंविरुद्ध मदिनेचें रक्षण करण्याचे कामीं ज्यू मुसलमानांस मिळतील. हा करार पाळणारांस मदिनेचा अन्तर्भाग पवित्र राहिल. मुसलमानांचे व ज्यूंचे जे संरक्षित लोक असतील, दोस्त असतील, तेहि सन्मान्य मानले जातील. जे खरे मुसलमान असतील ते अपराध करणाऱ्यांस, अशांति पसरवणाऱ्यांस, अन्याय्य वर्तन करणाऱ्यांस दूर ठेवतील. अगदीं जवळचा नातळ्या असला तरी त्याचीहि गय करणार नाहीत.”

यापुढें मदिनेचा अन्तर्गत कारभार कसा चालवायचा त्या संबंधीं लिहून शेवटीं म्हटलें आहे कीं :

“अतःपर जे कोणी हा करार मानतात ते आपलीं सारीं भांडणें ईश्वराच्या आदेशानें त्यांचा निर्णय व्हावा म्हणून पैगंबरांकडे आणीत जातील.”

या करारानें मदिनेतील भांडणांस मूटमाती मिळाली. आतांपर्यंत जो तो आपल्याच हातीं न्याय घेत असे. सूड घेत असे. अतःपर हें बंद झालें. नव-राष्ट्र निर्माण झालें. मुहंमद पहिले न्यायमूर्ति झाले. ते पैगंबर होते म्हणूनहि व लोकांचा नि त्यांचा तसा खरोखरच संबंध होता म्हणूनहि. ज्यूंच्या कांहीं शाखा मदिनेच्या आसपास रहात असत. त्यांचा या करारांत प्रथम अन्तर्भाव नव्हता. परंतु कांहीं दिवसांनीं त्यांनींहि हा करार मान्य केला.

प्रथम प्रथम ज्यूहि प्रार्थनेस येत, प्रवचन ऐकत. नंतर होणाऱ्या चर्चेत भाग घेत. प्रार्थनेच्या वेळेस प्रथम जेरुसलेमकडे सारे तोंडे करीत. ज्यूंची प्रीति

मिळावी, ज्युंना परकें वाटूं नये म्हणून मुहंमद किती जपत होते ! मोझेस, ख्रिस्त वगैरे पूर्वी होऊन गेलेल्या पैगंबरांविषयीं मुहंमदांस अत्यन्त आदर वाटत असे म्हणून जेरुसलेमकडे तोंड करण्यांत त्यांना अवघड वाटलें नाहीं. त्यांनींहि एकेश्वरी धर्मच, निर्गुण निराकार परमेश्वराचाच धर्म दिला होता. ज्युंनाहि तिकडे तोंड केलें म्हणजे समाधान वाटेल व पैगंबरांविषयीं आपलेपणा वाटेल असें सर्वास वाटत होतें. परंतु मुहंमदांनीं कितीहि आपलेपणा व औदार्य दाखविलें तरी ज्यू प्रसन्न झाले नाहींत. अरबस्थानाचें ज्युस्थान करण्याचें का त्यांच्या मनांत होतें ? मुहंमदाला आपल्या हातचें एक साधन बनवावें असें का त्यांना वाटत होतें ? परंतु मुहंमद तर सत्ताधीश झाले. ज्यू जळफळूं लागले. आणि शेवटीं या नव धर्माच्या शत्रूंना ते मिळाले ! मुहंमदांचा धर्म साधा होता. ज्युंच्या धर्मांतून जेवढें घेणें शक्य तेवढें त्यांनीं घेतलें होतें. आणखी घेणें म्हणजे व्यापक धर्माला कमीपणा आला असता.

ज्युंचा विरोध वाटूं लागला. ते सतावूं लागले. कुराणांतील शब्दांचा, वाक्यांचा मुद्दाम वेडावांकडा चुकीचा उच्चार करीत व त्यामुळें सुंदर अर्थ विकृत होई. ज्यू मुहंमदांस मुद्दाम कठीण प्रश्न विचारीत. कुराणांतील ज्यूसंबंधींचा मजकूर चुकीचा आहे म्हणत. मुहंमद म्हणत, “ मी नाहीं चुकलें. तुम्हीच तुमच्या पुस्तकांत बदल केला असेल. तुम्ही त्यांतला मजकूर दडपून टाकला असेल. ” नवधर्माचा उपहास करण्यासाठीं ते स्वतःच्या धर्मासंबंधींहि खोटें बोलूं लागले. ते मूर्तिपूजाच खरा धर्म आहे असें म्हणूं लागले. इस्लामची नालस्ती करूं लागले. कोणी जर “ तुम्हांला इस्लाम आवडतो कीं, मूर्तिपूजा ” असा प्रश्न केला तर खुशाल “ मूर्तिपूजा ” असें उत्तर देत. त्यांनीं ज्यू कवि कवयिच्या यांचेंहि रान उठविलें. काव्यांतील इस्लामच्या नालस्तीला सीमाच राहिली नाहीं ! मुस्लिम स्त्रियांसंबंधींहि वाटेल तें अभद्र त्यांतून असे. पैगंबरांची, मुस्लिम भगिनींची नालस्ती व बेअदबू करूनच ते राहिले नाहींत तर मदिनेच्या शासन-संस्थेशींहि त्यांनीं द्रोह मांडला. मक्केच्या कुरेशांना मदिनेतील मुसलमानांचें बळ किती आहे वगैरे माहिती त्यांनीं पुरविली. ज्यू व असंतुष्ट अब्दुल्ला-उवय याचा मुनाफिकीन पक्ष हे कुरेशांशीं कारस्थानें करूं लागले. “ मुहंमदांशीं आम्ही केलेला करार वरपांगी आहे. तुम्ही मदिनेच्या दरवाजांत येतांच आम्ही तुम्हां मूर्ति-पूजकांस मिळूं ! ” असेंहि त्यांनीं कळविलें. मदिनेंत या राजद्रोह्यांचा, दगलवाजांचा

सुळमुळाट झाला. मदिनेची सत्त्वपरीक्षा होती. बाहेरून हल्ला आला व आंतहि बंड झाले तर ?

मुहंमदांसमोर कठीण समस्या होती. पैगंबर या नात्याने त्यांनीं सारे अपमान, सर्व निंदा यांना पोटांत घेतले. परंतु आपल्या लोकांच्या स्वातंत्र्याचे व जीविता. चेहि ते आतां रखवालदार होते. ते केवळ आतां धर्मसंस्थापक नव्हते तर राज्याचे प्रमुखा होते. आणि वेळहि कठीण होती. सर्वत्र युद्धांचे वातावरण होतें- मदिना स्वतःच्या बचावासाठी तयार होत होती. अशा वेळेस लष्करी शिस्त लागते. गुळमुळीत धोरण सर्वनाशी ठरतें. अशा वेळेस स्वजनद्रोह अक्षम्य असतो. त्या द्रोहाची उपेक्षा करून चालत नसतें. पैगंबर या नात्यानें मुहंमदांनीं ज्यांच्या कारवायांकडे दुर्लक्ष केले असतें, केलेहि. परंतु मदिनेचे रक्षक व शासक या नात्यानें त्यांचे दुसरें कर्तव्य होतें. सहासात जणांना पकडण्यांत आले. त्यांतील कांहींना हद्दपार करण्यांत आले. कांहींना देहान्त शासन मिळाले ! मुहंमद मदिनेची अशी तयारी करीत आहेत तोंच कुरेशांचे सैन्य आल्याची बातमी आली.

रक्ताचे पाट वाहिले !

वास्तविक मुहंमदांचा किती प्रेमळ स्वभाव ! अपरंपार करुणेचे ते सिंधु होते. कोठेहि कोणी दुःखी दिसला तर ते द्रवत, त्यांचे डोळे भरून येत. अरब लोक मर्द, परंतु मुहंमद तर स्त्रीप्रमाणे रडत ! एखादा अनुयायी मेला, मुलें मेलीं तर त्यांचे डोळे भरत. 'बायकी स्वभावाचा' असें त्यांचे शत्रु त्यांना म्हणत. अशा त्या कारुण्यमूर्तीला परिस्थितीमुळे हातीं शस्त्र धरावें लागलें ! स्वतःच्या लोकांच्या संरक्षणासाठीं, बाल्यावस्थेंतील नवराष्ट्राच्या रक्षणासाठीं ते संघटित सेना उभारूं लागले. आपल्यावर एकदम हल्ला होऊं नये म्हणून पुढें जाऊन हल्ले करावे लागले. ते टेहळणी करणाऱ्या तुकड्या पुढें पाठवीत. कारण अरब रात्री किंवा अगदीं उजाडत अचानक हल्ले करतात.

मक्कावाले मदिनेच्या जवळ मुसलमानांचीं फळझाडे तोडीत, लुटालूट करीत आले. शेळ्यांमिढ्यांचे कळप त्यांनीं लांबविले. अबुजहल एक हजार लोक घेऊन मदिनेवर चालून आला. त्यांचा एक तांडा युद्धाची सामुग्री घेऊन येत होता. त्याचें रक्षण करणें व मदिनेतील मुसलमानांचा नाश करणें, हें अबु जहलचें काम होतें. मदिनेवर अबु जहल येत आहे हें मुसलमानांस आधींच कळलें. म्हणून ते बाहेर बद्रची दरी होती तेथें जाऊन बसले. तीनशें तेरा निवडक लोक घेऊन मुहंमद तेथें तयार होते. अबु जहल येत होता. मुहंमदांनीं आकाशाकडे हात केले व म्हटलें, " प्रभो, तूं मदतीचे दिलेलें आश्वासन विसरूं नकोस.

तूंनाभीवाणी दिली आहेस. माझी ही धर्मभीरूंची, शूरांची सेना नाश न पावो. देवा, हा शूरांचा जथा जर नष्ट झाला, तर तुझी विशुद्ध पूजा कोण करील ? ”

कुरेशांचे सैन्य आले. त्या सैन्यातून तिघे पुढे आले व म्हणाले, “तुमच्यांतून तीन निवडा. तिघांचा सामना होऊन लढायांचा उघड निकाल ठरवू.” मुहंमदांकडील हमजा, अलि व ओवैदा यांनी हे दंडयुद्धाचे आव्हान स्वीकारले. आणि ते तिघे विजयी झाले ! परंतु कुरेश वचन पाळणारे थोडेच होते ? त्यांनी एकदम हल्ला चढवला. आणि खणाखणी सुरू झाली. हातघाईची लढाई. आपण हरणार असें मुहंमदांस वाटू लागले. शत्रूंचे तिप्पट सैन्य होते. आणि एकाएकी वादळ उठले. जणुं देवाची मदत आली. मुहंमदांनी स्फूर्तिप्रद संदेश दिला. “हा पहा परमेश्वर आला. हे पहा वारे उठले.” आणि ते तीनशें जणुं तीन हजार झाले ! वाळूचे लोट उठले. जणुं देवदूत येऊन लढू लागले. मक्कावाले हटले, माघार घेऊ लागले. त्यांचे पुष्कळ पुढारी मारले गेले. अबु जहल मारला गेला. पुष्कळ कैदी झाले. त्यांतील फक्त दोघांचा शिरच्छेद करण्यांत आला. अरबांच्या युद्धनीतीप्रमाणें ही शिक्षा झाली. इतर कैद्यांस माणुसकीनें वागविण्यांत आले. मुहंमद आपल्या अनुयायांस म्हणाले, “आपर्तीत अपमान करूं नका. सहानुभूतीनें दयेनें वागवा.” हे कैदी ज्या मुसलमानांच्या स्वाधीन होते त्यांनीं मुहंमदांची आज्ञा पाळली. जेवतांनाहि त्या कैद्यांना ते आपल्याबरोबर घेत, आपले अन्न त्यांना देत. आपली भाकर त्यांना देऊन स्वतः नुसता खजूर खात. या कैद्यांपैकीं एक जण पुढें म्हणाला, “धन्य या मदिनेवाल्या मुसलमानांची. ते पायीं चालले व त्यांनीं आम्हांस घोड्यावर बसवले. त्यांनीं आम्हांस गव्हाची रोटी दिली जरी त्यांना खजुरावर राहणें भाग पडे.” मदिनेत ज्यांच्याजवळ घरे-दारे होती अशांकडे हे कैदी वांटून दिले होते !

जी लूट मिळाली तिच्या विभागणीविषयीं भांडणें सुरू झाली ! मुहंमदांनीं स्वतः सर्वांना सारखी वांटून दिली. आणि पुढें अशीं भांडणें होऊं नयेत म्हणून कांहीं नियम घालून दिले. कुराणांत एक स्वतंत्र प्रकरणच आहे. अल-अनफाल म्हणजे लुटीविषयीं. “जो शासनसत्तेचा प्रमुखा असेल तो वाटणी करील. लुटीतील पाचवा हिस्सा सार्वजनिक तिजोरींत जमा होईल. त्यांतून गरीब व गरजू यांना मदत दिली जाईल.”

या बद्रच्या लढाईचा नैतिक परिणाम मोठा झाला. परमेश्वराचा आपणांस पाठिंबा आहे असें मुस्लिमांस वाटूं लागलें. त्यांना उत्साह मिळाला. स्फूर्ति संचरली. कुराणामध्ये परमेश्वराच्या युद्धांत देवदूत कसे भाग घेतात, याची उदात्त, भव्य, काव्यमय वर्णने आहेत. येशु व इतर संत महात्मे मानतात त्याप्रमाणें मुहंमदहि परमेश्वर व मानवजात यांच्यामध्ये जा—ये करणारे देवदूत असतात असें मानीत असावेत. प्राचीनांचे जे देवदूत ते आजचे निसर्गनियम झाले आहेत ! परंतु खरोखर देवदूत म्हणून काहीं आहे का ! देवालाच माहीत. मुहंमद 'असत्' चें हि एक तत्व मानीत. असत्तत्वाचें अस्तित्व मानीत.

“हें तुमचें असत्, हा सैतान राहतो कोठें ” असा एकानें एकदां पैगंबरास प्रश्न केला.

“तुमच्या हृदयांत, मनुष्याच्या हृदयांत.” मुहंमदांनीं उत्तर दिलें. खिस्ती धर्मांत तो नरकाचा सम्राट् आहे. मुहंमद इतकें मूर्तत्व त्याला देत नाहींत. असत्चें अमूर्त तत्व ते मानीत असें दिसतें.

त्या लढाईत शत्रुपक्षाकडचे जे पडले होते त्यांना एका मोठ्या खड्ड्यांत मूठमाती देण्यांत आली. स्वतः मुहंमद तेथें होते. एकेकाचें नांव घेऊन त्याला मूठमाती दिली जात होती. मुहंमद गंभीरपणें म्हणाले, “अरे तुम्ही सारे माझेच जातभाई होतात. मी खोटे बोलतो असें तुम्ही म्हणत असाल. काहींचा माझ्यावर विश्वास होता. तुम्ही मला घराला परागंदा केलेत. परंतु दुसऱ्यांनीं माझें स्वागत केलें. आणि आतां तुमची काय ही दशा झाली ? देवाची अवकृपा झाली कीं असें व्हावयाचेंच.”

ज्या दोन कैद्यांचा शिरच्छेद झाला त्यांतील एकाचें नांव ओकत्रा असें होतें. वधस्थळीं नेले जात असतां ओकत्रानें विचारलें, “माझ्या मुलांवाळांस कोण ? ” त्या वेळेस मुहंमदांनीं 'नरकामि' असें उत्तर दिलें, असें काहीं पाश्चिमात्य चरित्रकार म्हणतात व मुहंमद किती निर्दय होता तें रंगवतात. परंतु हा गैरमजज आहे. ओकत्रा ज्या जमातीचा होता ती जमात स्वतःला बनी उन-नाद म्हणजे अग्नीचे वंशज असें म्हणत. या नांवावरून ही दंतकथा शत्रूंनीं निर्मिली असावी. मुहंमदाला मुलें किती प्रिय वाटत हें ज्यांना माहीत आहे, विशेषतः अनाथ पोरक्या मुलां-विपर्यां व गतधवांविपर्यां कुराणांत जे शेंकडों सहृदय उद्देख आहेत ते ज्यांना माहीत आहेत, ते वरील गोष्ट सत्य मानणार नाहींत.

‘यतो धर्म स्ततो जयः’ असे आपण म्हणत असतो. वद्रच्या लढाईने तरी हें दाखविलें. आपली बाजू सत्याची आहे असें मुहंमदांच्या अनुयायांना नक्की वाटलें. या लढायीच्या वेळेस मुहंमदांची आवडती मुलगी रुकैय्या ही मरण पावली. अविशिनियांतून परत आलेल्या उस्मानजवळ तिचा नुकताच विवाह लागला होता. पैगंबरास अश्रु गाळावयास वेळ नव्हता ! कुरेश कैद्यांना त्यांनीं मोकळें केलें. हे कैदी मक्केला माघारीं गेले. ते मुहंमदांची स्तुतीच गाऊं लागले. कुरेश पुढाऱ्यांना हें आवडलें नाहीं. अबु सुफियान हा दोनशें लोक बरोबर घेऊन मारूं किंवा मरूं अशा निश्चयानें निघाला. विजेसारखा तो आला. आसपासचीं मदिनेवाल्यांचीं फळझाडें तोडूं लागला. बाहेर येणारे जाणारे मारूं लागला. मदिनेवाले वेसावध होते. परंतु तेहि सूड घ्यायला बाहेर पडले. तेव्हां अबु सुफियानचे लोक खाण्याच्या पिशव्या टाकून पळून गेले. पिठाच्या थेंब्यांची लढाई म्हणून ही प्रसिद्ध आहे. (सवीकांच्या पिशव्यांची लढाई : सवीक हा एक खाण्याचा पदार्थ आहे. अरब लोक हिरवे दाणे भाजतात. मग ते दळतात. त्यांत साखर वा खजूर मिसळून प्रवासांत खातात.) याच लढाईच्या वेळची ती सुंदर सहृदय सत्यकथा आहे. मुहंमद त्यांच्या तळापासून जरा दूर एकटेच एका झाडाखालीं झांपले होते. इतक्यांत कसल्या तरी आवाजानें ते जागे झाले. समोर पहातात तों दरथुर उभा. दरथुर हा शत्रुपक्षाचा होता. मोठा वीर होता.

“आतां तुला कोण वांचवील ?” तो मुहंमदांस म्हणाला.

“प्रभु” मुहंमद म्हणाले.

वाळवंटांतील तो वेदूइन हें शांत सश्रद्ध उत्तर ऐकून चकित झाला ! त्याच्या हातांतील तरवार गळून पडली. ती एकदम मुहंमदांनीं उचलली.

“दरथुर आतां तुला रे कोण वांचवील ?” मुहंमदांनीं विचारिलें.

“अरेरे, कोणी नाहीं वांचवायला !” तो म्हणाला.

“माझ्यापासून दयाळू होण्यास शीक.” त्याची तरवार परत करून पैगंबर म्हणाले.

त्या अरब वीराचें हृदय विरघळलें. तो पुढें पैगंबरांचा अत्यंत निष्ठावंत अनुयायी झाला.

ज्यूंशीं झगडा

मकेचे मूर्तिपूजक सूडासाठीं जळत होते. मोठ्या युद्धाची त्यांनीं पुन्हा तयारी चालविली. त्यांनीं इतरहि जातिजमाती बोलावल्या. तीन हजार सेना सिद्ध झाली. तो निर्दय व करारी अबु सुफियान मुख्य नेता झाला. सेना निघाली. मदिनेच्या ईशान्येस तळ देऊन वसली. एक टेंकडी व दरीच काय ती मध्यें होती. येथें तळ देऊन हें सैन्य मदिनेस सतावूं लागलें. शेतें, फळांच्या बागा सारें उध्वस्त करूं लागलें. शेवटीं मुहंमद एक हजार लोकांनिशीं बाहेर पडले. परंतु ऐन वेळीं ज्यूंच्या चिथावणीमुळें अब्दुल्ला इब्न उबयाचे तीनशें लोक फुटले. हे मुनाफिकीन होते. ते अलग झाले. लढायला येत ना. तरी मुहंमद कचरले नाहींत. रात्रीच्या वेळेस ते हळूच बाहेर पडले. ओहोद टेंकडी त्यांनीं गांठली. रात्रभर टेंकडीवर राहून सकाळीं प्रार्थना करून ते निघाले. अर्धचंद्राकार रचनेनें शत्रुसैन्य पुढें आलें. अबु सुफियान व त्यांच्या देवदेवतांच्या मूर्ति मध्यभागीं होत्या. ओहोदची टेंकडी मदिनेपासून तीन मैलांवर होती. मुहंमदांनीं कांहीं तिरंदाजांस उंच जागीं मागें ठेवलें. जागचे हल्लें नका सांगितलें. आणि निघाले. कुरेशांचा पहिला हल्ला पिटाळला गेला. हमजाची बहादुरी अपूर्व होती. परंतु तिरंदाज कर्तव्य विसरले. ते एकदम विजयच मिळाला असें समजून लुटालूट करायला निघाले ! शत्रुपक्षाकडील खालिद विन बलीद याच्या लक्षांत ही चूक आली. तो एकदम आपलें घोडदळ जमवून मुहंमदांच्या पिछाडीवर तुटून पडला. मुसलमान मध्यें सांपडले. शूर हमजा या लढाईत पडला !

आणखीहि मोटमोठे मोहरे प्राणांस मुकले. अली, उमर, अबुवकर सारे जखमी झाले. शत्रूचा मुहंमदांवर डोळा होता. कांहीं एकनिष्ठ अनुयायांची मांदा मुहंमदां-भोवतीं होती. मुहंमद जखमी झाले होते. रक्त गळत होतें. एक अनुयायी तें थांबवूं पहात होता. त्याच्या हाताचें तशा प्रसंगांतहि पैगंबरांनीं प्रेमानें चुंबन घेतलें. किती प्रेमळ त्यांचें हृदय ! आणि प्रेमळ हृदयें त्यांच्या आसपास मरत होतीं. परंतु इतक्यांत अली आपल्या शूर अनुयायांसह मुहंमदांच्या बचावासाठीं धांवून आले. मुहंमदांसह ते ओहोद टेंकडीवर परत आले. अलीनें आपल्या ढालींतून पाणी आणलें. त्यानें प्रेमानें मुहंमदांचें तांड धुतलें, जखमा धुतल्या आणि भर दुपारीं सर्वांनीं प्रार्थना केली. कुरेशहि थकले होते. मदिनेवर चालून जाण्याचें किंवा टेंकडीवर प्रार्थना करणाऱ्यांवर चढाई करण्याचें त्यांना धाडस झालें नाहीं. मुहंमदांकडील जे धर्मवीर मरून पडले होते, त्यांचीं प्रेतें छिन्नभिन्न करीत ते बसले. त्या वीरांच्या मृत देहांची ते विटंबना करीत होते. अबु सुफियानची पत्नी हिंद व इतर कुरेश स्त्रिया, ज्या लढायांत हुरूप व उत्साह द्यायला आल्या होत्या त्यांनीं क्रूरपणाची कमाल केली. त्या बायांनीं शूर व दिलदार हमजाचें काळीज कापून घेतलें ! मृत वीरांचे कान कापून घेतले, नाकें कापून घेतलीं. त्यांचे अलंकार करून त्यांनीं कानांत गळ्यांत घातले. त्यांचीं कांकणें करून हातांत घातलीं. ही विटंबना पाहून शांतमूर्ति व क्षमामूर्ति मुहंमदहि सात्त्विक संतापानें लाल झाले. ते संतापानें म्हणाले, “ अतःपर यांनाहि असेंच वागवूं. ” परंतु पुन्हा शांत झाले व म्हणाले, “ नको असें नको. अन्याय सहनशीलपणें सोसूं या. सहन करूं या. जो शांतीनें सहन करील त्याचेंच कल्याण होईल. बुरें सोसणाराचें भलें होईल. ” मुहंमदांच्या या उद्गारांनीं मुसलमानांस शत्रूशीं दिलदारपणें वागावयास शिकविलें आहे. शत्रूची विटंबना करणें, हालहाल करून मारणें ही गोष्ट मुस्लिम धर्मास संमत नाहीं. मुहंमदांस हें पसंत नव्हतें. पहिल्या महायुद्धांत शत्रूच्या कैद्यांस सर्वांत चांगल्या रीतीनें-तुर्कस्थाननें वागविलें, असें साऱ्या राष्ट्रांनीं कबूल केलें.

या लढाईत अनिर्णितच सामना राहिला. कुरेशहि माघारे गेले. मुहंमद मदिनेत परत आले. परंतु आपण हताश झालेल्यां नाहीं, निरुत्साह झालेल्यां नाहीं हें दाखविण्यासाठीं शत्रूचा पाठलाग करयासाठीं त्यांनीं एक टोळी पाठवली. अबु सुफियान त्वरा करून मक्केस पांचला. “ लौकरच तुमचें निर्मूलन करण्यासाठीं पुन्हा

येजं.” असा त्यानं निरोप पाठविला. तो निरोप ऐकून मुहंमद म्हणाले,
 “ आमच्याबरोबर परमेश्वर आहे तेवढा पुरे. तोच खरा संरक्षक ! ”

आसपासच्या टोळ्याहि मदिनेस आतां वरचेवर त्रास देऊं लागल्या. मुहंमदांनीं ताबडतोब या गोष्टीचा बंदोबस्त केला. कांहीं जमाति ‘ आम्हांस उपदेश करायला कोणी पाठवा. आम्ही मुसलमान होऊं ’ असा निरोप पाठवीत. परंतु प्रचारक गेले कीं, त्यांची कत्तल करीत. एकदां असे सत्तर जण मारले गेले. नवधर्माची सत्त्व-परीक्षा प्रभूनें चालविली होती. बलिदानाचा पाया घातला जात होता. शुद्ध वीं पेरलें जात होतें.

एकदां बनी आमिर जातीचे दोन निःशस्त्र लोक मुहंमदांपासून संरक्षण घेऊन जात होते. परंतु मुहंमदांच्या एका अनुयायाकडून चुकीनें ते शत्रुपक्षाचे समजून त्यांतील एक जण मारला गेला. मुहंमदांनीं त्याच्या कुटुंबास नुकसानभरपाई देण्याचें ठरवलें. मदिनेत मुहंमद ‘ दियत ’ म्हणजे नुकसानभरपाईची रक्कम गोळा करूं लागले. ते ज्यूंजवळहि मागायला गेले. परंतु ज्यू टाळाटाळी करूं लागले. इतकेंच नव्हे तर मुहंमदांस दगा करण्याचीं त्यांचीं लक्षणें दिसूं लागलीं. मदिनेतील लोकसत्तेविरुद्ध ज्यू कारवाया करूं लागले. ते बाहेरच्या जातिजमातींनाहि चिथावणी देऊन उठवूं लागले. पैगंबरांनीं दोघांना मरणाची शिक्षा दिली. शहरांत दंगाधोपा होऊं नये, रक्तपात टाळावा, परंतु शासनहि व्हावें या हेतूनें या दोघांचा निमृष्टपण अज्ञात माणसाकडून बंध करण्यांत आला ! त्या वेळस कोर्ट, कचेऱ्या, कोर्ट मार्शलें किंवा इतर शांततेच्या काळांतील सुव्यवस्था नव्हती. म्हणून मुहंमदांस असें करावें लागलें. ते फसवून खून नव्हते करवले. तर ती शिक्षा देण्यांत आली होती ! बनी कैनुकाच्या लोकांस मदिनेतून हाकलून देण्यांत आलें. त्याचें कारण असें झालें कीं एकदां एक मुस्लिम कुमारी बाजारांतून जात असतां एका ज्यूनें तिचा अपमान केला. एका जाणाऱ्या मुस्लिमानें मुलीची बाजू घेतली. तो ज्यू झटपटीत मारला गेला. इतर ज्यू धांवून आले. तो मुसलमानहि मारला गेला. तेथें लढाईच सुरू झाली. मुहंमद तेथें धांवून आले. त्यांनीं सर्वांना शांत केलें. परंतु मदिनेचें वातावरण शांत कसें होणार ? तेव्हां मुहंमदांनीं या ज्यूंना जायला सांगण्याचें ठरवलें. बनी कैनुकाचे लोक हे कारागीर वर्गाचे होते. त्यांची शेतीभाती वगैरे नव्हती. तेव्हां त्यांना जा म्हणून

सांगण्यांत काहीं नुकसान नव्हतें. परंतु ते मुहंमदांस म्हणाले, “ अरे मुहंमदा, कुरेशांचा पराजय केलास म्हणून चढून जाऊं नकोस. कुरेशांना युद्धकला नीट माहीत नाही. आमच्याशीं दोन हात करायची इच्छा आहे का ? ये कर. आम्हीं मर्द आहोंत. तुझी खुमखुमी जिरवूं. ” असें बोलून बनी कैनुकाच्या जमातीचे ज्यू आपल्या गर्दीत जमले व मुहंमदांची सत्ता झुगारते झाले. त्यांनीं बंड उभारलें. मुहंमदांनीं त्यांच्या गढीला वेढा दिला. पंधरा दिवसांनीं ते शरण आले. मुहंमद म्हणाले, “ इस्लामी धर्म स्वीकारून या लोकसत्तेंत सामील होणार असाल तर रहा. नाहीतर मदिना सोडून जा. ” ते गेले.

आतां बनी उन-नुझैर या जमातीचे ज्यू राहिले होते. त्यांच्या मनांत शक्य टांचत होतें. मुहंमद जेव्हां ‘ दियत ’ मागायला गेले तेव्हां बरा सांपडला असें त्यांना वाटलें ! मुहंमदांनीं त्यांची हालचाल जाणली व स्वतःस व आपल्या अनुयायांस वांचविलें. मुहंमदांनीं यांनाहि “ मदिना सोडून जा. रहायचें असेल तर इस्लामी होऊन रहा. ” असा निरोप पाठवला. त्यांनींहि पूर्वीच्या ज्यू-सारखेच घमेंडी उत्तर पाठविलें. ते आपल्या गर्दीत एक होऊन बंड करते झाले. मुनाफिकीनाची आपणांस मदत होईल, असा त्यांना भरंवसा होता. परंतु ती मदत मिळाली नाही. गढीला वेढा घालण्यांत आला. पंधरा दिवसांनीं शरण आले. मुहंमद म्हणाले, “ रहायचें असेल तर इस्लामी वनून, लोकसत्तेंत सामील व्हा. नाही तर जा. ” ते जायला निघाले. “ हत्यारांशिवाय बाकीचें सारें तुमचें घेऊन जा. ” असें मुहंमदांनीं सांगितलें. जाण्यापूर्वीं आपलीं घरेंदारे मुसलमानांस उपयोगी पडूं नयेत म्हणून तीं मोडूनतोडून मग ज्यू निघून गेले !

मुहंमदांबरोबर मक्केचीं घरेंदारे सोडून जे लोक आले होते त्यांना मदिनेतील मित्रांकडे वांटून देण्यांत आलें होतें. त्यांना घरदार काहीं नव्हतें. परंतु या लोकांना हीं ज्यूंचीं घरें द्यावीं असें मुहंमदाच्या मनांत आलें. अनसार जरी या मुहाजिरीनस मदत करित होते तरी त्यांची कुचंबणा होत होती. मुहंमद अनसारांस म्हणाले, “ देऊं का ज्यूंचीं घरें, जमिनी व हत्यारें मक्केहून आले त्यांना ? ” अनसार आनंदाने म्हणाले, “ द्या द्या. ज्यूंचें द्याच. परंतु तेवढ्यानें भागणार नाही म्हणून आमच्या मालमत्तेतीलहि त्यांना काहीं द्या ” मुहंमदांनीं मुहाजिरीनांस व अनसारांतीलहि दोघां दरिद्रांस ज्यूंचीं घरेंदारे, शेतीवाडी वाटून दिली. अतःपर अशी रूढीच पडली

की, प्रत्यक्ष लढाईत न मिळालेली अशी शत्रूंची मालमत्ता राज्याच्या मालकीची समजावी. ह्या मालमत्तेची विल्हेवाट कशी लावायची तें राज्याचा प्रमुख ठरवील.

अशा रीतीनें मदिनेतून बहुतेक बंडखोर ज्यू गेले. परंतु थोडे ज्यू मागे राहिले होते. ते सडाच्या इच्छेनें राहिले होते. आम्ही पूर्वीचा जुना करार पाळूं.” असें ते मुहंमदांस म्हणाले. म्हणून विषाचा पुनः पुन्हां कटु अनुभव आला तरीहि त्यांनीं त्यांना राहूं दिले. परंतु आपल्या बळगावर ते गेले. त्यांची कुरेशांजवळ कारस्थानें सुरू झालीं. मक्कावाले स्वस्थ नव्हतेच. सर्व अरबस्थानांतील मूर्तिपूजक जातिजमाती मुहंमदांविरुद्ध उठविण्याची त्यांची खटपट चालली होती. कुरेशांचा व इतरांचा एक प्रबळ संघ स्थापला गेला. आणि दहा हजारांचें सैन्य मदिनेवर निघालें ! अबु सुफियानच सेनापति होता. मदिनेपासून थोड्या अंतरावर हें प्रचंड सैन्य तळ देऊन तयारीनें राहिलें. मदिनेत तीन हजारांचेंच सैन्य उभे राहूं शकलें. शहरांतील असंतुष्ट मुनाफिकीनांच्या दगाबाजीची भीति होतीच. मदिने-भोंवती खंदक होता. तो आणखी खोल करण्यांत आला. ज्या बाजूस संरक्षण नव्हतें त्या बाजूचा खंदक अधिकच खोल खणला गेला. तटबंदीच्या ठिकाणीं बायकामुलें ठेवण्यांत आलीं. मदिनेंतील सैन्य बाहेर पडलें. शहराच्या बाहेर त्यांनीं छावणी दिली. समोर खंदक होता. ज्यूंची बनी कुरेझा ही एक जमात मदिनेच्या नैऋत्येस रहात असे. ते तटस्थ राहतील, असा भरंवसा होता. ते करारानें मदत करण्यास बांधलेले होते. करार मोडा व मूर्तिपूजकांस मिळा, असा त्यांना कुरेशांचा निरोप आला. मुहंमदांस ही दगलबाजी कळली. त्यांनीं बनी-नुझैरांकडे दोन जबाबदार लोकांबरोबर निरोप पाठविला कीं, “ तुम्ही कर्तव्यास जागा. ” परंतु ज्यूंनीं उर्मट उत्तर दिलें, “ हा मुहंमद कोण ? ज्याची आम्ही आज्ञा पाळावी असा हा कोण मुहंमद पैगंबर ? त्याचा व आमचा कोणताहि करार झालेला नाही. ” ज्यूंना मदिना शहराची सारी बातमी होती. ते ती शत्रूला पुरवतील, अशी भीति वाटत होती. शहरांतील मुनाफिकीनांहि गडबड करूं लागले. मुसलमानांत संताप, प्रक्षोभ व अशांति वाढत होती. परंतु मुहंमद त्यांना शांत ठेवीत होते. कुराणांतील तेहतीसाव्या सुच्यांत या वेळच्या परिस्थितीचें फारच सुंदर वर्णन आहे. मुस्लीम सेना पुढें मैदानांत आली कीं, अचानक जाऊन मदिनेवर हल्ला करावा, असें बनी कुरेझा मनांत म्हणत होता. आंतहि असंतुष्ट लोक होतेच. परंतु मुहंमद खंदक ओलांडून पुढें जातना. मदिनेच्या भिंतीस पाठ

लावून ते उभे होते. शेवटीं मूर्तिपूजकांचे ते दहा हजार सैन्य माशा मारून कंटाळू लागले. अनेक जातिजमातींचें तें कडवोळें होतें. त्यांच्यांत भांडणेंहि सुरू झालीं. मुस्लिमांनीं त्यांच्यांत आणखी भेद पाडले. फाटाफुटी केल्या. ऐक्य नष्ट होऊं लागले. अन्नाचा तुटवडा पडूं लागला. घोडे मरूं लागले. शेवटीं या मैदानी सेनेनेंच खंदकांतून जाऊन चढाई करायची असें ठरविलें. हल्ले होऊं लागले. परंतु प्रत्येक हल्ला हाणून पाडण्यांत आला. हें प्रचंड सैन्य पांगू लागलें, नष्ट होऊं लागलें. संमिश्र फौजा वाऱ्यावर गेल्या. ईश्वराची मदत आली. प्रचंड वारे उठले. आणि मुसळधार पाऊस आला. तंबू उडून गेले. मैदानी सैन्याची फार दुर्दशा! एक दिवा टिकेना. हिलाल राहीना. अबु मुफ्तियान व त्याचें सैन्य पळालें. या लढायीला खंदकाची लढायी असें म्हणतात.

मुसलमान आनंदानें शहरांत आले. कांहीं शत्रूंकडील लोक ज्यू वनी कुरेझा यांच्या आश्रयाखालीं रहायला गेले. परंतु वनी कुरेझा मदिनेच्या जवळ असणें धोक्याचें होतें. केलेले करार मोडून ते देशद्रोही झाले होते. मदिनेवर अचानक हल्ला करून सर्वांची कत्तल करण्याचें त्यांच्या मनांत होतें. परंतु खंदकाच्या लढायीचा निराळाच परिणाम झाला. वनी कुरेझांकडे मुहंमदांनीं पुनः-पुन्हा जाव मागितला. पुनः पुन्हा त्यांनीं उर्मट उत्तर पाठविलें. शेवटीं त्यांच्या वस्तीस मुसलमानांनीं वेढा घातला. ते शरण आले.

“तुमचा काय निकाल द्यावा, कोणती शिक्षा ?” त्यांना विचारण्यांत आलें.

“आम्हांला काय शिक्षा द्यावयाची तें औसांच्या जमातीचा पुढारी साद यानें ठरवावें. तो योग्य न्याय देईल.” ते म्हणाले. हा साद मोठा शूर पुरुष होता. खंदकाच्या युद्धांत तो जखमी झालेला होता. ज्यूंच्या करारभंगानें तो संतापलेला होता. स्वतः मरणाच्या दारीं होता. त्यानें कोणता निकाल दिला ?

“लढूं शकणारे सारे ठार करावे. स्त्रिया व मुलें यानां गुलाम करावें!” सादच्या निर्णयाप्रमाणें शिक्षा दिली गेली.

या गोष्टीमुळें युरोपियन ख्रिश्चन इतिहासकार मुहंमदांस रक्तार्थ तहानलेला वगैरे विशेषणें देत असतात. इंग्रज सेनापति वेलिंग्टन यानें स्पेनमधून त्या मोहिमेच्या वेळेस शेंकडां लोकांना रस्त्याच्या दुतर्फी कसें फांशी देऊन टाकलें, तें युरोपियन इतिहासकारांनीं ध्यानांत घ्यावें. हिंदुस्थानांतील सत्तावनच्या स्वातंत्र्ययुद्धाच्या

वेळेस इंग्रजांनी ज्याचें ज्याचें नांव नानासाहेब होते त्याला त्याला फांशी दिलें, हें या टीकाकारांनी ध्यानांत घ्यावें. आजच्या युद्धांतहि कशा गोष्टी होत आहेत तें पहावें.

ज्यूंचा अपराध मोठा होता. ऐन लढायीचे वेळेस त्यांनीं द्रोह केला. करार-भंग करून दगाबाजी केली. कोणतें शासन द्यावें ? आजवीहि राष्ट्र अशा आणीबाणीच्या वेळेस कोणती शिक्षा देतील ? सादनें निकाल दिला तो त्या काळांतील युद्धनीतीप्रमाणें दिला. आणि सादनें निकाल द्यावा, अशी ज्यूंची मागणी होती. ज्यूंनीं जिंकलें असतें तर त्यांनीं तेंच केलें असतें. ख्रिस्त्यांनीं का आरंभी व नंतर थोड्या कत्तली केल्या ? ख्रिश्चन नीतिशास्त्रज्ञ तर स्पष्ट सांगत व लिहीत कीं, “ दुसऱ्या निर्मळ व निष्पाप जीवांस पापी पापप्रवृत्त करतात. अशा पाण्यांना व दुष्टांना जिवंत ठेवण्यापेक्षां शंभर वेळां नष्ट करणें बरें. ” परंतु मुस्लिम इतके निर्दय नार्हात. ते एवढेंच म्हणतात, “ त्या वेळेस मुहंमद व त्यांचे अनुयायी यांच्यासमोर जगण्यामरण्याचा प्रश्न होता. वात्यावस्थेंतील अरब राष्ट्र जगतें ना. मुस्लिम धर्म टिकता ना. पुढें पसरता ना; व पुढें जी भव्य संस्कृति फुल्ली, पुढील अज्ञान काळांत मुस्लीम संस्कृतीनें जी ज्ञानाची मशाल पेटवली, नव-संस्कृतीला सर्वत्र चालना दिली, जींतून पुढील युरोपियन संस्कृति संभवती झाली तें सारें होतें ना. ”

ख्रिश्चन नीतिशास्त्रज्ञ लिहितात तेवढें वाटतें बरोबर ? ख्रिश्चन करतात तेवढें वाटतें रास्त ? इंग्लंडमधील ऑलिव्हर क्रॉमवेलनें आयरिश कॅथोलिकांची कशी एकजात कत्तल केली ! कोणी लंडगा मारला तर त्याला बक्षीस देत त्याप्रमाणें कॅथोलिकांचें मुंडकें आणलें तर त्याला कसें बक्षीस दिलें जाई ? आणि पुन्हा या सतराव्या शतकांतील गोष्टी. आणि क्रॉमवेल म्हणे अत्यंत धर्मभीरू होता ! धर्मात्मेच फक्त त्याच्या सैन्यांत असत ! रोज प्रार्थना करणारांनाच तो आपल्या सैन्यांत घेई ! तोंडानें प्रार्थना म्हणत ते हल्ला करीत. आणि क्रॉमवेलच्या या क्रूरतेचें समर्थन करतांना तत्त्वज्ञ व इतिहासकार कार्लईल लिहितो :

“ न्यायी ईश्वराचा मी शिपायी आहं, या भावनेनें जागृत असलेला वीर-पुरुष मृत्यूप्रमाणें कठोर बनतो. नशिवाप्रमाणें, भवितव्यतेप्रमाणें, त्या अंतिम न्यायदिनाप्रमाणें कठोर बनतो. आणि देवाच्या शत्रूंवर देवाचा निकाल जणु देत असतो. ”

गुंबदे खजरा (निळा घुमट).

मुहंमद पैगंबरांच्या थडग्याच्या इमारतीचा बाहेरचा भाग.

मुहंमदांच्या मृत्यूनंतर त्यांना त्यांच्या निवासस्थानीच दफन केले.

हा भाग आतां मसजिदे नबवीमध्ये सामील करण्यांत आला आहे.

स्त्रिया व मुलें गुलाम केल्यावर त्यांची वांटणी झाली ! कोणी इतिहासकार म्हणतात, “रैहान नावांची ज्यू स्त्री मुहंमदांसाठी ठेवली गेली होती !” परंतु या गोष्टीस पुरावा मिळत नाही. मुहंमदांच्या इतर सर्व स्त्रियांची हकीकत मिळते. परंतु ती मुहंमदांची स्त्री होती असा कोठेहि उल्लेख येत नाही. तेव्हां ही एक कल्पित कथा असावी.

अपार उदारता

ज्यूंचा निकाल लागला. परंतु आसपासचे वेदुइन आतां सतावूं लागले. त्यांचा बंदोबस्त करण्याचें काम सुरू झालें. या सुमारासच सिनाई पर्वतावरील सेंट कॅथेराइन मठाला व सर्वच ख्रिश्चन लोकांना मुहंमदांनी जी सनद दिली ती सुप्रसिद्ध आहे. जगाच्या इतिहासातील ती अपूर्व सहिष्णुता होती. विशेषतः सेमिटिक धर्मांमध्ये तरी ही वस्तु निःसंशय अपूर्व होती. ख्रिश्चनांना त्यांच्या स्वतःच्या धर्माच्या राजांकडूनहि ज्या सवलती मिळाल्या नाहींत त्या मुहंमदांनी दिल्या. आणि “जो कोणी मुस्लिम मी दिलेल्या या आज्ञापत्राविरुद्ध वागेल तो धर्मच्युत समजला जावा. ईश्वरी आज्ञेचा भंग करणारा मानला जावा” असेंहि त्यांनी जाहीर केले. “ख्रिश्चनांचा सांभाळ करणें, त्यांच्या मंदिरांचें, चर्चेंसचें

रक्षण करणें, त्यांच्या धर्मोपदेशकांची वसतिस्थानें रक्षिणें; सर्व अपायांपासून सांभाळणें, अन्याय्य कर न वसविणें, कोणत्याहि बिशपला वगैरे न काढणें, कोणाहि ख्रिश्चनास स्वधर्मत्याग करावयास भाग न पाडणें, मटांतून ख्रिश्चन साधूस न हांकलणें, यात्रेपासून कोणाहि यात्रेकरूस न रोखणें, ख्रिस्ती धर्मायांचीं घरे वा चर्चयांचा मशिदीसाठीं उपयोग न करणें, मुस्लिमांशीं ख्रिश्चन स्त्रियांनीं लग्न केलीं तर त्या स्त्रियांना स्वतःचा धर्म पाळण्याची मुभा असणें, धर्माची सक्ति न करणें, ख्रिश्चनांस स्वतःचे मठ वा चर्च यांच्या दुरुस्तीसाठीं मदत लागली तर ती देणें, त्यांच्या इतरहि धार्मिक गोष्टींस साहाय्य हवें असेल तर तें देणें, परंतु याचा अर्थ त्यांच्या धर्मात आपण सामील झालों असा कोणी करूं नये, त्यांच्या गरजेसाठीं त्यांना आपण मदत दिली इतकाच याचा अर्थ. बाहेरच्या ख्रिश्चनांशीं लढायी चालू असली तरी स्वतःच्या देशांतील ख्रिश्चनांस ते केवळ ख्रिश्चन आहेत म्हणून त्रास देऊं नये. जर कोणी त्यांना त्रास देईल तर तो पैगंबरांस कमीपणा आणील !”

किती सुंदर ही हक्काची सनद. मुहंमदांचा अंतरात्मा किती थोर होता. येशू ख्रिस्ताविषयीं त्यांना अत्यंत पूज्यबुद्धि वाटे. तसेंच ते सर्व शेजाऱ्यांशीं गुण्यागोविंदानें राहूं इच्छित होते. ख्रिश्चन धर्मात नाना चर्चा चाललेल्या होत्या व कत्तली होत होत्या. अशा वेळेस ते जर मुस्लिम राज्यांत राहावयास आले तर त्यांना केवढें आश्वासन !

अपकारांची फेड अपकारानें करण्याची शक्ति असतांहि जो दया दाखवितो तोच खरा महात्मा. मुहंमद शासनाधिकारी या नात्यानें स्टेट चालवणारे, जनतेच्या मालमत्तेचे व जीविताचे, जनतेच्या स्वातंत्र्याचे वाली या नात्यानें न्याय देतांना अपराध्यास कठोरपणें शासनहि करीत. परंतु पैगंबर या नात्यानें, ईश्वराचे प्रेषित या नात्यानें ते केवळ क्षमामूर्ति होते. मोठ्यांतल्या मोठ्या शत्रूसहि ते क्षमा करीत. न्याय व दया यांचें मधुर मिश्रण त्यांचे ठायीं होतें.

मऊ मेणाहूनी आम्ही विष्णुदास ।

कठिण वज्रास भेदूं ऐसे ॥

अशाच कोटींतील मुहंमद होते. किती उदाहरणें द्यावीं ? एकदां वाळवंटांतील एक वेदुइन अरब कैदी मुहंमदांकडे आणण्यांत आला. पैगंबराच्या दयाळू-

पणाचा त्याच्यावर अत्यन्त परिणाम झाला. तो शत्रुत्व विसरून अत्यंत निष्ठावंत अनुयायी झाला. मुहंमदाचा भक्त होऊन तो गेला. तो मग आपल्या प्रान्तांतून मक्कावाल्यांस धान्य वगैरे पाठविनासा झाला. मकेंत धान्य मिळेना. मक्कावाल्यांची मोठी करुणस्थिति झाली. शेवटी त्यांनीं मुहंमदांकडे अर्ज पाठविला. आणि मुहंमद द्रवले. जे मक्कावाले त्यांना पुनःपुन्हा मारण्यासाठीं उठत होते. त्यांना जगविण्यासाठीं मुहंमद उभे राहिले. त्यांनीं त्या निष्ठावंत अरबाला, थुमामला सांगितलें कीं, मक्कावाल्यांस लागेल तें देत जा. अपकारांची फेड ते प्रेमानें व क्षमेनें करते झाले. मुहंमदांनीं पुढें जेव्हां मक्का घेतली त्या वेळेस हब्रार नांवाचा एक खुनी मुहंमदांसमोर आणण्यांत आला. एकदां मुहंमदांची एक मुलगी मकेहून निसटून जात होती. ती उंटावर वसणार इतक्यांत हा कुरेश हब्रार तेथें आला. त्यानें त्या मुलीच्या अंगांत भाला खुपसला ! ती गरोदर होती. ती जमिनीवर पडली व लगेच मेली. स्वतःच्या गरोदर मुलीचा दिव्य खून करणारा तो हब्रार विजयी मुहंमदांसमोर उभा करण्यांत आला. पैगंबरांस त्या प्रिय कन्येचें स्मरण झालें. हब्रार मुहंमदांच्या पाया पडला व क्षमा मागता झाला. मुहंमदांना तो पश्चात्ताप खरा वाटला. त्यांनीं क्षमा केली. कारण तो अपराध त्यांच्या वैयक्तिक वावतींतला होता. त्या अपराधाचा शासन-संस्थेशीं संबंध नव्हता. पैगंबर स्वतःच्या वावतींतले सारे अपराध क्षमा करीत. शासनसंस्थेचा संबंध येई तेथें ते कटोर बनत. ते कटोर कर्तव्य त्यांना करावें लागे. एका ज्यू स्त्रीनें मुहंमदांस मारण्याचा प्रयत्न केला. तिलाहि त्यांनीं क्षमा केली. अबु जहलचा मुलगा अक्रमा यानेंहि हाडवैर मुहंमदांजवळ केलें. परंतु तरीहि त्याला क्षमा केली गेली. पैगंबरांचे महानुभावित्व असीम होतें. पैगंबर या नात्यानें त्यांनीं सदैव क्षमाच केली; परंतु शास्ते या नात्यानें त्यांना तत्कालीन परिस्थितीमुळें कटोर व्हावें लागलें. ज्यूंनींहि पुनःपुन्हा त्यांना सतावले, फसवले, दगलवाजी केली. नाहीं तर मुहंमद किती सौजन्यानें वागूं पहात होते ! तोंडहि प्रार्थनेच्या वेळेस जेरुसलेमकडे करीत !

काहीं ख्रिश्चनधर्मीं बेदुइनहि मदिनेस त्रास देऊं लागले. लुटालूट व रस्तेमार करीत. त्यांच्या बंदोबस्तासाठीं मुहंमदांनीं जी तुकडी पाठविली, तिच्या प्रमुखास ते म्हणाले, “कोणाला फसवूं नका. दगलवाजी कोणार्शीं करूं नका. दिला शब्द पाळा. लहान मुलांना तर तुम्ही हात नाहींच लावतां कामा.”

मुहंमदांची ही सुंदर आज्ञा, परंतु ज्यूंच्या धर्मस्थापकानें काय सांगितलें होतें ? “जा आणि अमलकांवर हल्ला करा. सारे नष्ट करा. स्त्रिया, पुरुष, लहान अंगावरचें मूल, कोणी टेवूं नका. सारीं मारा. गुरेंढोरें मारा. वृद्ध, तरुण सारे मारा.” मुहंमदांची उदारता खरोखरच अपार व अपूर्व होती. कधींहि तुकडी पाठवायची झाली तर तें सांगत, “दुवळ्यांना धक्का नका लावूं. घरांतील निरपराधी लोकांस मारूं नका. स्त्रियांना वांचवा. अंगावर पिणारीं मुलें त्यांची हत्या नका करूं. प्रतिकार न करणाऱ्यांचीं घरेंदारें पाडूं नका. त्यांच्या उपजीविकेचीं साधनें नष्ट नका करूं. फळझाडें तोडूं नका. ताडांचीं झाडें, तींही नका तोडूं.”

पैगंबरांची ही शिकवण पुढील खलिफांसमोरहि असे. अबुबकर जो पुढें पहिला खलिफा झाला, त्यानें यझीद वीन अबु सुफीयन याला जेव्हां बायझंटाइनां-वर स्वारी करायला पाठविलें तेव्हां पुढील शिकवण दिली :

“यझीद, स्वतःच्या लोकांना असंतुष्ट व अशान्त करूं नको. त्यांच्यावर कोणताहि जुद्धम नको करूं. त्यांचाहि सल्ला घेत जा व योग्य तें करीत जा. मीं सांगतां आहे याविरुद्ध जे वागतील त्यांना यश येणार नाहीं. शत्रूंचीं गांठ पडल्यावर मर्दासारखे वागा. पाठ नका दाखवूं, आणि विजयी झालेत तर स्त्रिया, वृद्ध व मुलें यांना मारूं नका. फळझाडें, ताडांचीं झाडें तोडूं नका. शेतें जाळूं नका. गुरेंढोरें मारूं नका. पोटासाठीं जरूर पडली तरच तीं मारा. शत्रूंचीं करार कराल तर तो पाळा. दिल्या शब्दाप्रमाणें वागा. धर्मप्रवृत्तीचे लोक मठांतून वगैरे असतात. एकान्तांत ईश्वराची सेवा, पूजा करतात. त्यांना त्रास देऊं नका. मारूं नका. मठ उध्वस्त करूं नका.”

किती संयमी हें आज्ञापत्र ! शांतीचा संदेश देणाऱ्या ख्रिस्ताच्या अनुयायांच्या लीला व ख्रिस्ती शासकांचीं आदेशपत्रें—आगलावीं आदेशपत्रें वाचलीं म्हणजे पैगंबर व त्यांचे अनुयायी यांचीं हीं त्या काळांतील शासनें किती उदात्त वाटतात ! चीनमध्ये एकोणिसाव्या व विसाव्या शतकांत सुधारलेले म्हणवणाऱ्या ख्रिश्चन राष्ट्रांनीं कशा कत्तली केल्या, ग्रंथालये, कलालये कशीं जाळलीं तें वाचा आणि मग मुहंमदांकडे पहा. त्यांनीं शिकवलेल्या उदार धर्माकडे पहा.

संकटांचा मुकाबला

मुहंमद अशा रीतीने शांति प्रस्थापित होते. लुटणाऱ्यांचा बंदोबस्त करित होते. प्रेमाने, कठोरपणाने सर्वास जिंकित होते. मक्का सोडून त्यांना आतां सहा वर्षे झालीं होती. त्यांचे शब्द ऐकायला दूरदूरचे लोक येऊं लागले. त्यांचा सल्ला विचारायला येऊं लागले. रोजच्या जीवनांत कसें वागावे तें विचारण्यासाठीं येऊं लागले. मुहंमद नाना विषयांवर सांगत. त्यांतून इस्लामी धर्माच्या स्मृति तयार होऊं लागल्या. नीतिशास्त्र, कायदेशास्त्र तयार होऊं लागले. मुहंमदांबरोबर जे मक्का सोडून आले होते, तीं आपलीं घरे, त्या टेकड्या सारें सोडून आले होते, त्यांना पुन्हां एकदां ती जन्मभूमि पहावी, असें वाटूं लागले. मुहंमदांसहि मक्केची फिरून फिरून आठवण येत होती. तें परंपरेचें पवित्र मंदिर काबा पाहण्याच्या इच्छेनें सारे उत्कंठित झाले होते. काबा सर्व अरबस्थानचें होतें. कुरेश केवळ तेथले पंड्ये होते. काबाच्या दर्शनास शत्रुहि आला तरी कुरेश कायद्यानें त्याला बंदी करूं शकत नव्हते.

आणि यात्रेचा महिना जवळ आला. मक्केस जाऊन पवित्र स्थानें पहाण्याचा आपला इरादा पैगंबरांनीं जाहीर केला. सातशें मुसलमान निःशस्त्र असे निघाले. या सातशेंत अन्सार, मुहाजिरीन सारे होते. परंतु कुरेशांचा वैराग्नि विझला नव्हता. ते मक्केपासून काहीं अंतरावर सशस्त्र आडवे आले. परंतु नंतर मागें हटत हटत मक्केत जाणारे सारे रस्ते रोखून बसले ! मुहंमदांनीं त्यांच्याकडे एक प्रतिनिधि पाठवला. परंतु कुरेशांनीं त्याला नीट वागवले नाही. मुहंमद व

त्यांचे अनुयायी यांना कात्रा मंदिरांत आम्ही येऊं देणार नाहीं, अशी त्यांनीं प्रतिज्ञा केली. मक्कावाले मुहंमदांच्या तळाभोंवतीं घिरट्या घालीत होते. एखादा एकटाच आढळला तर त्याला ठार मारतां यावें म्हणून टपून बसत. कांहींनीं पैगंबरांवरहि दगड फेंकले, बाण मारले. यांतील कांहीं पकडले गेले व मुहंमदांसमोर आणले गेले. पैगंबरांनीं त्यांना क्षमा केली. नंतर कुरेशांकडे पैगंबरांनीं उस्मानला पाठविलें. त्याला कुरेशांनीं धरून पकडून ठेवलें ! मुहंमदांस यादवी थांबवावयाची होती. त्यांनीं कुरेशांना कळविलें, तुमच्या अटी काय त्या कळवाव्या. कांहीं करार करूं. शेवटीं एक करार झाला. दहा वर्षेपर्यंत दोघांनीं आपसांत लढावयाचें नाहीं असें ठरलें. तसेंच कुरेशांपैकीं ब्रिगरपरवाना कोणी मुहंमदांकडे आला तर त्यांनीं त्याला पुन्हां कुरेशांच्या स्वाधीन करावें. परंतु मुसलमानांपैकीं कोणी मकेंत मकेंवाल्यांकडे गेला तर त्याला मुहंमदांकडे परत पाठवायला कुरेश बांधलेले नाहींत. कोणत्याहि जातिजमातीस, मुहंमदांस वा कुरेशांस मिळण्याची मुभा असावी. या वेळेस मुसलमानांनीं परत जावें. पुढील वर्षीं कात्रादर्शनास यावें. तीन दिवस मकेंत रहावें. हत्यारांसह यावें. अशा अटी ठरल्या. कुरेशांकडचा एक दूत मुहंमदांकडे आला होता. पैगंबरांविषयीं सारे किती पूज्यभाव, भक्तिभाव दाखवतात तें पाहून तो चकित झाला ! तो परतल्यावर कुरेशांस म्हणाला, “अनेक राजे-महाराजे यांचे दरबार मी पाहिले, परंतु कोणाहि राजामहाराजाला असा मान दिलेला मी पाहिला नाहीं. अशी आदरबुद्धि कोणाविषयीं दाखविलेली मला दिसली नाहीं.”

करार झाला. कुरेशांनीं कराराप्रमाणें आपल्यांतील मुहंमदांकडे गेलेल्या कांहीं लोकांची ताबडतोब मागणी केली. मुहंमदांनीं त्यांना पाठविले. कांहीं लोक असंतुष्ट झाले. परंतु मुहंमद दूरवर पाहणारे. नम्रतेनें ते जिंकूं पहात होते. सरळता व उदारता दाखवून जिंकूं पहात होते. मुहंमद अनुयायांसह मदिनेस परत आले.

आपला नवीन धर्म, साधा, सरळ, उदार बंधुभावाचा धर्म, सर्व जगानें ध्यावा असें मुहंमदांस वाटूं लागलें. त्यांनीं अनेक राजेरजवाड्यांकडे दूत पाठविले. हा नवधर्मामृताचा पेला ध्या, असें त्यांनीं सर्वांना लिहिलें. ग्रीकांचा सम्राट हिरेक्लिअस व इराणचा खुदरू पर्विझ यांच्याकडेहि दूतपत्रें देऊन

पाठविले. तें पत्र वाचून खुदरू रागावला. हा कोण बरोबरीच्या नात्यानें लिहिणारा, असें म्हणून त्यानें पैगंबरांच्या पत्राचे तुकडे केले ! तें ऐकून मुहंमद म्हणाले, “ त्याच्या राज्याचे असेच तुकडे होतील ! ” आणि पुढें लौकरच ती भविष्यवाणी खरी ठरली. ग्रीक सम्राट हिरेक्लिस यानें पैगंबरांच्या दूतास अधिक चांगल्या रीतीनें वागविलें. पैगंबरांनीं पाठविलेल्या दूताचें नांव अबु सुफियान.

“ तुमचे पैगंबर काय शिकवतात ? ” ग्रीक सम्राटानें विचारलें.

“ एका ईश्वराची पूजा करा. जुन्या मूर्तिपूजेस रजा द्या. गरिबांसाठीं उत्पन्नाचा कांहीं भाग देत जा. सत्यानें रहा. पवित्र रहा. दुर्गुणांपासून दूर रहा. पापांपासून, घाणीपासून दूर रहा. असें पैगंबर शिकवतात. ” अबु सुफियाननें उत्तर दिलें.

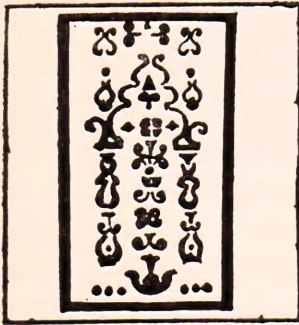
“ त्यांचे अनुयायी वादत आहेत का ? ”

“ हो वादत आहेत. आणि जो एकदां त्यांचा होतो, तो पुन्हां त्यांना कधीं सोडित नाही. ”

या हिरेक्लिसचा एक मांडलिक राजा दमास्कसजवळ रहात असे. त्याच्या-कडेहि इस्लामचा दूत गेला. परंतु त्याचा दुसऱ्या एका मातबराकडून खून झाला ! यामुळेच पुढें इस्लामचें व ख्रिस्ती राष्ट्रांचें युद्ध सुरू झालें.

ज्यूंचा पराजय झाला तरी आसपासच्या ठिकाणाहून ते त्रास देत असत. मदिनेपासून तीन चार दिवसांच्या प्रवासाच्या अंतरावर अत्यंत तटबंदीच्या बळकट ठिकाणीं बनी नझीर व कुरेझा या ज्यू जमाती राहूं लागल्या होत्या. तेथें मजबूत किल्लेकोट होते. या जागेस खैबर म्हणत. खैबर म्हणजे तटबंदीची जागा. खैबरचे ज्यू मुहंमदांवर जळफळत होते. पैगंबरांस खाऊं कीं चावूं करित होते. या ज्यूंनीं वेदुइनांच्या एका जमातीशीं संयुक्त फळी करण्याचें ठरविलें. वेदुइनांचें शौर्य-धैर्य मुसलमानांस माहित होतें. संयुक्त फळी होऊन वेदुइन व ज्यू यांचें संयुक्त सैन्य मदिनेवर चालून येण्यापूर्वीच मुसलमानांचें १४०० लोकांचें सैन्य खैबरवर चालून गेलें ! ज्यूंना कोणाचीहि मदत आली नाही. किल्ल्यापाठीमागून किल्ला पडूं लागला. शेवटीं ज्यू शरण आले. ज्यूंना त्यांची शेतीवाडी, घरदार सारें ठेवले गेलें. त्यांचें धार्मिक स्वातंत्र्यहि राखण्यांत आलें. परंतु अतःपर त्यांचें रक्षण मुस्लिम सत्ता करणार, यासाठीं ज्यूंनीं कर द्यावे असें ठरलें. ज्यूंची जंगम

माल्मत्ता तेवढी घेण्यांत आली. ती मुसलमानांत वांटली गेली. घोडेस्वारास तीन भाग तर पायदळ शिपायास एक भाग याप्रमाणें सर्वास भाग दिला गेला. याच वेळेस एका ज्यू स्त्रीनें मुहंमदांस विप चारण्याचा प्रयत्न केला होता. मुहंमदांचा एक अनुयायी मेल्याच. परंतु मुहंमद वांचले. त्यांच्या शरीरावर विषाचा परिणाम झाला. या वेळेपासून त्यांची प्रकृति बिघडली. आणि नेहमीं त्रास होत असे. मुहंमदांनीं या स्त्रीस क्षमा केली. तिच्या लोकांत तिला सुखरूप राहूं दिलें.

विजयी वीराप्रमाणें पुन्हां मकेंत

हिजरीचें सातवें वर्ष संपत आलें. आदल्या वर्षीं ठरल्याप्रमाणें मुहंमद मकेंला जावयास निघाले. या यात्रेला 'उमरतुलकझा'—धन्यतेची यात्रा असें नांव आहे. इ. स. ६२९ चा मार्च महिना होता. पैगंबरांच्या संगें दोन हजार अनुयायी होते. यात्रेचे सर्व विधि ते करणार होते. ही छोटी यात्रा होती. कुरेशांनीं एक शब्दहि बोलायचा नाहीं असें ठरविलें होतें. कुरेश तीन दिवस शहर सोडून गेले. आसपासच्या डोंगरांवरून व टेकड्यांवरून ते सारे पहात होते. तो देखावा मोठा अपूर्व होता ! जगाच्या इतिहासांतील तें अपूर्व दृश्य होतें. शहरांतील घरांत कोणी नव्हतें. शहरांतले बाहेर पडत होते व बाहेरचे शहरांत शिरत होते.

आपलीं जुनीं घरेदारें आलेले लोक पहात होते. त्यांनीं यात्रेचे विधि केले. सर्वांनीं नमाज केली. मक्केचे रहिवाशी बाहेर तंबूतून होते. मदिनेहून आलेल्या या मातृभक्तांकडे ते पहात होते. मुहंमद व त्यांचे अनुयायी यांनीं कात्राला प्रदक्षिणा घातल्या. असस्फा व मर्वा यांचीहि यात्रा करण्यांत आली. या आलेल्या यात्रेकरूंत आपले मित्र, आप्तेष्ट वगैरे दिसतात का तें मक्केवाले वरून पहात होते. ज्या वेदनांनीं इस्लामला जन्म दिला त्यांमुळें हा प्रसंग शक्य झाला. आणि तीन दिवस झाले. यात्रेकरू शांतपणें निघून गेले. मुहंमदांच्या या शांतिपूर्वक वचनपालनाचा फार परिणाम झाला. कुरेशांपैकीं पुष्कळच नवधर्माचे होऊं लागले. मुहंमदांची क्षमा, सत्यता, उदात्त स्वभाव यांमुळें मक्कावाले दिपले. मोठेमोठे प्रतिष्ठित विरोधकांहि विरोध विसरून उपासक बनूं लागले.

परंतु कुरेश व त्यांचे साथीदार यांनीं दहा वर्षेपर्यंत शांतीनें रहावयाचें असा केलेला करार मोडला. मुहंमदांच्या संरक्षणाखातीं असलेल्या बनी खुझाआ या जभातीवर त्यांनीं हल्ला चढविला. पुष्कळ खुझाआंची त्यांनीं कत्तल केली. ते मुहंमदांकडे गाऱ्हाणें घेऊन आले. न्याय द्या म्हणाले. तिकडे मक्केंतहि अन्याय जोरजुलूम सुरू झाला होता. मक्कावाल्यांनीं हुदैबियाच्या कराराच्या त्या अटी मोडल्या. प्रमुख कुरेशांनीं खुझाआंच्या कत्तलींत भाग घेतला होता.

मुहंमदांस या गोष्टीची क्षमा करणें अशक्य होतें. एकदां सोक्षमोक्ष करायचें त्यांनीं ठरविलें. दहा हजारांची सेना घेऊन मुहंमद मक्केवर निघाले. कुरेशांहि आले. झटापटी सुरू झाल्या. परंतु मक्कावाल्यांनीं फार विरोध केला नाहीं. पुष्कळ लोक कुरेशांच्या विरुद्ध झाले होते. पुष्कळांना या यादवीचा वीट आला होता. मुहंमदांचा जवळ जवळ विनविरोधच मक्केंत विजयप्रवेश झाला. ज्या मक्केंतून ते निराधार व अगतिक होऊन निघून गेले होते त्या मक्केंत आज विजयी महान् वीराप्रमाणें ते शिरले !

आणि मक्का हातीं घेतल्यावर त्यांनीं का सड घेतला ? कत्तली केल्या ? नाहीं. क्षमेचें उदात्त व अद्वितीय स्वरूप त्यांनीं दाखविलें. जें शहर मुहंमदांच्या व त्यांच्या अनुयायांच्या जिवावर उठलेलें असे तें शहर आज त्यांच्या चरणीं नमलें होतें. ज्यांनीं पूर्वीं माणुसकीस काळिमा लावणारीं निर्दय कृत्यें केलीं ते सारे मुहंमदांसमोर होते. परंतु या विजयाच्या क्षणीं मुहंमद सारें विसरून गेले.

ते क्षमा करते झाले. सर्व मक्कावाल्यांस सार्वजनिक माफी जाहीर करण्यांत आली. फक्त चार जणांस शिक्षा देण्यांत आली. सारें सैन्य शांतपणें शहरांत शिरलें. लुटालूट नाही. कांहीं नाही. स्त्रीचा कोटें अपमान नाही. जगाच्या इतिहासांत असा विजयप्रवेश क्वचितच सांपडेल !

मक्कावाल्यांस त्रास दिला गेला नाही. परंतु त्यांच्या त्या मूर्तीनां त्रास झाला. जुने मूर्तिपूजक आपल्या मूर्तीचा भंग शांतपणें पहात होते. त्या सर्व मूर्ति मुहंमदांनीं स्वतःच्या हातांनीं फोडून टाकल्या ! प्रत्येक मूर्तीसमोर मुहंमद उभे रहात व म्हणत “सत्य आलें आहे. असत्य नष्ट होत आहे.” असें म्हणत व मूर्ति फोडीत. अशा रीतीनें सर्व मूर्ति भंगून सारें जुनें धर्मकांड रद्द करून जमलेल्या सर्वांना उद्देशून त्यांनीं भाषण केलें. कुराणांतील ममानवांच्या ऐक्याचे मंत्र त्यांनीं प्रथम म्हटले. नंतर भाषण झालें. भाषणानंतर कुरेशांना त्यांनीं विचारिलें.

“मी तुमच्याशीं कसें वागावें असें तुम्हांस वाटतें ?”

“दयेनें व प्रेमानें. सहानुभूतीनें व अनुकंपेनें.” ते म्हणाले. आणि मुहंमदांस “हे प्रेमळ व दयाळु भावा, हे प्रेमळ व मायाळु पुतण्या” अशा त्यांनीं हांका मारल्या. मुहंमदांस गर्हिवर आला. ज्यांनीं द्वेषमत्सराची आग पाखडली तेच आज मुहंमदांस प्रेमानें संत्रोधित होते. पैगंबरांच्या डोळ्यांतून अश्रु आले व ते म्हणाले, “जोसेफ आपल्या भावांस म्हणाला तसेंच मीहि म्हणतां. तुम्हांला मी नांवें ठेवित नाहीं. ईश्वर तुम्हांला क्षमा करील. तो अत्यंत दयाळु आहे. कृपासागर आहे. रहिमवाला मेहेरवान आहे.” (कुराण सुरा १२ : ३१).

या क्षमेचा व दयेचा परिणाम अपरंपार झाला. भराभरा लोक येऊं लागले. नवधर्म घेते झाले. सफा टेंकडीवर मुहंमद वसत. जे येत त्यांच्याजवळून मागें मदिनावाल्यांजवळून आरंभीं जशी शपथ घेतली होती तशी घेत.

“ईश्वर एक आहे, अद्वितीय आहे. त्याच्याशीं दुसरेंतिसरें मी मिसळणार नाहीं. व्यभिचार करणार नाहीं. बालहत्त्या करणार नाहीं. असत्य बोलणार नाहीं. स्त्रियांविपर्यीं अनुदार व असभ्य बोलणार नाहीं.”

पैगंबरांचें अंतःकरण उचंबळून येत होतें. जीवनकार्य सफळ होत होतें. कुराणांत म्हटलें आहे, “ईश्वराची मदत मिळेल. जय होईल. प्रभूच्या धर्मांत हजारों येऊं लागतील. त्या वेळेस ईश्वराची स्तुति कर. त्याची क्षमा माग. जे

ईश्वराकडे वळतात. त्यांच्यावर त्याची करुणा वळते. त्यांचे प्रेम वळते.” आणि मुहंमद ईश्वराची स्तुति करित होते.

मुहंमदांचे जीवनकार्य पुरे होत होते. त्यांनी अरबस्थानांत सर्वत्र प्रचारक पाठविले. शांतीचे, सदिच्छेचे दूत पाठविले. ते सर्वांना सांगत, “आत्म-रक्षणार्थच शस्त्र उचलीत जा.” पूर्वीचा शत्रु खालिद बिन वलीद आतां इस्लामी धर्माचा कडा पुरस्कर्ता झाला होता. त्याने काहीं विरोधी वेदुइनांची कत्तल केली. मुहंमदांस हें कळलें तेव्हां त्यांना फार वाईट वाटलें. ते म्हणाले, “प्रभो, खालिदने केले त्याचा दोष माझ्याकडे नाही हो. मी नव्हते हो असे सांगितलें. मी निष्पाप, निरपराध आहे.” आणि त्यांनी अलीला बनी जझीया जमातीकडे नुकसानभरपाई करण्यासाठीं एकदम पाठविलें. अलींनी, किती मारले गेले होते त्याची नीट चौकशी केली व दियत - नुकसानभरपाई दिली. नुकसानभरपाई केल्यावरहि आणलेल्या पैशांतील काहीं रकम शिल्क राहिली. तीहि मृतांच्या आत्मेष्ट-मित्रांना त्यांनी वांटून दिली. अलींनी आपल्या सौम्य, स्निग्ध व उदार वर्तनाने सर्वांचीं हृदये वश करून घेतलीं. सारे प्रसन्न झाले. सर्वांचे आशीर्वाद व धन्यवाद घेऊन अली परत आले. मुहंमदांनी त्यांचे कौतुक केले.

काहीं वेदुइन जमातींनीं मुहंमदोविरुद्ध मोठी संघटना चालविली. परंतु मुहंमद सावध होते. मक्केच्या ईशान्येस हुनैन घळीजवळ लढायी झाली. वेदुइनांचा पराजय झाला. ज्या तायेफ शहरांतून नऊ वर्षांपूर्वी दगडघोंडे मारून मुहंमदांस हांकून देण्यांत आले होते त्या शहरांत शत्रु शिरले. परंतु शत्रूंची कुटुंबे मुहंमदांच्या हातीं होती. वेढा उठवून जेथे हीं कुटुंबे होती तेथे मुहंमद आले. नंतर पकडलेल्यांतील काहीं कैदी म्हणाले, “आमचीं बायकामाणसें मुलेंबाळें आम्हांला परत द्या.” मुहंमद आपल्या अनुयायांची मनोवृत्ति जाणत होते, अरब मनोवृत्ति जाणत होते. ते म्हणाले, “विजयाचीं सारींच फळे आम्ही कशीं गमवायचीं ? खाहीं तरी तुम्ही दिलेंच पाहिजे.” ते कैदी म्हणाले, “बरें तर.”

दुसऱ्या दिवशीं मुहंमद आपल्या अनुयायांसह दुपारची प्रार्थना करित होते. आणि त्या वेळेस कैद्यांचे काहीं प्रतिनिधि आले व म्हणाले, “आमची मुहंमदांस प्रार्थना आहे कीं, त्यांनीं आपल्या अनुयायांजवळ आमच्याविषयीं

रदबदली करावी. मुसलमान अनुयायांसहि आमची प्रार्थना कीं त्यांनीं पैगंबरांस दया करण्यास सांगावें.”

त्या प्रतिनिधीस मुहंमद एकदम म्हणाले, “ माझ्या वांट्यास आलेले कैदी मी परत करतो. तसेंच अब्रदुल मुत्तलिबांच्या घराण्यांतील मंडळींच्या वांटणीस आलेले कैदी मी परत करतो. ”

ती प्रार्थनेची पवित्र वेळ होती. मुहंमदांनीं आपल्या घराण्यांतील मंडळींच्या वांट्यास आलेले कैदी मुक्त करतांच इतरांसहि स्फूर्ति आली. प्रत्येकजण म्हणू लागला, “ माझ्या वांटणीचे कैदी मी देतो. ” आणि सारे कैदी मुक्त झाले. स्त्रिया, मुलें गुलाम होण्याऐवजीं मुक्त झालीं ! मुहंमदांनीं सक्ति केली नाही. स्वतःच्या उदाहरणानें ते शिकवीत होते. सहा हजार माणसें त्या वेळेस मुक्त झालीं !

या करुणेनें, या अपरंपार औदार्यानें वेदुइन विरघळले. ते सारे मित्र बनले. लढाईनें जें झालें नाहीं तें त्या निरपेक्ष करुणेनें झालें. त्या सर्वांनीं नवधर्म घेतला.

लुटींतील भाग मक्केतील ज्यांनीं नवधर्म घेतला होता त्यांना मुहंमद जरा अधिक देत. नवीन झाडाला अधिक पाणी घालावें लागतें, त्याची अधिक काळजी. परंतु मदिनेतील अन्सार यामुळें जरा नाखुष होत. त्यांना हा पक्षपात वाटे. “ वास्तविक निराधार मुहंमदांस मदिनेनें आधार दिला म्हणून अन्सार असें आम्हांला नांवहि पडलें. परंतु मुहंमदांचा मक्केवरच लोभ ! ” अन्सार नाखूष आहेत ही गोष्ट मुहंमदांच्या कानांवर गेली. त्यांनीं सर्वांना जमा केलें व म्हटलें, “ अन्सार बंधूनों, तुमचें बोलणें माझ्या कानांवर आलें आहे. तुमच्या मदिना शहरांत मी आलों त्या वेळेस तुम्ही अज्ञानांत होतां. ईश्वरानें तुम्हांस योग्य दिशा दाखविली. तुम्ही कष्ट भोगीत होतां. प्रभूनें तुम्हांस सुखी केलें. तुमचीं आपसांत वैरें होती. परंतु तीं गेलीं. आणि तुमचीं हृदये बंधु-प्रेमानें भरून आलीं. खरें आहे कीं नाहीं सांगा. ”

“ होय पैगंबर. तुम्ही म्हणतां हें खरें आहे. पैगंबरांची ही कृपा आहे. त्यांची ही उदारता आहे. ” ते म्हणाले.

“कां, असें कां म्हणतां ? असें कां बरें उत्तर देतां ? असें उत्तर देण्याऐवजीं तुम्ही असें म्हटलें पाहिजे होतें, ‘आमच्या नगरींत तूं एक उपटसुंभ आलास. परंतु आम्ही तुझ्यावर श्रद्धा ठेविली. निराधार, अगतिक असा तूं आलास. आम्ही तुला आधार दिला. दरिद्री व परित्यक्त असा तूं आलास. आम्ही तुला घर दिलें. अशान्त व दुःखी कधी असा आलास. आम्ही सांत्वन केलें.’ असें कां नाहीं म्हणत ? अरे अन्सारांनो, तुम्ही असें म्हटलें तर त्यांत का काहीं गैर आहे, वावगें आहे ? तें खरेंच आहे. मीहि साक्ष दिली असती कीं, तुमचें हें म्हणणें खरें आहे. परंतु असें उत्तर न देतां तुम्ही मघांचें उत्तर दिलें. हें पहा, अन्सार मित्रांनो, ऐहिक वस्तूंसाठीं हृदयांत आसक्ति कशाला ? ऐहिक वस्तूंसाठीं हृदयें अशान्त नका होऊं देऊं. उंट, गुरेंढोरें, शेळ्या, मेंढ्या मिळूं देत दुसऱ्यांना. तुमच्याबरोबर मदिनेंत मी येणार आहे. तुम्हांला मी पाहिजे का शेळ्यांमंढ्या ? ज्या परमेश्वराच्या हातीं माझें जीवन आहे त्याची शपथ घेऊन मी सांगतो कीं, मी तुम्हांला कधीहि सोडणार नाहीं. सारें जग एका बाजूला गेलें व अन्सार दुसऱ्या बाजूला गेले तरी मी अन्सारांच्या बाजूनें उभा राहीन. प्रभूची तुमच्यावर मेहेरबानगी असो. तुम्हांला, तुमच्या पुत्रपौत्रांना त्याचा आशीर्वाद असो. प्रभु तुम्हांला सदैव सुखांत ठेवो.”

पैगंबरांची वाणी ऐकून अन्सार रडले. त्यांच्या दाढीवरून अश्रुधारा घळघळल्या. ते सारे एका आवाजानें म्हणाले, “पैगंबर, आमच्या वांट्यानें आम्ही खूप आहोंत.” आणि ते सुखी व समाधानी झाले. या प्रसंगानंतर लौकरच मुहंमद अन्सारांसह मदिनेस परत गेले.

आतां हिजराचें नववें वर्ष सुरू झालें. जीं अनेक शिष्टमंडळें पैगंबरांना भेटायला आलीं, जे अनेक वकील भेटायला आले, त्यांसाठीं हें वर्ष प्रसिद्ध आहे. अरबस्थानचा नवजन्म झाला होता. दग गेले. धुकें गेलें. विचारांचा, नीतीचा, न्यायाचा, सद्धर्माचा नवसूर्य स्वच्छ प्रकाश देत होता. रानवटपणाची रात्र संपली. अज्ञान संपलें. नवयुग आलें. मक्का घेतल्यामुळें अरबस्थानांतील मूर्तिपूजेचा अन्त झाला. मनात, लगत, उद्दिष्टा वगैरे देवदेवतांची पूजा करणारे, मक्का पडल्यावर निराश झाले. मक्का शरण गेल्याची वार्ता सर्वत्र गेली. त्या गोष्टीचा मोठाच नैतिक परिणाम झाला. वाळवंटांतील बेदुइनांचीं शिष्टमंडळें येऊं लागलीं. या येणाऱ्या पाहुण्यांची मदिनेंतील प्रमुख गृहस्थांकडे व्यवस्था करण्यांत येई. मुहंमद सर्वांना अत्यंत आदरानें वागवीत. आलेले जायला निघाले कीं, त्यांना भरपूर वाटखर्ची देत. कांहीं भेट देत. नजराणे देत. त्या त्या जातिजमातींच्या हक्कांचें रक्षण ज्यांत आहे असा करार होई. नवधर्म शिकविण्यासाठीं मुहंमद प्रचारक देत. मुहंमदांचें शहाणपण, सौजन्य, आतिथ्य वगैरे गुणांमुळें येणारा प्रसन्न होई. तो नवधर्म घेई एवढेंच नव्हे तर त्याचा प्रसारक बने.

एकदां पैगंबरांकडे एक गृहस्थ आला व म्हणाला,

“तुमच्यांतील अब्दुल मुत्तलिबाचा मुलगा कोण ?”

“मीच.” मुहंमद म्हणाले.

“कांहीं प्रश्न विचारूं ?”

“ विचारा. ”

“ आम्हां लोकांत ईश्वरानें तुम्हांला पैगंबर म्हणून का पाठवलें आहे ? ”

“ हो. ईश्वरानें पाठवलें. ”

“ त्या एका ईश्वराचीच फक्त पूजा करा. त्या एका ईश्वराशीं दुसरें जोडूं नका. पूर्वजांच्या मूर्ति सोडा. असा तुम्ही उपदेश केला का ? ”

“ हो. अल्लानें असें सांगितलें आहे. ”

यानंतर प्रार्थना, उपवास, यात्रा वगैरे सर्व गोष्टींविषयीं विचारल्यानंतर तो गृहस्थ म्हणाला, “ मीहि तुमच्या धर्माचा होतो. शपथेवर सांगतो कीं, एका अल्लाशिवाय कोणी देव नाही. मुहंमद त्याचा पैगंबर आहे. मी सारे नियम पाळीन. जें निषिद्ध आहे तें टाळीन. जें तुम्ही सांगितलें त्यांतील कांहीं गाळणार नाही, कांहीं त्यांत नवीन घालणार नाही. ”

अशा रीतीनें प्रबळ व सुसंघटित अरब राष्ट्र निर्माण होत होतें. परंतु या वेळेस एक बाहेरचें संकट आलें. एके काळीं अरबस्थान जिंकूं असें रोमन सम्राट म्हणत असत. आतां बायझंटायन सम्राट पुन्हां तींच स्वप्नें खेळवूं लागले. पर्शियावर विजय मिळवून हिरॅक्लिस नुकताच आला होता. मुहंमदांनीं वकील पाठविला होता. त्याचा खून झाला होता. त्याचा सूड घेण्यासाठीं तीन हजार अरब फौज गेली. परंतु मांडलिक राजाचें कृत्य साम्राज्यसेनें उचलून धरलें. मांडलिकाच्या सैन्यास मिळण्यासाठीं साम्राज्यसेनाहि आली. त्या लढाईत मूठभर अरवांनीं बायझंटायन सैन्य पियाळून लाविलें होतें. तो अपमान हिरॅक्लिस विसरला नव्हता. अरबस्थानावर प्रचंड चढायी करण्यासाठीं मोठ्या सैन्याची जमवाजमव त्यानें चालविली होती. याच वेळेस हिजाज व नज्द भागांत मोठा दुष्काळ पडला. खजुरीचेंहि पीक नव्हतें. गुरेंदोरें मरत होती. अशा वेळेस घरेंदोरें सोडून लढायीसाठीं जावयास लोक तयार नव्हते. लढायीला योग्य अशी वेळहि नव्हती. उन्हाळा फार कडक होता. प्रवासाचे कष्ट फार पडले असते. बायझंटायन सैन्याविषयींहि अतिशयोक्तिपूर्ण गप्पा पसरल्या होत्या. पुष्कळांनीं आम्हांस नका नेऊं असें सांगितलें. जे अशक्त होते, अधिक दरिद्री होते, ज्यांनीं घरदार सोडून जाणें घरें नव्हतें त्यांचे अर्ज मंजूर करण्यांत आले. या लोकांना रडणारे ‘अल-बक्काऊन’ असें नांव पडलें आहे. या वेळेस

मदिनेंतील तो चिर असंतुष्ट मुनाफिकीनांचा पक्ष त्यानेंही असंतोष पसरविण्यास कमी केलें नाहीं. परंतु जे निष्ठावंत होते ते निघाले. त्यांच्यामुळें इतरांसहि स्फूर्ति आली. भ्याडहि झुंजार होऊन उठले. मोहिमेच्या खर्चासाठीं देणग्याहि देऊं लागले. अबुबकर यांनीं जवळचें सारें दिलें. उस्माननें स्वतःच्या खर्चानें एक मोठी तुकडी तयार केली. दुसरेहि प्रमुख लोक असें करूं लागले. स्त्रियांनीं जडजवाहीर दिलें. दागदागिने दिले. “ देशासाठीं घ्या हें सारें.” त्या म्हणाल्या. सैन्य निघालें. बरोबर स्वतः पैगंबर होते. या सैन्याला ‘जैश-उल-उस्त्र’ म्हणजे दुःखीकष्टी सैन्य असें नांव आहे. आपद्-ग्रस्त सैन्य ! मदिनेचा कारभार पैगंबरांनीं अलींवर सोंपविला होता. मुहंमदांबरोबर अबदुल्ला इब्न उबय हाहि मुनाफिकीनांसह निघाला होता. परंतु वाटेंतून तो निमूटपणें मदिनेस परत आला. मदिनेंत त्यानें अशा कड्या पिकविल्या कीं “ पैगंबर पहा कसे आहेत ते. ही मोहीम धोक्याची होती. म्हणून त्यांनीं अलींना मात्र बरोबर नेलें नाहीं.” अलींना यामुळें वाईट वाटलें. ते सशस्त्र होऊन निघाले व पैगंबरांस गांठते झाले. पैगंबर त्याला म्हणाले, “ म्हणणारे कांहीं म्हणोत. तो नीच आरोप आहे. मी तुला खलिफा नेमलें आहे. माझ्या ऐवजीं नेमलें आहे. जा. आपल्या जागीं जा. माझ्या व तुझ्या लोकांवर माझा प्रतिनिधि म्हणून रहा. अली मूसाला जसा हारून तसा तूं मला हो. जा.” आणि अली परत गेले. आपल्या पाठीमागून अलींनीं खलिफा व्हावें असें पैगंबरांचें मत होतें असें शिया जें म्हणतात तें याच प्रसंगावरून.

सैन्य जात होतें. मदिना व दमास्कस यांच्या मध्यावर पांचलें होतें. तों कळलें कीं शत्रु येत नाहीं. तें ग्रीक्सघ्राटांचें केवळ स्वप्न होतें. मुहंमदांनीं सैन्यास परतण्याचा हुकूम दिला. तबूक येथें वीस दिवस त्यांनीं मुकाम केला. तेथें दाणा-पाणी भरपूर होतें. मुहंमद येतात तों तायेफ येथील शिष्टमंडळ आलें. नऊ वर्षांपूर्वी त्यांनीं पैगंबरांस दगडधोडे मारून घालविलें होतें. त्यांच्या प्रमुखाचें नांव औरवा. पैगंबरांच्या उपदेशाचा त्यांच्या मनावर फार परिणाम झाला होता. हुदैबियाच्या करारानंतर तीन दिवस मुहंमद मकेंत आले होते त्या वेळेस तायेफ येथील जमार्तीचा कुरेशांकडे तो वकील होता. तो तायेफमधील लोकांना मूर्तिपूजेविरुद्ध सांगूं लागला. नवीन धर्माचा आशीर्वाद घेण्यास चला म्हणूं लागला. उपा-ध्यायांनीं व पुजान्यांनीं त्याला दगड मारले. आणि तो मरणोन्मुख होऊन पडला.

मरतां मरतां म्हणाला, “पैगंबरांसाठीं मी माझे रक्त दिलें. जनतेच्या कल्याणासाठीं मी माझे रक्त ईश्वराला देत आहे. बलिदान करण्याचा मान मला ईश्वरानें दिला म्हणून त्याचे आभार !” शेवटीं म्हणाला, “हुनैनच्या घळींत लढतांना जे मुसलमान मेले, त्यांच्या कबरांजवळच मलाहि पुरा.”

औरवाच्या जिवंतपणींच्या प्रवचनांचा परिणाम झाला नाही, परंतु या आसन्न-मरण प्रवचनांचा त्याच्या लोकांवर परिणाम झाला. त्यांनीं मुहंमदांकडे शिष्टमंडळ पाठविलें. वाळवंटांतील कधीं न संपणाऱ्या युद्धांचा त्यांनाहि कंटाळा आला असेल. शिष्टमंडळ आलें व पैगंबरांस म्हणालें, “आम्हांस क्षमा करा व इस्लामच्या गोटांत घ्या.” पुन्हां म्हणाले, “आमच्या मूर्ति मात्र काहीं दिवस राहूं देत.” प्रथम म्हणाले, “दोन वर्षे.” नंतर म्हणाले, “एक वर्ष.” पुन्हां म्हणाले, “सहा महिने, निदान एक महिना तरी.”

परंतु मुहंमद या गोष्टीवर कधींच तडजोड करायला तयार नसत. ते म्हणाले, “इस्लाम व या मूर्ति एक क्षणभरहि एकत्र राहूं शकणार नाहीत.”

मग ते म्हणाले, “आम्हांला रोजच्या प्रार्थनेची तरी सक्ति नका करूं.” पैगंबर म्हणाले, “प्रार्थनेशिवाय धर्म म्हणजे शून्य !”

शेवटीं त्यांनीं सारें कबूल केलें. फक्त स्वतःच्या हातांनीं मूर्ति फोडणें त्यांनीं नाकारलें. अबु सुफियान व मुघीरा यांना तें काम देण्यांत आलें. तायेफमधील मायात्राया हायहाय म्हणत होत्या व मूर्ति फुटत होत्या !

या वर्षी यमन, महर, ओमान, ब्रह्मैन, यमामा वगैरे ठिकाणचींहि शिष्टमंडळें आलीं. एक ताई नांवाची जमात अद्याप त्रास देत होती. प्रख्यात हातिम-ताईचा मुलगा ‘अदि’ तो त्यांचा पुढारी होता. अली त्यांच्यावर सैन्य घेऊन गेले. अदि सीरियांत पळाला. इतरांना कैद करण्यांत आलें. त्यांत अदीची बहीणहि होती. सर्वांना सन्मानानें मदिना येथें आणण्यांत आलें. पैगंबरांनीं सर्वांना स्वतंत्र केलें. त्यांना देणग्या दिल्या. अदीची बहीण सीरियांत त्याच्याकडे पाठविण्यांत आली. तिनें आपल्या भावास मुहंमदांच्या उदात्त वर्तनाविषयी सांगितलें. अदीचें हृदय कृतज्ञतेनें भरून आलें. तो मुहंमदांच्या चरणांशीं आला व इस्लामचा स्वीकार करता झाला.

हातीमच्या मुलीचें नांव सुफाना असें होतें. ती पैगंबरांस म्हणाली :
 “हे परमेश्वराच्या प्रेषिता, माझा बाप आज जिवंत नाही. मला एकच
 भाऊ परंतु तोहि आज दऱ्याखोऱ्यांत पळून गेला आहे. मी स्वतः खंडणी
 भरून मुक्त होऊं शकत नाही. तूं उदार हृदयाचा आहेस. मला स्वतंत्र कर.
 माझा पिता विश्वविख्यात होता. तो आमच्या जमातीचा नेता होता, राजा
 होता. तो कैद्यांची खंडणी भरून त्यांना मुक्त करीत असे. तो स्त्रियांची अब्रू
 सांभाळी, त्यांची प्रतिष्ठा राखी. तो गरिबांना पोषी, दुःखितांना शांतवी. कोणी
 कांहीं मागितलें तर त्यानें कधीं नाहीं म्हटलें नाहीं. अशा त्या हातीमची मी
 मुलगी. सुफाना माझे नांव. मला तूं मुक्त नाहीं करणार ? माझ्या लोकांस मुक्त
 नाहीं करणार ? तुझ्या उदार हृदयाला मी प्रार्थितें, उदार अशा तुझ्या
 आत्म्याला हांक मारून विनवितें.”

पैगंबर म्हणाले, “तुझ्या पित्याच्या अंगीं खऱ्या मुसलमानाचे गुण होते.
 मूर्तिपूजक असूनहि त्यावर ईश्वराची कृपा व्हावी म्हणून प्रार्थना करण्याची जर
 मला परवानगी मिळाली तर मी हातिमांच्यासाठीं प्रार्थना करीन.” नंतर
 सभोंवतींच्या मुसलमानांस उद्देशून ते म्हणाले, “हातिमांची मुलगी मुक्त आहे.
 तिचा बाप उदारांचा राणा होता. माणुसकीची मूर्ति होता. जे दयावंत असतात
 त्यांच्यावर प्रभु प्रेम करतो. ते देवाचे लाडके होतात. ईश्वर त्यांना
 बक्षीस देतो.”

सुफाना मुक्त झाली. सारेच मुक्त करण्यांत आले. मुहंमदांनीं सर्वांना देणग्या
 दिल्या. ते सारे नवधर्म घेते झाले. सुफाना सीरियांत भावाकडे गेली व त्याला
 मुहंमदांचें औदार्य सांगती झाली. अदीचें हृदय कृतज्ञतेनें भरून आलें. तो
 मदिनेला आला. मुहंमदांच्या चरणीं लगला. इस्लाम स्वीकारता झाला.
 सुफानाच्या या प्रसंगावर इराणी कविराज सादी याच्या बोस्तांमध्ये सुंदर
 कविता आहेत. उदात्त असाच तो प्रसंग होता. जीवनांतील महान् काव्य त्या
 प्रसंगीं प्रकट झालें होतें.

दुसरी एक मोझेना नांवाची जमात होती. या जमातीचा काब्र इब्न झुहेर हा
 प्रसिद्ध कवि होता. हा मुहंमदांचा व नवधर्माचा शत्रु होता. उपहास व टिंगल
 करी. परंतु त्याचा भाऊ मुस्लिम झाला होता. हा मुस्लिमभाऊ काबला नेहमीं

म्हणे, “ तूहि मुसलमान हो. वितुष्टं वाटवूं नको. काव्यशक्ति द्वेष पसरवण्यांत खर्चू नकोस. खऱ्या धर्माची निंदा नको करूस. ” एकदां काव्य गुप्तपणे मदिनेत आला. ज्या मशिदीत पैगंबर प्रवचन करीत होते तेथें तो गेला. पैगंबरांच्या भोवतीं भक्तिप्रेमानें श्रोते बसले होते, उपदेशामृत पीत होते. हेच ते पैगंबर असें कावनें ओळखलें. तो एकदम पुढें हुसून म्हणाला : “ पैगंबराच्या प्रेषिता, तुझा तिरस्कार करणारा कवि काव्य मुसलमान होऊन जर तुझ्यासमोर येऊन उभा राहिला तर तूं त्याला क्षमा करशील ? ”

“ हो करीन. ” पैगंबर म्हणाले.

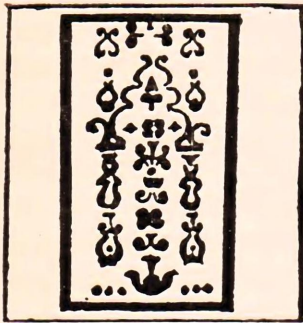
“ तर मग मीच तो काव ! ”

मुहंमदांच्या जवळचे लोक त्याच्या अंगावर एकदम धांवले. परंतु पैगंबरांनीं सर्वांना शांत केलें. ते म्हणाले, “ मी त्याला क्षमा केली आहे. त्याच्या केसालाहि धक्का लागतां कामा नये. ” कावचें कविहृदय उचंबळलें. त्यानें विचारलें, “ पैगंबर, मी एक कसीदा म्हणूं, पवित्र सुंदर काव्य म्हणूं ? ” पैगंबर कवींना उत्तेजन देत नसत. परंतु या वेळेस त्यांनीं परवानगी दिली. कावनें स्वतःची एक कविता म्हटली. अरबी भाषेंतील ती उत्कृष्ट कविता आहे. तें एक प्रेमगीत होतें.

कवि आपली प्रियकराण जी सुआद तिच्या वियोगाची दुःखकथा सांगत आहे. “ माझी प्रिया मला सोडून गेली. माझें हृदय जळत आहे, झुरत आहे, मी दुःखी कष्टी आहे. अशान्त आहे. कशी आग शमवूं ? कसें हृदय शान्त करूं ? माझी लाडकी गोड सुआद. कोठें आहे ती ? तिच्या पाटोपाट तिचा बंदा वनून मी रानोमाळ भटकत आहे. कोठें आहे ती ? कसें अवर्णनीय तिचें सौंदर्य, किती मूढुमंजूळ वाणी, कसा गोड तिचा गळा ! सूर्यचंद्रांच्या किरणांप्रमाणें तिचें हसणें; प्रसन्न व मोहक स्मित ! ” अशी कविता चाललेली असते आणि काव एकदम विषयान्तर करतो. तो पूर्वी सुआदसाठीं वेडा होता. आतां मुहंमदांसाठीं होतो. नवधर्माचा तो महान् कवि होतो. या महान् विषयांत शिरतो व उदात्त काव्य निर्मू लागतो. सारे तन्मय होतात. आणि काव्यांतील परमोच्च शिखर येतें :

“ जगाला प्रकाश देणारी महान् मशाल म्हणजे हे मुहंमद ! जगांतील सारें पाप नष्ट करणारी प्रभूची तरवार म्हणजे हे मुहंमद ! ! ”

हे चरण म्हणतांच व ते ऐकतांच मुहंमद एकदम उठतात व आपला झगा कात्रच्या अंगावर घालतात ! हा झगा कात्रच्या कुटुंबांत सांभाळण्यांत आला होता. पुढें मुआवियानें चाळीस दिरहमला तो विकत घेतला. पुढें तो झगा अब्बासींच्या हातीं गेला. शेवटीं तुर्की सुलतानांजवळ गेला. या झग्याला ' खिरका-इ शरीफ ' पवित्र झगा असें म्हणत. अत्यंत आणीबाणीच्या वेळेस या झग्याचें राष्ट्रीय निशाण करीत. कात्रनें जी कविता म्हटली तिचें नांव ' कसीदे बानत सुआद ' असें आहे. कोणी ' कसीदत-उल-दुर्दा ' म्हणजे झग्याचें काव्य असेंहि नांव देतात.

मुहंमदांचें सफल जीवन

जातिजमाती इरलामी होत होत्या. अरबस्थानांतील विरोध मावळत होते. नव-राष्ट्र निर्माण झालें. रक्तपात, सूड, भांडणें बंद पडलीं. तो उत्साह, तें शौर्य आतां धर्माकडे वळलीं. अजून कात्राच्या मंदिरांत जे मूर्तिपूजक होते त्यांच्याविरुद्ध पैगंबरांनीं फर्मान काढलें नव्हतें. ते लोक जुने परंपरागत धर्मविधि अद्याप करीतच होते. परंतु अतःपर या जुन्या गांधळास आळा घालण्याचें मुहंमदांनीं ठरविलें. अद्याप जे नवधर्मांत अंतःकरणपूर्वक सामील झाले नव्हते, त्यांचीं मनं

पुन्हां मूर्तिपूजेकडे वळूं नयेत म्हणून सारे जुने अवशेष, खाणाखुणा नष्ट करणें प्राप्त होतें. नवव्या वर्षाच्या यात्रेच्या वेळेस पैगंबरांनीं अलीला मकेंत एक शासनपत्र वाचायला सांगितलें. मूर्तिपूजेच्या मुळावर घाव घालणारें तें फर्मान होतें. मूर्तिपूजेसंबंधीच्या सर्व आचारांवर व विधींवर तो शेवटचा प्रहार होता. पुढें दिल्याप्रमाणें तें फर्मान होतें :

“अतःपर कोणत्याहि मूर्तिपूजकास या यात्रेंत येतां येणार नाहीं. तसेंच काबाभोवतीं ज्या प्रदक्षिणा घालावयाच्या त्या दिगंबर होऊन घालतां कामा नयेत. पैगंबरांजवळ ज्यांचे ज्यांचे करार आहेत ते त्यांना मुदत संपेपर्यंत बंधनकारक आहेत. जे यात्रेकरू येतील त्यांनीं चार महिन्यांच्या आंत आपापल्या प्रान्तीं परत जावें. त्या मुदतीनंतर त्यांच्या संरक्षणाची जबाबदारी पैगंबरांवर नाहीं. अर्थात् ज्यांच्या संरक्षणासंबंधीं इतर तह व करारनामे असतील त्यांची गोष्ट निराळी.”

या जाहीरनाम्यास ‘जबाबदाराची घोषणा’ असें नांव आहे. मूर्तिपूजक व हे नवधर्मी जर यात्रेंत मिसळूं दिले असते तर मुहंमदांचे कार्य पुढें नष्टहि झालें असतें. त्या परंपरागत रूढींचा पगडा पुन्हां बसला असता. ख्रिस्ती व ज्यू धर्मांत शिरलेले प्रकार मुहंमदांनीं पाहिले होते. त्या धर्मांतून मूर्तिपूजेचीं स्वरूपें शिरलीं. मारामान्या सुरू झाल्या. कत्तली सुरू झाल्या. रूढींचें साम्राज्य पुन्हां वळावलें. तसें होऊं नये म्हणून पैगंबरांनीं वर सांगितलेली दूरदर्शी योजना केली. यात्रेकरू नवीन जाहीरनामा ऐकून गेले व उरलेसुरले मूर्तिपूजकहि लौकरच मुसलमान झाले.

हिजरीचें दहावें वर्ष आलें. या दहाव्या वर्षी यमन व हिजाझ या भागांतील उरलेसुरले मुस्लिम झाले. तसेंच हजरामूत व किन्दा वगैरे ठिकाणच्या जाति-जमातीहि मुसलमान झाल्या. अरबस्थानांतून अनेकांचीं शिष्टमंडळें येत होती. पुढारी येत होते. आपापली निष्ठा प्रकट करीत होते. मुहंमद सर्वत्र प्रचारक पाठवीत होते. एके दिवशीं सकाळची प्रार्थना झाल्यावर मुहंमद म्हणाले, “आतां प्रचार हवा. कोणी इकडे जा, कोणी तिकडे जा. सर्वत्र जा. लांब जा, दूर जा. ख्रिस्ताच्या प्रचारकांप्रमाणें नका होऊं. ते जवळच्या लोकांतच प्रचार करते झाले. तुम्ही दूरहि जा. त्या त्या लोकांच्या भाषा शिका. सर्वा-

जवळ सौम्यतेने वागा. मानवजातीचें काम ज्याच्यावर सोंगविलें गेलें तो जर मानवांची सेवा न करील तर ईश्वर स्वर्गाचे दरवाजे त्याला बंद करील ! सर्वांजवळ प्रामाणिकपणानें वागा. कोणास फसवूं नका. कठोर नका होऊं. लोकांना प्रेरणा द्या, नवोत्साह द्या. त्यांना धिक्कारूं नका. ज्यांना पूर्वी ईश्वरी ग्रंथ मिळाले अशा खिस्ती, ज्यू लोकांशीहि तुमच्या गांठी पडतात. ते विचारतील, 'स्वर्गाची किल्ली कशांत आहे?' त्यांना सांगा, 'स्वर्गाची कसोटी ईश्वरी सत्याच्या पालनांत व सत्कर्म करण्यांत आहे.'

आणि प्रचारक जाऊं लागले. नवीन भाषा शिकूं लागले. एकदां दुसऱ्या लोकांची भाषा शिकून जेव्हां काहीं प्रचारक आले तेव्हां पैगंबरांस फार आनंद झाला. ते म्हणाले, "अत्यंत थोर कर्तव्यांपैकीं हें एक कर्तव्य तुम्ही बजावलेत. ईश्वराला ज्या गोष्टींसाठीं पैगंबरांमुळें तुम्ही जबाबदार आहांत त्या गोष्टींतील दुसऱ्यांची भाषा शिकणें ही फारच मोठी गोष्ट आहे."

पैगंबरांचें जीवनकार्य आतां संपलें होतें. रानटी लोकांतून नव संस्कृती असें संघटित राष्ट्र त्यांनीं निर्माण केलें. त्यांना ईश्वरी ज्ञान देऊन कृतार्थ केलें, पवित्र केलें. त्यांना धर्मग्रंथ दिले. नाना देवांची उपासना करणारे, रक्तपातांत रंगणारे असे अरब होते. त्यांना 'तो सत्यमय व प्रेममय एक अद्वितीय परमेश्वर भजा' असें ते सांगते झाले. विभक्तांना त्यांनीं एकत्र केलें. फाटलेल्या अरबांना जोडलें. बंधुभावानें बांधलें. संघटित केलें. अनादि काळापासून हें द्वीपकल्प अंधारांत गुड्डुप होतें. अध्यात्मिक जीवनाचें नांवहि नव्हतें. ज्यूंच्या वा ख्रिस्त्यांच्या धर्माचा टिकाऊ परिणाम अरबांवर झाला नव्हता. रूढि, दुष्टता, दुर्गुण यांच्या घाणींत सारे बरबटलेले होते. व्यभिचार होता. लहान मुलींना पुरीत ! मोठा मुलगा स्वतःच्या आईशिवाय बापाच्या ज्या इतर बायका असत त्यांना स्वतःच्या बायका करी. थोड्या वर्षांपूर्वीं असा हा अरबस्थान होता. परंतु मुहंमदांनीं केवढें स्थित्यन्तर केलें ! जणुं स्वर्गातील देवदूत खालीं वावरायला आला. ज्यांचीं मनें अर्धवट जंगली होती, अशांचीं मनें भ्रातृभाव व प्रेम यांनीं भरून गेलीं. अरबस्थान नैतिक दृष्ट्याहि ओसाड वाळवंट होतें. देवाच्या व माणुसकीच्या सर्व कायद्यांची तेथें पायमल्ली होत होती. परंतु मुहंमदांनीं तेथें नैतिक नंदनवन फुलविलें. नीतीचे मळे फुलविले. प्रेमाचीं फुलें फुलविलीं. मूर्तिपूजा व तदनुषंगिक

इतर वाईट चाली यांचें निर्मूलन केलें. जो परात्पर प्रभु स्वतःच्या सामर्थ्यानें व प्रेमानें या विश्वाचें नियमन करितो त्या सत्य देवाची जाणीव अरबांना पूर्णरुपें आली. मूर्तिपूजेचा संपूर्ण त्याग मुहंमदांनींच करून दाखविला. मुस्लिम धर्मात मूर्तिपूजा कोणत्याहि स्वरूपांत पुन्हां आली नाही आणि जी अरब जात केवळ मूर्तिपूजक होती त्यांना संपूर्णपणें केवळ एका ईश्वराला भजणारें मुहंमदांनीं केलें. ही खरोखर अद्भुत व अपूर्व अशी गोष्ट होती.

पैगंबरांची वाणी अत्यन्त प्रभावी होती. ती दैवी संस्कृत वाणी वाटे. परमेश्वराचें अद्वितीयत्व इतक्या उत्कटपणें, तीव्रपणें क्वचित्च कोठें उपदेशिलें गेलें असेल उद्घोषिलें गेलें असेल. अरब अतःपर केवळ ऐहिक दृष्टीचे राहिले नाहीत मरणानंतर अधिक उच्चतर, शुद्धतर व दिव्यतर असें जीवन असतें. त्या मरणोत्तर जीवनासाठीं या जीवनांत दया, चांगुलपणा, न्याय, सार्वत्रिक प्रेम जीवनांत दाखविलीं पाहिजेत, असें पैगंबरांनीं शिकविलें. हा जो अमूर्त परमेश्वर तो अनाद्यन्त आहे. तो विश्वाधार आहे. सर्वशक्तिमान्, प्रेमसिंधु व दयासागर आहे. ही जी नवजागृति आली त्याचें मुहंमद स्फूर्तिस्थान होते. ईश्वराच्या आदेशानें या नवचैतन्याचे ते आत्मा होते, प्राण होते ते! जणुं नव प्रेरणेचे अनंत निर्झर होते. या झन्यांतून अरबांच्या शाश्वत आशांचे प्रवाह वहात होते. आणि म्हणून मुहंमदांविपर्यी अपार भक्तिभाव ते प्रकट करीत.

सर्व अरबांची जणुं आतां एकच इच्छा झाली कीं, त्या परमेश्वराची सत्यानें व पावित्र्यानें सेवा करावी. प्रभूची आज्ञा व इच्छा जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांतून प्रकट करावी. या वीस वर्षांत पैगंबरांनीं जें जें सांगितलें, जीं जीं वचनें उच्चारिलीं, जें जें मार्गदर्शन केलें, जीं सत्यें दिलीं, तें सारें अरबांच्या हृदयांत जणुं कोरल्यासारखें झालें होतें. त्यांच्या जीवनाची ती श्रुतिस्मृति झाली होती. कायदा व नीति यांचें ऐक्य झालें. सदसद्विवेकबुद्धीसाठीं आनंदानें बलिदानें करणारे दिसू लागले. त्यागाची पराकाष्ठा करणारे शोभू लागले. जगाला एवढी मोठी जागृति इतक्या तीव्रपणें व उत्कटपणें क्वचित्च कोणी दिली असेल. मुहंमदांनीं आपल्या हयातींत आपलें कार्य पुरें केलें. बुद्धाचें काम अशोकानें पुरें केलें. ख्रिस्ताचें कॉन्स्टाईननें, झोरा आस्टरचें उरायसनें, इस्त्राएलांचे जोशुआनें. परंतु मुहंमदच एक असे झाले ज्यांनीं स्वतःचें व पूर्वीं होऊन गेलेल्यांचेंहि कार्य पुरें केलें. जणुं सारें काम ईश्वरच

करवीत होता, मुहंमद निमित्तमात्र होते, असें मुसलमानांनीं म्हटलें तर त्यांत काय आश्चर्य ? ज्याला काल परवांपर्यंत फत्तर फेंकून मारीत होते, ज्याला ठार करण्यासाठीं जंग जंग पछाडीत होते, त्यानेंच नऊदहा वर्षांच्या अवधीत आपल्या लोकांना नैतिक अधःपाताच्या दरिंतून पावित्र्य व न्याय यांच्या शिखरावर नेऊन बसविलें. प्रणाम, सहस्रप्रणाम, त्या महापुरुषाला.

अखेरचा उपदेश

मुहंमदांचें जीवन म्हणजे उदात्तेचा आदर्श आहे. उदात्त कर्मांनीं खच्चून भरलेलें असें हें पुण्यश्लोक जीवन आहे. सुप्त लोकांत त्यांनीं चैतन्याची कळा संचरविली. परस्पर भांडणाऱ्यांस त्यांनीं एक केलें. अमर जीवनाच्या आशेनें कर्तव्यकर्म करण्याची त्यांनीं प्रेरणा दिली. मानवी हृदयावर इतस्ततः पडलेलें किरण केंद्रीभूत व पुंजीभूत करून त्यांनीं प्रचंड प्रकाशाचा झोत निर्माण केला. आणि त्यांचा उत्साह कसा, आशा कशी अदभ्य व अमर ! थांबणें नाही. तड-जोडीस वाव नाही. अप्रतिहत धैर्यानें हा महापुरुष सारे अडथळे झुगारून पुढेंच जात राहिला. त्यांनीं परिणामांची दरकार कधींच बाळगिली नाही. ईश्वरावर श्रद्धा ठेवून जात होते. एकाच ध्येयाचा त्यांना सदा निदिध्यास. स्वतःचा

जणुं संपूर्ण विसर त्यांना पडला होता. खिस्तानें निराकार प्रभूचा धर्म दिला. परंतु त्या धर्मांत मेरीची मूर्तिपूजा शिरली. परंतु मूर्तिपूजेत चुस्त गडून गेलेल्या अरबांस या न पटलेल्या फर्करीनें इतक्या प्रखरतेनें ईश्वराची एकता पटविली कीं ती वज्रलेप झाली. ज्यांनीं ज्यांनीं म्हणून पैगंबरांची वाणी एकदां ऐकिली, त्यांच्या मनावर ईश्वराचें अद्वितीयत्व व मानवी बंधुभाव यांचा वज्रप्राय ठसा उमटल्या-शिवाय रहात नसे.

मुहंमद समानतेचे व लोकसत्तेचे भोक्ते होते. त्यांच्या लोकसत्तेच्या गर्जनेनें, राजेमहाराजे व धर्मोपदेशक गडबडून गेले. मानवी बुद्धीनें बंड करावें म्हणून तो इपारा होता. त्यावेळेस जुलमी संस्था व भांडकुदळ पंथ यांचा वुजवुजाट झाला होता. दुर्बोध चर्चात मानवी आत्मा गुदमरत होता. आणि मानवी शरीर बतनदारांच्या वर्चस्वाखालीं तुडविलें जात होतें. परंतु पैगंबर आले. त्यांनीं हीं मिरासदारीचीं भिंताडें साफ पाडलीं. विशिष्ट हक्क त्यांनीं नष्ट केले. स्वार्थी लोकांनीं ईश्वराकडे जावयाच्या रस्त्यावर जीं जाळीं विणून ठेविलीं होती तीं पैगंबरांनीं आपल्या जोरदार फुंकरीनें नष्ट केलीं. रस्ता साफ मोकळा झाला. “ परमेश्वराजवळ तुम्ही सारे निर्धास्तपणें जा. तेथें सारे समान. तेथें कोणाला जादा अधिकार नाहीत. पैगंबर स्वतः पंडित नव्हते. परंतु ज्ञानविज्ञानाची महती त्यांनीं गायिली आहे. मानवी इतिहास लेखणीनें लिहिला जातो. लेखणीनें मानवाचा निवाडा केला जातो. न्याय दिला जातो. मानवी कृत्यांची छाननी करणारें, ईश्वरांच्या दृष्टीनें छाननी करणारें साधन म्हणजे लेखणी. लेखणी म्हणजे ज्ञान. ज्ञानाशिवाय सारें फोल आहे. शिका, वाचा, पहा.” असें मुहंमद सांगतात.

ते बुद्धीवर फार जोर देत. आश्चर्ये, चमत्कार असल्या प्रकारांना ते कधीहि उक्तेजन देत नसत. भोळसरपणा व चावळटपणा त्यांना पसंत नव्हता. ईश्वरी शासनाविपर्याची जी त्यांची कल्पना होती ती सर्वांना समान प्रवेश देणारी होती. पैगंबरांचा ईश्वर लोकशाहीचा भोक्ता आहे. तो कोणी हुकूमशहा नाही.

मुहंमदाचें धार्मिक ध्येय व्यापक आहे. त्यांची मानवता साधी व सरळ आहे. या सर्व गोष्टी पाहिल्या म्हणजे मुहंमदांचें पूर्वीच्या धर्माचार्यापेक्षां विशिष्टत्व दिसतें. ते जणुं अर्वाचीन महर्षि आहेत, असें वाटतें. त्यांचें जीवनकार्य उघडें

आहे, स्पष्ट समोर जगाच्यापुढे आहे. त्यांत गूढता नाही. अस्पष्टतेत तें लपेटलेलें नाही. त्यांच्या व्यक्तित्वाभोवतीं पुराणें रचिलीं गेलीं नाहीत, दंतकथा गुंफिल्या गेल्या नाहीत.

आणि अरबस्थानांतील जमातीपाठीमागून जमाती नवधर्माच्या स्वीकारार्थ जसजशा येऊं लागल्या तसें मुहंमदांस वाटू लागलें कीं आपलें अवतारकार्यहि समाप्त होण्याची वेळ आली. मक्केची शेवटची यात्रा करून यावे असें त्यांचे मनांत आलें. इ. स. ६३२ च्या फेब्रुवारीच्या २३ तारखेस ते निघाले. त्यांच्या बरोबर लाख दीड लाख यात्रेकरू होते. 'हजत अल-बलाघ' म्हणजे मोठी यात्रा असें हिला नांव आहे. किंवा 'हजत-उल-इस्लाम'—इस्लामची यात्रा असें साधें नांवहि आहे. मीनाच्या दर्रात यात्रेचे सारे विधि त्यांनीं केले. हे विधि उरकण्यापूर्वी ७ मार्च रोजीं जबल-उल-अरफात या टेकडीवरून हजारां मुसलमानांसमोर त्यांनीं शेवटचें प्रवचन दिलें. मुहंमद एक वाक्य उच्चारित. तें वाक्य खालच्या लोकांत असलेला पुन्हां उच्चारि. त्यावेळेस ध्वनिक्षेपक नव्हते. सर्वाना ऐकूं जावें म्हणून जिवंत ध्वनिक्षेपक उभे केले होते. तें साधे सरळ प्रवचन होतें.

“बंधूनो, मी आज सांगतों तें ऐका. कारण आणखी एखादें वर्ष मलां लाभेल असें वाटत नाही. या जागीं पुन्हां तुमच्यांत मी दिसेन, वावरेन, बोलेन असें वाटत नाही. हा आजचा दिवस व हा महिना जसा सर्वाना पवित्र वाटतो, त्या-प्रमाणें सर्वांचें जीवन व मालमत्ता पवित्र माना. तुम्ही एकमेकांचे जीवन पवित्र माना. एकमेकांना सांभाळा. ईश्वरासमोर जाण्याची वेळ येईपर्यंत असे प्रेमानें व बंधुभावानें वागा. कोणाच्या प्राणांचा वा घरादारांचा नाश नका करूं. एके दिवशीं ईश्वराच्या न्यायासनासमोर उभें रहावयाचें आहे, हें कधींहि विसरूं नका. त्या दिवसाची नेहमीं आठवण ठेवा. तेथें सर्व कृत्यांचा झाडा द्यावा लागेल.

“मित्रांनो, पतीचे पत्नीवर कांहीं हक्क आहेत, तसेच पत्नीचेहि पतीवर आहेत. आपल्या बायकांना प्रेमानें व सहानुभूतीनें वागवा. कठोर नका होऊं. दयाळु रहा. तुम्ही ईश्वराच्या जामिनकीवर आपल्या पत्नींचा स्वीकार केलेला असतो. खरें ना ? परमेश्वराच्या शब्दांनीं त्या तुमच्या कायदेशीर भार्या झालेल्या असतात, ही गोष्ट विसरूं नका.

“ तसेंच तुमच्यावर कोणी विश्वास टाकला तर विश्वासघात करूं नका. दिला शब्द पाळा. पाप टाळा. सावकारी निषिद्ध आहे, व्याजवट्टा वर्ज्य आहे, हें ध्यानांत घरा. पैसे उसने घेणाऱ्यानें घेतले तेवढे परत करावे. व्याज देऊं नये. मुद्दलाची फेड व्हावी. माझ्या मंडळींपासूनच याची अंमलबजावणी सुरू होईल. चुलते अब्बास ऋणकोपासून मुद्दल तेवढेंच घेतील.

“ आणि प्राचीन काळापासून तुम्ही जाहिलियत मानीत आलेत. रक्ताचा सूड घेत आलेत. खुनाचा बदला घेत आलेत. परंतु आजपासून तें बंद होत आहे. ही गोष्ट निषिद्ध आहे. इस्लाममान्य नाही. आजपासून सारी सूडाची भांडणे रद्द झालीं समजा. हारीसाचा मुलगा इब्न रबिया यांचा खून झाला. परंतु त्याचा सूड घेण्यांत येणार नाही. माझ्याच आप्तैष्टांपासून हा नवीन नियम सुरू करूं या. (इब्न रबिया लहान असतां दुसऱ्या जमातीच्या ताब्यांत संरक्षणार्थ देण्यांत आला होता. परंतु हुशैल जातीनें त्याचा क्रूरपणें वध केला होता. मुहंमदांचा हा चुलतभाऊ होता.) इब्न रबियाच्या या उदाहरणानें आपण नवीन आरंभ करूं या.

“ आणि तुमचे गुलाम. त्यांना नीट वागवा. तुम्ही खाल तेंच त्यांनाहि खायला द्या. तुम्ही कपडे घालाल तसेच त्यांना द्या. अक्षम्य असा अपराध त्यांनीं केला तरच त्यांना सोडा. लक्षांत ठेवा कीं कसेहि झाले तरी तेहि खुदाचे बंदे आहेत. त्यांना कठोरतेनें नाहीं वागवतां कामा.

“ मित्रांनो, माझे शब्द ऐका, नीट समजून घ्या. सारे मुसलमान एकमेकांचे भाऊ आहेत हें कधीहि विसरूं नका. तुमचें सर्वांचें एक जणुं भ्रातृमंडळ, एक तुमचा महान् भ्रातृसंघ. जें दुसऱ्याचें आहे तें त्यानें स्वछेनें खुशीनें दिल्या-शिवाय त्याला हात लावूं नका. अन्यायापासून व अन्याय करणाऱ्यापासून दूर रहा, सावध रहा.

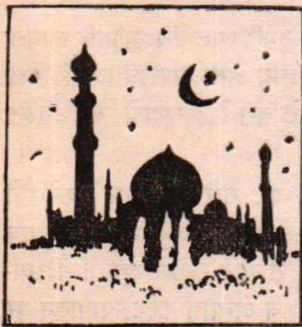
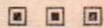
“ जे येथें आज हजर आहेत त्यांनीं हें सारें गैरहजर असणाऱ्यांस सांगावें. येथें ऐकणाऱ्यापेक्षांहि ज्याला सांगितलें जाईल तो कदाचित् तें अधिकच लक्षांत ठेवण्याचा संभव आहे. ”

असें हें प्रवचन बराच वेळ चाललें होतें. साधें, सरळ, कळकळीचें, वक्तृत्वपूर्ण असें तें प्रवचन होतें. भावनाप्रधान श्रोत्यांचीं अंतःकरणें उचंबळत होतीं, थरारत होतीं. आणि प्रवचन संपल्यावर, पैगंबरांनीं पुढील शब्दांनीं शेवट केला :

“ प्रभो, मी माझा संदेश दिला. मी माझे कार्य पुरे केले आहे.”

आणि सभा गर्जती झाली, “ खरोखरच तुम्ही आपले कार्य पुरे केले आहे.”
पैगंबर पुन्हां अखेर म्हणाले, “ प्रभो, माझ्या कामाला तुझीच साक्ष. दुसरे मी
काय सांगू ? हीच माझी प्रार्थना.”

ख्रिस्ताचे पर्वतावरील प्रवचन अधिक काव्यमय वाटते. मुहंमदांचे हे पर्वतो-
पनिषद् साधे आहे. त्यांत गूढ गहन कांहीं नाही. साध्या गोष्टी. परंतु रोजच्या
जीवनातील. घरींदारी कसे वागावे, संसारच सुंदर व सारमय कसा करावा, ते
त्यांनी सांगितले. सर्वसामान्य लोकांस नैतिक मार्गदर्शनार्थ स्पष्ट व सुबोध दिशा
हवी असते. ती स्पष्ट दिशा या प्रवचनांत होती.

निरवानिरव

प्रवचनानंतर यात्रेचे सर्व विधि करून पैगंबर पुन्हां मदिनेस जाण्यासाठी
निघाले. मदिनेने त्यांना आधार दिला होता. तेथेच ते देह ठेवू इच्छित होते.
शेवटचे वर्ष होते. प्रांतांची व्यवस्था लावण्यांत येत होती. मुस्लिम फेडरेशनमध्ये
नवधर्म स्वीकारून ज्या जातिजमाती सामील झाल्या होत्या त्या सर्वांची नीट
सुसंघटित व्यवस्था लावण्यांत आली. सीरिया व मेसापोटेमियामधील अरब लोकांत

जरी इस्लाम अद्याप पसरला नव्हता तरी अरबस्थानांत बहुतेक सर्वत्र इस्लामच झाला होता. जनतेला इस्लामी धर्माची शिकवण देण्यासाठी तसेंच न्यायदानार्थ व जकातीच्या (म्हणजे गरिबासाठी जो कर असे तो) वसुलीसाठी माणसें नेमून सर्वत्र पाठवावीं लागत. यमनमध्ये मुआझ इब्न जबाल याला पैगंबर पाठवीत होते. त्याला निरोप देतांना पैगंबरांनीं विचारिलें, “ एखाद्या विशिष्ट प्रसंगीं अडचण आली तर कसा वागशील ? ”

“ कुराणांत पाहीन. ”

“ परंतु कुराणांतहि त्या प्रसंगीं कसें वागावे तें न आढळलें तर ? ”

“ तुमचें चरित्र डोळ्यांसमोर आहे. ”

“ माझ्याहि चरित्रांत तसा प्रसंग नसेल आलेला तर ? ”

“ तर मग मी स्वतःची बुद्धि वापरीन. ”

“ शाबास ! अशा प्रसंगीं स्वतःच्या बुद्धीनें निर्णय दे. ”

पैगंबर बुद्धील मारणारे नव्हते. पुढें इस्लामी कायद्याची जी वाढ झाली त्या-साठी ही गोष्ट महत्त्वाची आहे. पहिलें प्रमाण कुराण. नंतर मुहंमदांचें जीवन, त्यांनीं दिलेले निकाल, त्यांचीं वचनें, मते; आणि शेवटीं या दोहोंच्या प्रकाशांत स्वतःची बुद्धि-शास्त्रपूत निर्मळ बुद्धि वापरणें.

अलीला पैगंबर यमामा प्रांतांत पाठवित होते. त्यावेळेस सांगते झाले, “ हें पहा अली, न्याय मागण्यासाठीं दोन पक्ष तुझ्या समोर येतील. यासाठीं दोघांची बाजू नीट ऐकल्याशिवाय कधीं निकाल देऊं नकोस. समजलास ना ? ”

एक गोष्ट राहिली होती. सीरियांत पाठविलेल्या दूताचा खून झाला होता म्हणून मागे सांगितलेंच आहे. त्या खुनाची नुकसानभरपाई बायझंटायनांपासून घेण्यासाठीं सैन्य पाठवावयाचें ठरलें. कारण तो नवीन इस्लामी राष्ट्राचा अपमान होता. सैन्याची तयारीहि होत आली. परंतु त्या पूर्वीच्या विषाचा परिणाम एकदम अधिक जाणवूं लागला. पैगंबरांची प्रकृति अधिक बिघडली. फार दिवस ते वांचणार नाहींत असें दिसूं लागलें. म्हणून उसामाच्या नेतृत्वाखाली जाणारी ही मोहीम थांबविण्यांत आली.

परंतु मुहंमद आजारी आहेत असें कळतांच सरहद्दीवरील प्रांतांतून पुन्हां पुंडाई सुरू झाली. कोणी लुटालुटीचा ईश्वरदत्त हक्क सांगूं लागले. कोणी कोणी तर

स्वतःस पैगंबरहि म्हणवू लागले. हे पैगंबर आपापल्या जातिजमाती आपल्या-कडे ओढू लागले. यमनचा एक पुढारी फारच गडबड करू लागला. तो श्रीमंत व धूर्त होता. जादूगार होता. कांहीं जादूचे चमत्कार करी. त्याने आपल्या-भांवती तेजोवलय निर्माण केले. भोळेभाबडे लोक भांवती जमवून आसपासचा मुलुख तो जिंकू लागला. त्याचे नांव उबय इब्न काब असे होते. परंतु अल अस्वद या नांवानेच तो प्रसिद्ध आहे.

या वेळेस सहर हा यमनचा गव्हर्नर होता. सहरच्या बापाचे नांव अबाझान. हा पूर्वी इराणचा गव्हर्नर होता. अबाझानने पुढे इस्लामी धर्म स्वीकारला. अबाझानचे त्या प्रांतांत फार वजन होते. त्याच्यामुळे यमनमधील अरबच नव्हे तर इराणीहि मुस्लिम झाले. अबाझान मरण पावल्यावर त्याचा मुलगा सहर याच्याकडेच पैगंबरांनी प्रांताधिपत्व ठेविले होते.

अल अस्वदने सहरला ठार केले. त्याच्या पत्नीशी बळजबरीने निका लावला. तिचे नांव मर्झवान होते. मर्झवानने एका इराण्याच्या साहाय्याने अल अस्वद दारूंत असतां त्याचा खून केला !

तुलेह, मोसैलिमा हे आणखी दोघे तोतये पैगंबर उभे राहिले होते. अबु बकरने त्यांची बंडाळी मोडली. मोसैलिमाने तर मुहंमदांस संदेश धाडिला : “ देवाचा पैगंबर मोसैलिमा याजकडून देवाचे पैगंबर मुहंमद यांस, सलाम. तुमच्या पैगंबरीमध्ये मी भागीदार आहे. आपणा दोघांत पैगंबरी सत्ता वाटली गेली पाहिजे. निम्मी पृथ्वी मला, निम्मी तुम्हा कुरेशांना. परंतु तुम्ही कुरेश बळकावणारे आहांत. तुमच्याजवळ न्याय नाही. ”

मुहंमदांनी या पत्रास पुढील खणखणीत जबाब पाठविला :

“ कृपावंत मेहेरवान परमेश्वराच्या नावे : पैगंबर मुहंमदाकडून मोसैलिमास : जे सत्यमार्गाने जातात त्यांना शांति असते. पृथ्वी ईश्वराच्या मालकीची. प्रभूची ज्याच्यावर कृपा होते त्याला तो ती देतो. ईश्वराला जे भिऊन वागतात त्यांचा भविष्यकाळ असतो. त्यांची भरभराट होईल. ”

पैगंबर अशा रीतीने कामकाज पहातच होते. परंतु आतां थकले. प्रकृति फारच बिघडली. अखेरचे दिवस आले. ते अत्यन्त शान्त व गंभीर झाले. त्यांच्या अंतःकरणांत ‘ निर्वाणपर शांति ’ उच्चळत होती. अशक्त झाले होते

तरीहि सार्वजनिक प्रार्थना ते चालवीत. प्रार्थना म्हणजे त्यांचं अमृत होतं. मरणाच्या आधीं तीन दिवसपर्यंत हें काम ते करीत होते. शेवटचे तीन दिवसच हें काम त्यांनीं केलें नाहीं. अबुबकर करीत.

एके दिवशीं मध्यरात्रीं ते उठले. जेथें त्यांचे जुने दोस्त, जुने साथीदार मरून पडले होते, त्या कब्रस्थानांत ते गेले. त्या कबरांना ते भेटले. त्या त्या कबरीजवळ बसून मुहंमद रडले. ते सारे प्रसंग, त्या लढाया त्यांना आठवलें. तें कृतज्ञतेचें, प्रेमाचें श्राद्ध होतें. ती पवित्र तिलांजलि होती. किती सहृदय प्रसंग! कसें कोमल व प्रेमळ मन! आपापल्या कबरींत शांतपणें विश्रांति घेणाऱ्या त्या मित्रांना परमेश्वरानें अशीर्वाद द्यावा म्हणून पैगंबरांनीं प्रार्थना केली आणि नंतर घरीं परत आले.

आजारापणांत आयेषेच्या घरीं ते रहात. कारण तें घर मशिदीच्या जवळ होतें. जांपर्यंत शक्ति होती. तांपर्यंत ते प्रार्थना चालवीत. परंतु झपाट्यानें शक्ति क्षीण होत होती. एके दिवशीं अली व अब्बासांचा मुल्ला फजल यांच्या आधारानें ते प्रार्थनेला आले. यानंतर मशिदींत ते आले नाहींत. मशिदीतील शेवटचें आगमन! असें सांगतात कीं त्या दिवशीं त्यांच्या मुद्रेवर अनिर्वचनीय असें मंद स्मित झळकत होतें. त्या दिवशीं सभोवतीचे सारे बोलले, “ किती सुंदर आजचें तुमचें स्मित, किती प्रसन्न व प्रेमळ ही मुद्रा!” कुराणांतील प्रार्थना, स्तुति वगैरे सारें म्हणून झालें. आणि शांतपणें पैगंबर म्हणाले, “ मुस्लिमांनो, कोणाच्या बाबतींत माझ्याकडून कांहीं अन्याय झाला असेल तर सांगा. येथें त्याचें उत्तर द्यावयास मी उभा आहे. तसेंच जर मी कोणाचें कांहीं देणें असेन तर माझें जें कांहीं कदाचित् असेल तें सारें तुमचेंच आहे. ”

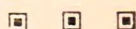
एकजण उठून म्हणाला, “ तुमच्या सांगण्यावरून मी एकदां कोणाला तरी तीन दिरहम दिले होते. ”

पैगंबरांनीं लगेच त्याचे तीन दिरहम दिले व म्हणाले, “ या जगांत मान खालीं घालावी लागली तरी हरकत नाहीं. परंतु परलोकीं प्रभूसमोर खालीं मान नको!” सारें शांत झालें. पैगंबरांनीं पुन्हां प्रार्थना केली. जे हजर होते, जे शत्रूच्या दृळ्यामुळें मारले गेले होते त्या सर्वांसाठीं ईश्वराची कृपा त्यांनीं

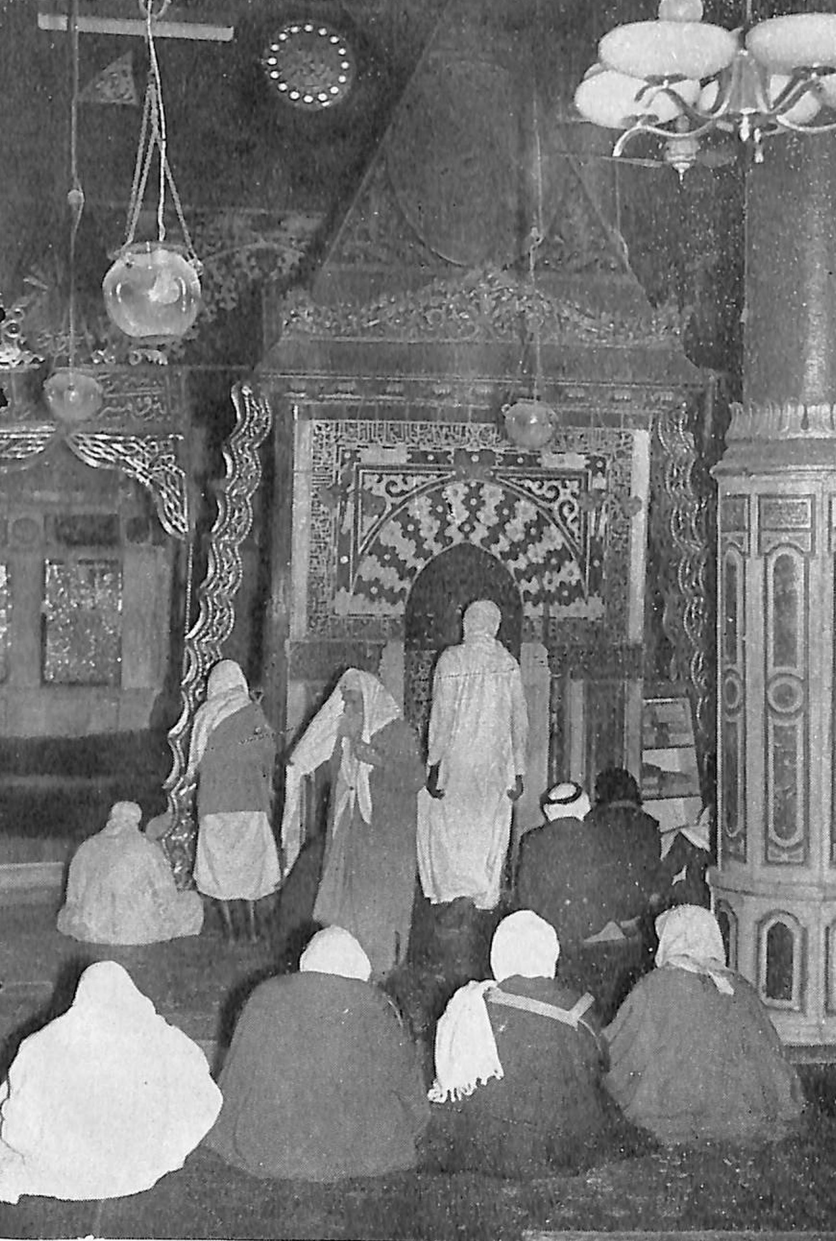
भाकिली. पुन्हां एकदां सर्वास सांगितलें, “ वेळच्या वेळेस प्रार्थना करीत जा. धार्मिक व्रतें पाळा. बंधुभावानें वागा. शांतीनें रहा. सदिच्छा बाळगा.” नंतर कुराणांतील (२८:८३) पुढील आयत त्यांनीं म्हटली—

“ जे नम्र आहेत, जे अन्याय्य गोष्ट करीत नाहीत त्यांना परलोकीं प्रासाद मिळतील. जे पवित्र व धर्मशील आहेत त्यांना परिणामीं सुख आहे. ” हा चरण म्हणून ते घरीं आले. तें शेवटचें प्रवचन, ती शेवटची सामुदायिक प्रार्थना.

परमेश्वराजवळ जाण्याची घटका जवळ येत चालली. इ. स. ६३२. जूनची ८ वी तारीख होती. देह गळूं लागला. सोमवार होता. पैगंबर स्वतःशींच प्रार्थना म्हणत होते. प्रार्थना मनांत म्हणत म्हणत प्राण गेले ! थोर पैगंबरांच्या पवित्र आत्महंसानें परमेश्वराच्या पायांशीं कृतार्थ होण्यासाठीं उड्डाण केलें. दुपारची ११ वाजण्याची ती वेळ होती.

मसजिदे नबवीच्या आंतील जुना भाग. येथे मुहंमद पैगंबर प्रार्थना करीत.

क्षमामूर्ति मुहंमद

अशा रीतीने ही महान् जीवनयात्रा संपली. आरंभापासून अंतापर्यंत मानवाच्या व ईश्वराच्या सेवेसाठी वाहिलेलें असें तें जीवन होतें. किती कसोटीचे प्रसंग, किती मोह ! परंतु या सर्व दिव्यांतून निष्कलंक नि अधिकच सतेज असे ते बाहेर पडले. अर्मीत घातलेल्या सुवर्णाप्रमाणें अधिकच झगझगीत दिसू लागले. तो नम्र साधा धर्मोपदेशक अरबस्थानचा सर्व सत्ताधीश झाला. राष्ट्राच्या दैवाचा नियन्ता झाला. खुश्रू व सीझर अशांच्या तोलाचा झाला. परंतु अशी सत्ता हातीं आल्यावरहि तीच पूर्वीची नम्रता, तोच पूर्वीचा साधेपणा. तीच आत्म्याची उदात्तता, तीच हृदयाची विशुद्धता; तीच वर्तनांतील विरक्ति, तीच भावनांची कोमलता व सुसंस्कृतता. कर्तव्याविपर्यांच्या प्रखर दक्षतेमुळें त्यांना अल-अमीन पदवी मिळालेली होती. ते नेहमीं कठोर आत्मपरीक्षण करायचे. एकदां मक्केतील कांहीं श्रीमंत व वजनदार गृहस्थांजवळ ते धार्मिक चर्चा करीत होते. त्यांना नवधर्म समजून देत होते. आणि त्याच वेळेस सत्याचे संशोधन करणाऱ्या एका गरीब आंधळ्याजवळ न बोळतां ते तसेच निघून गेले. तो गरीब मनुष्य मुहंमद मुहंमदांकडे आला होता. परंतु मुहंमद त्या मातवरांजवळच्या चर्चेनें प्रक्षुब्ध होऊन म्हणा तसेच तडक गेले ! परंतु त्यांना त्या गोष्टीचा मागून पश्चात्ताप झाला. त्या गोष्टीचा पुनःपुन्हां ते उल्लेख करीत. माझें तें कृत्य ईश्वराला आवडलें नसेल असें म्हणत. कुराणांत या गोष्टीचा उल्लेख आहे. त्या सुन्याला 'पैगंबर रागावले' असें नांव आहे. त्या सुन्यांत पुढील भाग आहे :

“पैगंबरांनीं कपाळास आंठ्या पाडल्या व ते निघून गेले. परंतु तो आंघळा गरीब आला होता. आपल्या पापांपासून तो मुक्त झाला नसता, धुतला गेला नसता, असें का तुला वाटलें ? तुला काय माहीत तो झाला असता कीं नाहीं विशुद्धात्मा. दोन शब्द त्याच्याजवळ बोलतास तर त्याचें कल्याण झालें असतें. जो श्रीमंत होता त्याचें तूं उदारपणें स्वागत केलेंस. तो शुद्ध आहे कीं नाहीं, त्यानें आपलें पाप धुतलें आहे कीं नाहीं तें तूं पाहिलें नाहींस. परंतु जो मनुष्य स्वतःच्या उद्धारासाठीं धडपडत आला, तुझ्यापुढें थरथरत उभा राहिला, त्या गरिबाची मात्र तूं उपेक्षा केलीस. अतःपर कधींहि तूं असें करतां कामा नये.”

असें हें कठोर आत्मपरीक्षण सदैव चाले. अबुबकरांची मुलगी आयेपा व उमरची मुलगी हप्सा या मुहंमदांच्या भार्या होत्या. परंतु झैन्न नांवाची आणखी एक पत्नी होती. ती मुहंमदांस नेहमीं मध घ्यायची. पैगंबरांस मध फार आवडे. लहानपणीं शेळ्या मेंढ्या उंट चारतांना मुहंमद दऱ्याखोऱ्यांतून, टेकड्यांवर हिंडत. रानावनांतील मध खाण्याची त्यांना संवय लागली होती. झैन्न प्रेमानें मध देई. आयेपा व हप्सा यांना ईर्ष्या वाटे.

“तुम्ही फार मध खातां. इतका काय मेल्ल मध खावा ! अतःपर मध खाणें सोडून द्या.” असें त्या दोन्ही म्हणत. एके दिवशीं त्रासून मुहंमद म्हणाले, “आजपासून मधास बोट लावणार नाहीं !”

परंतु मागून आपण चूक केली असें त्यांना वाटलें. मधासारखी सुंदर व हितकर वस्तु मी कां सोडावी ? केवळ बायकांच्या आपसांतील स्पर्धेमुळें का मी हें करावें ? ईश्वरानें दिलेल्या गोड देणगीचा त्याग करावा ? त्यांच्या मनास हें बरें वाटेना. कुराणांत त्या गोष्टीचा ते उल्लेख करतात व म्हणतात, “पैगंबर, जें देवानें खायला योग्य म्हणून दिलें त्याचा तूं आपल्या बायकांना केवळ खूप करण्यासाठीं का त्याग करावा ? ती वस्तु का निषिद्ध मानावीस, वर्ज्य करावीस ?”

त्यांनीं असत्याशीं कधीं तडजोड केली नाहीं. ईश्वर एक आहे या तत्वाशीं ते कसलीहि तडजोड करायला तयार नसत.

परंतु ही एक अत्यंत प्रखर सत्याची गोष्ट सोडली तर जीवनांत मिळतें घेण्यासाठीं ते तयार असत. समाजांतील भांडणें कमी व्हावीं अशी त्यांना फार

इच्छा असे. ज्यू व ख्रिश्चन यांच्याजवळ त्यांनीं पुनःपुन्हां मिळतें घेतलें. विशेषतः ज्यूजवळ. परंतु या ज्यूंनीं पुनःपुन्हां विश्वासघात केला. नवीन शासन-सत्तेचा विश्वासघात केला. म्हणून मुहंमदांस कठोर व्हावें लागलें. कुराणांतील बरेचसे उद्देश्य हे विशेषतः ज्यूंना उद्देशून आहेत. त्या त्या विश्वासघाता-मुळें, सात्त्विक संतापानें ते आलेले आहेत. परंतु मुहंमद क्षमामूर्ति होते. ते स्वतःचा धर्म सक्तीनें लादूं इच्छित नसत. आईबापांनीं मुलांवरहि धर्माची सक्ति करूं नये म्हणत. आपण धर्माचा उपदेश करावा. फळ देणें ईश्वराहातीं. तो न्याय देईल. योग्य तें वाढवील. त्याची इच्छा असती तर सारे एका धर्माचे नाहीं का होणार ? प्रत्येक देशांत त्यानें ईश्वरी पुरुष निर्मिले, अपौरुषेय धर्मग्रंथ दिले. 'माझा धर्म मला, तुझा तुला, कशाला झगडा ?' असें म्हणावें. आपलीं मतें शांतपणें बुद्धिपूर्वक मांडावीं. सक्ति नको." असें ते सांगत. पैगंबर सर्वांशीं सलोख्यानें राहूं इच्छित होते. पत्नी विधर्मी असली, ख्रिस्ती धर्माची असली तरी तिचा धर्म तिला पाळूं द्यावा, असें त्यांनीं सांगितलें आहे. ज्यूंचे प्रेम संपादण्या-साठीं ते नमाजाच्या वेळेस प्रथम जेरूसलेमकडे तोंड करीत. परंतु पुढें ज्यूंचें दुष्ट व खुनशी वर्तन पाहिल्यावर पैगंबर आपल्या राष्ट्रीय स्थानाकडे, काबाकडे तोंड करूं लागले. शुक्रवार हा मुख्य दिवस झाला. ज्यूंचे उपवास सोडून नवीन रमजानचे उपवास सुरू झाले. काबाकडे तोंड करणें, काबाची सर्वांनीं यात्रा करणें हीहि एक तडजोडच होती. जरी तेथील सर्व देवता भंगण्यांत आल्या, तरी तो एक पवित्र दगड प्रभूची आकाशांतून आलेली ती खून त्यांनीं ठेवली ! काबाचें पावित्र्य ठेवलें, यांत कुरेशांजवळ थोडी तडजोड होती. तसेंच या करण्यांत मुहंमदांची मुत्सद्देगिरी व दूरदृष्टि दिसते. एका दिशेकडे सर्वांचें तोंड. एक पवित्र स्थान सर्वांच्या समोर. सर्व राष्ट्रांचें यामुळें त्यांनीं महान् ऐक्य निर्मिलें. जगांतील सर्व मुस्लिमांचें ऐक्य केलें. ती थोर ऐक्यकारक गोष्ट होती.

मुहंमद केवळ क्षमामूर्ति होते. स्वतःवर अपकार करणाऱ्यावर त्यांनीं उप-कारच केले. विष पाजणाऱ्यांसहि प्रेम दिलें. मारायला आलेल्यांस प्राणदान व दया शिकविली. आपल्या मुलीचा क्रूर खून करणाऱ्यांसहि क्षमा केली. स्टेटच्या गंभीर प्रसंगीं ते कठोर होत. परंतु वैयक्तिक जीवनांत कठोरता त्यांना

माहित नव्हती. तें सर्वांशीं प्रेमळपणानें वागत. त्यांच्या प्रेमळ वर्तनाच्या शेंकडों गोष्टी आहेत. त्यांचें कोमल संस्कारी मन त्या गोष्टींतून प्रकट होतें.

अनस नांवाचा त्यांचा एक नोकर होता. त्याला कोणी बोललें तर त्यांना खपत नसे. तो अनस म्हणाला, “पैगंबरांजवळ मी दहा वर्षे होतों. परंतु रागाचा ऊफ् असा शब्दहि ते कधीं मला बोलले नाहीत !” कुटुंबांतील मंडळींजवळहि ते अति प्रेमानें वागत. त्यांचे मुलगे सारे लहानपणींच मेले. त्यांना फार दुःख वाटे. एक मुलगा त्यांच्या मांडीवरच मरण पावला. एका लोहाराची बायको या मुलाला दूध पाजी. तिच्या धुरानें भरलेल्या घरांत तें मरणोन्मुख बाळ मांडीवर घेऊन मुहंमद वसले होते. त्या बाळाच्या मरणानें मुहंमद रडले ! मदिनेंत स्वतःच्या आईच्या कवरीजवळ मुहंमद रडत. निधनापूर्वीं मुहंमद आपल्या बरोबरचे जे साथीदार मित्र मेले त्यांच्या कवरींना एके रात्रीं भेटून आले, तेथें अश्रुसिंचन करते झाले. हृदयाची अशी हळुवारता त्यांच्याजवळ होती. म्हणून ‘वायक्या’, ‘स्त्रीस्वभावाचा’ असें त्यांना म्हणत.

मुलांचें त्यांना फार वेड. रस्त्यांत त्यांना थांबवीत. त्यांना प्रेमानें थापट मारीत, त्यांच्या मुखावरून प्रेमानें हात फिरवीत, त्यांना गोष्टी सांगत. त्यांच्या बरोबर फिरत. जणुं देवदूतांबरोबर फिरणें ! पोरक्या मुलांविषयीं तर त्यांना अपार प्रेम वाटे. कारण ते स्वतः त्या मातृपितृविहीन स्थितींतून गेले होते.

केलेला करार त्यांनीं कधीं मोडला नाही. दिलेला शब्द सदैव पाळला. त्यांनीं कधीं कोणाला मारलें नाही. बोलण्यांत कधीं रागावलेच तर, “झालें तरी काय तुला ! तुझें कपाळ चिखलानें भरो !” असें म्हणत. कोणी जर त्यांना म्हणालें, “अमक्याला शाप द्या, त्यांचें निःसंतान होवो म्हणा.” तर पैगंबर म्हणत, “मी मानवजातीस शाप देण्यासाठीं नाहीं आलों. दया व प्रेम देण्यासाठीं देवानें मला पाठविलें आहे.” कोणी आजारी असला तर त्याला भेडायला जात, धीर देत. वाटेंत प्रेतयात्रा दिसली कीं लगेच तींत सामील होत. मग गरिबाची असो कीं श्रीमंताची. ते समतेचे भोक्ते. त्यांनीं एका गुलामाला मुक्त करून त्याचें लग्न एका खानदानी स्त्रीशीं करून दिलें होतें. स्त्रियांची, गुलामांची स्थिति त्यांनीं किती सुधारली. ते स्वतः सर्वांना स्वतंत्र करीत. उदाहरणानें शिकवीत. ते गरिबीत आनंद मानीत. श्रमाचे ते उपासक होते. ते स्वतः स्वतःचे नोकर होते. स्वतःचे कपडे शिबीत,

जोडे शिवीत. घरांत चूलहि पेटवीत. दुसऱ्यांचीहि दुधे काढून देत. कोणतंहि काम त्यांना कमी वाटत नसे. एकदां त्यांच्याकडे एक पाहुणा आला होता. तो रात्री इतके जेवला कीं सांगता सोय नाही. आणि मग रात्री त्याला जुलाव होऊं लागले. सारें आंथरुणातच त्यानें केले. पहाटे गुपचूप लाजेनें निघून गेला. मुहंमद सकाळीं पाहुण्याकडे येतात तो खोलीत पाहुणे नाहीत! खोलीत सारी घाण. मुहंमदांनी सारें जाणलें. ते सारे कपडे घेऊन झऱ्यावर ते धुवायला गेले. परंतु तो पाहुणा आपली तरवार न्यायची विसरला. तो परत आला. परंतु मुहंमद कोठें आहेत ? तो पाहुणा गावांतील मंडळींसह पैगंबरांस शोधित त्या झऱ्याकाठी आला. तां ते उदात्त दृश्य ! मुहंमद कपडे धूत आहेत. मानवांचें पाप धुवायला आलेला महापुरुष तीं घाणेरडीं वस्त्रें धूत होता. पाहुणा लाजला !

खावलंबनाचे ते भोक्ते. श्रमानें मिळवावें व खावें असें त्यांना वाटे. भीक मागणें त्यांना पसंत नसे. प्रत्येकाला पोटभर अन्न, अंगभर वस्त्र मिळालेंच पाहिजे. त्यासाठीं मनुष्यानें श्रमावें व समाजानें त्याला द्यावें. एकदां एक धट्टा-कट्टा मनुष्य भीक मागत होता. पैगंबर म्हणाले, “ तूं भीक कां मागतोस ? ”

“ माझ्याजवळ कांहीं नाही. ” तो म्हणाला.

“ हातांतील हा नक्षीदार कटोरा आहेना ? ”

“ त्याचें काय करूं ? ”

“ मी तो विकतो कोणाला तरी. आण इकडे. ”

मुहंमदांनी तो कटोरा विकला. त्याच्या पैशानें त्या भिकाऱ्याला त्यांनीं एक कुऱ्हाड घेऊन दिली व ते म्हणाले, “ जा पहाडांत. लाकडें तोड. मोळी आण व वीक. पैसे येतील ते मजजवळ दे. ” तो भिकारी जंगलांत गेला. भली मोठी मोळी घेऊन आला. मुहंमदांनी ती विकली. जे पैसे आले त्यांतून त्याला खाण्यापुरते देऊन बाकीचे स्वतःजवळ त्यांनीं ठेवले. एक महिना याप्रमाणें झालें. महिनाअखेर मुहंमद म्हणाले, “ हे वध तुझें शिडक पैसे. यांतून कराडे घे. आणि असाच श्रमानें जगत जा. समजलासना. ”

ते श्रमोपासक होते. कर्मयोगी होते. कोणतंहि काम त्यांना कमीपणाचें वाटत नसे. त्यांना गुरेंदोरें चारणें फार आवडे. आणि गुरांवर तरी प्रेम किती ! ‘ वेळच्या वेळीं पाणी पाजा. शक्तीबाहेर मुक्या प्राण्यांपासून काम घेऊं नका, ’ अशी

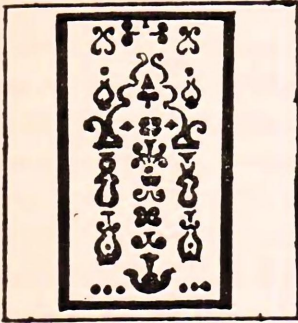
त्यांची शिकवण आहे. अर्थात् मांसाशन त्यागाचा प्रयोग त्यांनीं केला नाही. उंट, शेळ्या मॅढ्या हें देवानें दिलेलें अन्न आहे असें ते म्हणत. अरबस्थान ओसाड भूमि. तेथें दाणापाणी नाही. तेथें दुसरें खाद्य कोणतें ? हिंदुस्थानासारख्या सुपीक भूमीतच मांसाशनत्यागाचा प्रयोग शक्य. तोहि संपूर्ण यशस्वी झाला नाही. बंगालमध्ये ब्राह्मणहि मासे खातात. एकदां पूज्य विनोबाजींस धुळें तुरुंगांत एकानें म्हटलें, “ बंगाली लोक तर मासे खातात ! ” विनोबाजी म्हणाले, “ बंगालची हवा अशी आहे कीं पोटांत कांहीं तरी माशासारखा पदार्थ गेल्याशिवाय लोक जिवंतच रहाणार नाहीत. सर्वत्र प्रचंड नद्या. गरीब लोकांना पाण्यांत जणुं रहावें लागतें. मलेरिया, डांस. अशा सर्द हवेंत अंगांत उष्णता रहाण्यासाठीं मासे न खातील तर काय करतील. माशाऐवजीं अमुक एक वनस्पत्याहार केला तर तोच परिणाम होईल, असें कोणी प्रयोगानें जाणवित दाखवीत नाही आणि तो आहार सर्वांना, गोरगरिबांना परवडेल व मिळेल असें जाणवित दाखवीत नाही, तोयेंत बंगाल्यास नावें नका ठेवूं. त्यांना मासे खाऊं दे व भरपूर काम करूं दे. देशसेवा करूं दे. ” आणि एका प्रख्यात चिनी लेखकानें चीनच्या सर्वभक्षत्वाविषयीं लिहितांना म्हटलें आहे, “ चीनमधील अपरंपार लोकसंख्या, सदैव येणारे पूर, येणारे दुष्काळ, होणारीं वादळें, नद्यांचे बदलणारे प्रवाह, हें सर्व ध्यानांत घ्या व मग चिनींच्या खाण्यावर टीका करा. ”

पैगंबर शक्य तें सांगत. अशक्य ध्येयें त्यांनीं दिलीं नाहीत. यात्रेच्या वेळेस उंट मारतात. परंतु पैगंबरांनीं स्वच्छ सांगितलें आहे कीं उंट्याचें रक्त देवाला मिळत नसतें. देव सत्कर्में ब्रधतो. मग त्यांनीं तीं चालू कां ठेविली ? त्यामुळें गरिबांना जेवण मिळतें. पोटावर मेजवानी मिळते. पशूंच्या बलिदानानें स्वर्ग-प्राप्ति, प्रभुप्राप्ति त्यांनीं कधीं सांगितली नाही. “ हत्या करण्यापूर्वीं हि देवाचें नांव घ्या. शस्त्र तीक्ष्ण असूं दे. हाल करूं नका. ” असें मुहंमदांनीं सांगितलें आहे. भक्षणार्थ हिंसा ‘ मुभा ’ असे कुराणी धर्म मानतो.

पशुपक्ष्यांविषयीं त्यांना प्रेम वाटे. एकानें घरच्यांतून पिलें चोरून आणिलीं. ती पक्षीण घिरच्या घालीत येत होती. तो गृहस्थ पिलें घेऊन, मुहंमदाकडे आला. पैगंबर म्हणाले, “ तीं पिलें त्या चादरीवर ठेव. ” त्यानं तसें केलें. ती पक्षीण प्रेमानें झळबून तेथें एकदम आली. पैगंबर म्हणाले, “ पहा हें प्रेम. ईश्वराचें याहूनहि अधिक प्रेम सर्वांवर आहे. जा, हीं पिलें पुन्हां त्या घरच्यांत नेऊन ठेव. ”

असे हे प्रेमधर्मी मुहंमद होते. जे अनाथ, परित्यक्त असत ज्यांना कोणी नसे, जे दुःखी व रंजले गांजलेले असत ते मुहंमदांजवळ येत, दुःखें सांगत. मुहंमद त्यांच्याजवळ बसत, बोलत, चौकशी करीत. बायका आपल्या निर्दय पर्तीच्या तक्रारी घेऊन येत. अगदीं गरीब गुलामहि त्यांच्याकडे येत व त्यांचा हात धरून त्यांना आपल्या धन्याकडे नेत व म्हणत, “सांगा या आमच्या मालकांना दोन शब्द. आम्हांला नीट वागवायला सांगा. मुक्त करायला सांगा.” गरीब झोंपड्यांतून ते जायचे. सर्वांची विचारपूस करायचे. सर्वांचे अश्रु पुसायचे, जवळ असेल तें द्यायचे.

□ □ □

दिव्यभव्य जीवन

त्यांच्या बायकांच्या लहान लहान झोंपड्या अलग अलग अशा एका ओळीने होत्या. या झोंपड्या साध्या, ताडपत्र्यांनीं आच्छादिलेल्या चिखलामातीच्या अशा होत्या. मुहंमद स्वतः घर झाडीत. कधीं पाहुणे आले तर त्यांना आधीं जेवण देत. कोणी गरीब आला तर त्याला बरोबर जेवायला बसवीत. ज्यांना घरदार नसे ते मुहंमदाच्या घराबाहेर एक बांक असे त्यावर

बसलेले असावयाचे. किंवा जवळच्या मशिदीत असत. मुहंमदांच्या औदार्यावर ते जगत. त्या लोकांना 'बाकावरचे लोक' असे म्हणत. त्यांतील काहींना सायंकाळीं आपल्याबरोबर जें असेल तें खायला बोलावीत. काहींना आपल्या शिष्यांकडे पाठवीत. मोठे पाहुणे आले तर त्यांची सुखी व सधन शिष्यांकडे सोय करीत. मुहंमदांचा मुख्य आहार खजूर व पाणी हा असे. मिळाली तर बार्लीची भाकरी. त्यांची चैन म्हणजे दूध व मध. परंतु त्यांतहि संयम राखीत. अबु हुरेरा सांगतो कीं पुष्कळ वेळां पैगंबरांस उपाशी रहावें लागे. कधीं कधीं कित्येक दिवस घरांत चूल पेटलेली दिसत नसे. अशा वेळेस खजूर व पाणी यावरच रहात. मुस्लिम इतिहासकार लिहितात, "ईश्वरानें जगांतील खजिन्यांची किह्दी मुहंमदांसमोर ठेविली, परंतु त्यांनीं ती नाकारली."

विरक्त त्यागमय जीवन. गरिबीत आनंद मानणारें जीवन. दारिद्र हा माझा अभिमान आहे असें ते म्हणत. "देवा, मला गरीब ठेव." अशी प्रार्थना करीत. "मला गरीब राहूं दे, गरीब मरूं दे, गरीबीत वाढूं दे" म्हणत. एकदां एक मनुष्य पैगंबरास म्हणाला, "देवाची शपथ, माझें तुमच्यावर फार प्रेम आहे." पैगंबर म्हणाले, "जर माझ्यावर तुझें खरें प्रेम असेल, तर मग दारिद्र्याचें चिलखत तयार कर. दारिद्र्यानें नट. नदी समुद्राकडे धांवत जाते. तिच्यापेक्षांहि अधिक जलदीनें गरिबी त्याच्याकडे धांवत जाते जो माझ्यावर प्रेम करतो. गरीबांना तुझ्याकडे येऊं दे, म्हणजे तुला ईश्वराजवळ जातां येईल. तूं गरिबांना जवळ घेशील तर ईश्वर तुला जवळ घेईल." गरिबीनें रहावें, साधेपणानें रहावें अशीं त्यांचीं शेंकडां वचनें आहेत. "तुम्हीं गरीबांना व गरजवंतांना समाधान द्याल त्यांत माझें समाधान आलें. ऐषआरामापासून, सुखासीन जीवनापासून दूर रहा. ईश्वराचे जे खास सेवक आहेत, जे खुदाई खिदमतगार आहेत त्यांना ऐष-आरामी राहून सच्ची पूजा करतां येणार नाहीं." असें ते सांगत. एकदां पैगंबरांकडे पाहुणा आला तर त्यांना पीठ उसनें आणावें लागलें! गरिबीचें व्रत त्यांनीं अक्षरशः पाळलें. ते गरिबांशीं एकरूप झाले. ते मेले तेव्हां काहीं हत्यारें, एक उंट व लहानशी जागा हीच काय ती त्यांची धनदौलत मागें होती. त्यांचें चिलखतहि एका सावकाराकडे गहाण होतें. तें सोडवायला पैसे नव्हते! मुहंमदांची मुलगी हृद्धरत फतिमा हिला स्वतः दळावें लागे. हातांना तिच्या फोड येत. एकदां ती पैगंबरांना म्हणाली, "मला मदतीला एक गुलाम द्या." प्रेमळ

पिता म्हणाला, “नोकरापेशां अह्लाचें नांव घेत जा तें अधिक बरें!” जनाव्राईला दळतांना देवच मदत करी. जणुं दंडांत शक्ति येई.

स्तुति त्यांना आवडत नसे. “मी परमेश्वराचा सेवक आहे, त्याचा दूत आहे. मीहि एक साधा मनुष्यच आहे.” असं ते म्हणत. एकदां आयेपानें विचारलें, “प्रभूच्या कृपेशिवाय स्वर्गांत कोणालाच जातां येत नाहीं का ?”

“नाहीं, नाहीं, नाहीं.” त्रिवार म्हणाले.

“तुमच्या गुणांमुळें तुम्हांलाहि प्रवेश नाहीं का मिळणार ?”

“नाहीं ईश्वराची कृपा झाल्याशिवाय माझाहि स्वर्गांत प्रवेश नाही. तो मला कृपावस्त्रानें झांकील तरच मी स्वर्गांत जाऊं शकेन.”

प्रार्थना हें त्यांचें जीवन होतें. ते म्हणत, “मी मर्त्य मनुष्य आहे. किती चुका झाल्या असतील! रोज हजार वेळां मला प्रार्थना करूं दे. प्रभूची क्षमा मागूं दे.”

अशी निस्सीम निरहंकारता त्यांच्या ठायीं होती.

त्यांना निःसंशयपणें वाटे कीं आपण देवाचे संदेशवाहक आहों. त्यांना तसे अनुभव आले होते. किती त्यांचा मानसिक झगडा चालला होता. अशा झगड्यांतून ती श्रद्धा निर्माण झाली होती. म्हणून ते म्हणत कुराण देवाचें आहे. ती माझी वाणी नाही. माझ्याद्वारें तो बोलत आहे. कुराणांत कांहीं कांहीं ठिकाणीं खरेंच अपार स्फूर्ति वाटते. परंतु जेथें कायदेकानु आले आहेत, रोजच्या जीवनांत कसें वागावें याचे नियम आले आहेत, तेथेंहि ते संस्फूर्त असत का ? त्यांच्या कार्याचें क्षेत्र जसजसें वाढलें तसतसें शिकवणीचें क्षेत्र व्यापक करावें लागलें. ते पैगंबर होते, आतां राष्ट्रस्थापक झाले. राष्ट्रस्थापक या नात्यानें त्यांना अनेक नीति-नियम कायदे द्यावे लागले. परंतु ते फसवणूक नव्हते करीत. ईश्वराची स्फूर्ति व प्रेरणाच मला विचार देते, असं त्यांना वाटत असे. ते स्वतः निःस्वार्थ होते. त्यामुळें आपण ईश्वराच्या हातांतील आहोंत असं त्यांना वाटे. केवळ मुत्सद्दे-गिरीनें, लोकांनीं विश्वास ठेवावा म्हणून देवानें असा आदेश दिला, असे विचार बदविले, असं नव्हते ते करीत. असे दांभिक ते असते तर आज दीड हजार वर्षे त्यांचें जीवन स्फूर्ति देत राहिलें नसतें.

हा दाम्भिकपणाचा आरोप जसा मिथ्या आहे त्याप्रमाणेच रंगेलपणाचा. रंगेल रसूल, अशी चोपडीहि त्यांच्यावर लिहिली गेली. परधर्माचा अभ्यास करण्याची ही रीत नव्हे. रंगेल्यांच्या पाठीमागे कोट्यवधि लोक शेकडों वर्षे गेले नसते. दुसऱ्याच्या धर्माविषयी अभ्यास करतांना अत्यंत आपुलकीची भावना हवी.

कुराणांत पैगंबरांनीं चार बायका करण्याची परवानगी दिली आहे. परंतु शेवटीं तर एकत्र बरी असेंहि मत दिलें आहे. शिवाय सर्व बायकांना समतेनें नसेल वागवतां येणार तर अधिक बायका करूं नकोस, असेंहि त्यांनीं सांगितलें आहे. अरबस्थानांत किती बायका कराव्या याला सुमारच नसे. मुहंमदांनीं त्याला बंधन घातलें. कांहीं मर्यादा घातली. तेथें एकदम एकपत्नीव्रत सांगते तर कोणी एकतेहि ना.

टीकाकार व निंदक म्हणतात, “पैगंबरांनीं इतरांना चारच बायका ठेवल्या. स्वतः मात्र किती तरी केल्या !” एक गोष्ट आधीं लक्षांत ठेवली पाहिजे कीं कुराणांतील चार पत्नींची मर्यादा सांगणारें वचन त्यांच्या मुखावाटे बाहेर पडण्यापूर्वीं त्यांचीं सारीं लग्न झालीं होती, त्या वचनानंतर नव्हत. ज्यांना त्यांनीं चारच बायकांची परवानगी दिली, ते काडीमोड करूं शकत असत. आणि पुनः-पुन्हां अनेक लग्न करूं शकत असत. मुहंमदांनीं कधीं काडीमोड केली नाही. परंतु मुख्य गोष्ट आहे ती ही कीं मुहंमदांनीं केलेलीं लग्न ही विषयसुखार्थ नव्हतीं, विलासार्थ नव्हतीं. अनेक कारणांमुळे तीं त्यांना करावीं लागलीं. त्या लग्नांचे इतिहास पहाल तर त्या लग्नांतून विलासिता न दिसतां मुहंमदांची त्यागता व उदात्ताच दिसेल. आणि पहिली पत्नी—ती थोर खदिजा, ती जांपर्यंत जिवंत होती तांपर्यंत पैगंबरांनीं कधींहि लग्न केलें नाहीं. यावरून त्यांची दृष्टि दिसते. ते केवळ भोगी असते तर खदिजा मरण्यापूर्वींहि सुंदर बायको करते. खदिजा वृद्ध झाली होती. ती त्यांच्यापेक्षां वयानें मोठी होती. तरी तिच्याशीं निष्ठावंत राहिले. खदिजा ६५ वर्षांची होऊन मरण पावली. तिच्या मरणानंतरची पैगंबरांची सारीं लग्नें ! सौदेजवळ त्यांनीं लग्न केलें. ती एक विधवा होती. तिचा नवरा मुस्लिम झाला होता. तो अबिसीनियांत त्यांच्याबरोबर गेला होता. तो तिकडेच निर्वासित असतां मरण पावला. पत्नी निराधार. मुहंमद तिचा सांभाळ कसा करूं शकते ? तिच्या पतीनें नवधर्मार्थ सर्वस्व दिलें होतें. ती अनाथ

पत्नी परत आली, विधवा होऊन आली ! पैगंबरांनीं तिला पत्नी करून तिचा सांभाळ केला. जे पुढें खलिफा झाले, जे पैगंबरांना अगदीं आरंभी मिळाले ते अबुबकर. त्यांना एक मुलगी होती. तिचें नांव आयेपा. ती केवळ ७ वर्षांची. परंतु अबुबकर यांची फार इच्छा कीं ती पैगंबरांस द्यावी. अरबांत पति मेल्यावर पुन्हां विवाह करतां येत असे. मुस्लिम धर्मांत ती परवानगी आहे. पैगंबरांच्या पत्नींना मात्र पुनर्विवाहाची परवानगी नव्हती, आयेपाचा स्वीकार मुहंमदांना करावा लागला, कारण अबुबकर म्हणाले, “तुमच्याबद्दल मला जे कांहीं वाटतें त्याची खूण म्हणून ही कन्या घ्या.” मुहंमदांनीं तिचा स्वीकार केला. आणि पुढें जो दुसरा खलिफा झाला तो उमर. त्या उमरला एक मुलगी होती. तिचा पहिला नवरा बद्रच्या लढाईत पडला. तिच्या पुन्हां लग्नाविषयीं उमर बेफिकर होता. ही मुलगी मोठी कडक होती. तिच्याजवळ विवाह कोण करणार ? उमर आपल्या मुलीची काळजी घेत नाहीं असें लोक म्हणूं लागले, त्याला नांवें ठेवूं लागले. तेव्हां उमर अबुबकर यांच्याकडे गेले व म्हणाले, “तुम्ही माझी मुलगी करा.” परंतु अबुबकर यांनीं नकार दिला. उमर उस्मानकडे गेला व त्याला प्रार्थना करता झाला. उस्माननेंहि ती गोष्ट नाकारली. उमरचा स्वभाव रागीट व मानी होता. तो रागावला. त्याला अपमान वाटला. तो रागानें लाल होऊन पैगंबरांकडे आला. पैगंबरांनीं त्या मुलीशीं लग्न लावलें व उमरला शांत केलें. अशीं हीं तीन लग्नें. आणि तें झेनबजवळचें लग्न. त्याचा इतिहास आहे. मुहंमदांचा आवडता प्रिय शिष्य झैद होता. तो गुलाम होता. मुहंमदांनीं त्याला मुक्त करून त्याचें झैनबशीं लग्न करून दिलें. झैनब खानदान घराण्यांतील. ती सुंदर होती. तिला हा विवाह सलत होता. पतिपत्नींचें पटेना. खटके उडत. एकदां मुहंमद झैदच्या घरीं गेले होते. त्यावेळेस झैनबचें मुख अनाच्छादित होतें. तिचें सुंदर मुखकमल पाहून पैगंबर म्हणाले, “ईश्वराला धन्यवाद ! मानवी हृदयांचा तो खरा सत्ताधीश.” पैगंबरांच्या म्हणण्याचा अर्थ ज्या ईश्वरानें असें सौंदर्य निर्मिलें तो किती थोर व सुंदर असेल ! मनुष्याच्या हृदयानें त्या सौंदर्यसागर ईश्वराला वरावें. मानवी हृदयांवर खरी सत्ता त्या सुंदरतम प्रभूची असावी. मुहंमद निघून गेले. झैनबला गर्व वाटला. ती झैदला म्हणे, “पैगंबरहि माझ्या सौंदर्याची स्तुति करतात. बघ.” एके दिवशीं झैद त्रासून पैगंबरांकडे आला व म्हणाला, “काडीमोड करावी असें वाटतें.”

“ कां, तिचा कांहीं विशेष अपराध आहे का ? ”

“ तसें नाही. परंतु तिच्याबरोबर राहणें कठिण. ”

“ असें नको करूं, जा. आपल्या पत्नीस सांभाळ. तिला नीट वागव. प्रभूला भी. कारण ईश्वरानें सांगितलें आहे कीं आपल्या बायकांची काळजी घ्या, माझी भीति वाळगा. ” परंतु झैदनें ऐकलें नाहीं. शेवटीं काडीमोड झाली, मुहंमदांस फार वाईट वाटलें. श्रेष्ठकनिष्ठपणा जावा म्हणून हा विवाह मुदाम त्यांनीं लाविल. होता. त्यांनीं हें लग्न जमविलेलें होतें. झैदच मुहंमदांकडे आली व मला तुमची पत्नी करा असा हट्ट धरून बसली. मुहंमदांनीं तिचें पाणिग्रहण केलें. झैदच केवळ सुंदर म्हणून मुहंमद वरिते तर झैदची निष्ठा राहती का ? परंतु या लग्नंतरहि झैदची भक्ति तशीच होती. मुहंमदांच्या शुद्ध वृत्तीचा हाच मोठा पुरावा आहे.

एकदां बनी मुस्तलिक जमातीचा पाडाव करण्यासाठीं मुस्लिम सैन्य गेलें. लढाईनंतर अनेक कैदी आणिले गेले. त्यांत झुबेरिया एक स्त्री होती. मुहंमदांनीं तिची मुक्तता केली. ती म्हणाली, “ तुमचीच मला करा. ” मुहंमदांनीं लग्न केलें. मुसलमानांनीं हें ऐकलें. बनी मुस्तलिक जमात पैगंबरांशीं आतां संबद्ध झाल्यामुळें सर्वांनीं आपापल्या जवळचे कैदी मुक्त केले. आणि ही जमात नवधर्म घेऊन मित्र झाली. मुहंमदांच्या या लग्नास सर्वांचे आशीर्वाद मिळाले. खैबरखिंडीजवळील ज्यूंवरील मोहिमेंत एक सफिया नांवाची ज्यू स्त्री होती. तिच्याजवळ मुहंमदांनीं लग्न केलें. माझ्या मनांत ज्यूविषयीं द्वेष नाहीं, हें जणुं त्यांनीं दाखविलें. मक्केंत मुहंमदांनीं मैमूनाजवळ विवाह केला. या विवाहा-मुळें पूर्वींचे दोन विरोधी वीर इब्न अब्बास व खालिद बिन वलीद हे पैगंबरांच्या बाजूचे झाले. लढाईत पडलेल्यांच्या निराधार बायकांजवळहि त्यांनीं अशींच तीन लग्नें केलीं होती. त्यांच्या पाठीमागचा हेतु विषयासक्ति नव्हता. कांहीं विवाह करुणाप्रेरित होते. कांहीं कर्तव्यासाठीं. कांहीं त्या आरंभींच्या कठिण काळां मिळालेल्या मित्रांचीं मनें न दुखवावीं म्हणून. कांहीं जातिजमातीतील वंशपरंपरा चाललेलीं भांडणें मिटविण्यासाठीं. मुहंमदांच्या या अशा विवाहांनीं अनेक जाति एक झाल्या. या विवाहांतून वेंरें विश्वलीं, प्रेम वाढलें. नवीन संघटित अरब राष्ट्र निर्माण झालें.

कोणी म्हणतात कीं यांतील कांहीं लग्नें पुत्रेच्छेनेंहि केलीं गेलीं असतील. खदिजेपासून जे मुलगे झाले ते सारे लहानपणींच मेले. मुलगा वांचला नाही. त्यांना त्यांचे निंदक 'अल-अब्तर' शोपुट तुटलेला असें म्हणत. ज्याला पुत्र नाही तो दुर्दैवी मानला जाई. या हेतूनेंहि कांहीं विवाह केले असतील. मुहंमद हे मानवच होते. ते ईश्वर नव्हते. मी साधा मनुष्य आहे, तुमच्या-सारखा, असेंच ते अगर्वतेनें म्हणत.

मुहंमदांवर विलासीपणाचा आरोप माणुसकी असणारा माणुस करणार नाही, खदिजेविषयीं किती प्रेम ! ती वृद्ध होऊन मेल्यावरहि तिची आठवण येतांच मुहंमद सद्गदित होत. तिची प्रेमळ आठवण त्यांना मरेपर्यंत होती. एकदां आयेषा खदिजेविषयीं कांहीं अपमानास्पद बोलतांच मुहंमदांना अपार दुःख झालें. ते म्हणाले, "जगांत माझ्यावर कोणाचा विश्वास नव्हता तेव्हां तिनें ठेवला. तिची स्मृति पवित्र आहे." लेनपूल लिहितो, "कब्रेंत पडलेल्या वृद्ध पत्नीची अशी प्रेमळ स्मृति बाळगणें हें महानुभाव पुरुषाचें लक्षण आहे. विषयी किड्यांच्याजवळ अशी थोर वृत्ति आढळणार नाही."

थोरांच्या लग्नांत महान् अर्थ असतात. जणुं ते पति वचून पालक होतात. सांभाळकर्ते होतात. तें तुम्हां आम्हांस जमणार नाही. विप भगवान् शंकरच पचवतील. सात वर्षांच्या मुलीजवळ निग्रही मुहंमदच लग्न लावूं शकतील. तुम्ही आम्ही याचें अनुकरण करायचें नसतें. तसें करायला पैगंबरांनीं सांगितलें नाही. सात वर्षांच्या या मुलीखेरीज बाकीच्या सर्व बायका विधवा होत्या. मुहंमदांनीं सर्वांचा सांभाळ केला. या आपल्या भार्यांमार्फत स्त्रियांत ते धर्मप्रचारहि करित. स्त्रियांत येरवीं विचार कसे जाणार ?

१९३२ सालीं धुळें तुरुंगांत आम्ही होतो. कोणी तरी पू. विनोबाजींस प्रश्न केला, "मुहंमदांनीं किती लग्नें केलीं ? सात वर्षांच्या मुलींजवळहि."

विनोबाजी गंभीर झाले. डोळे चमकले.

"थोरांच्या लग्नाचा पुष्कळ वेळां पालक होणें एवढाच अर्थ होतो. मुहंमदांना का तुम्ही भोगी समजता ? ते असे असते तर दुनिया त्यांना जिंकता आली नसती. गिब्रन, कार्लईल वगैरे महान् पंडितांनीं त्यांचीं स्तुतिस्तोत्रें गायिलीं

नसतीं. पैगंबर महापुरुष होते. थोर विभूति होते. त्यांचें चरित्र डोळ्यांसमोर आलें तर माझी समाधी लागायची पाळी येते !”

विनोबाजींचे ते कातर सकंप भावभक्तीनें भरलेले शब्द माझ्या कानांत घुमत आहेत. पैगंबरांच्या चरित्रानें समाधि लागेल ? होय, खरेंच लागेल ! तें दिव्य, भव्य जीवन आहे, अलोट श्रद्धेचें, त्यागाचें, क्षमेचें, धैर्याचें संस्फूर्त जीवन आहे. प्रेमळ, निरहंकारी जीवन ! गुलामानें जेवायला बोलावले तरी जात. रस्त्यांत कोणी भेटला तर हातांत हात देत. आणि त्यानें आपला हात काढून घेतल्यावर आपला हात मागें घेत. परंतु ते आपण होऊन प्रथम आपला हात आधीं मागें घेत नसत. त्यांचा हात अत्यंत उदार होता. त्यांची वाणी अति मधुर होती. त्यांच्याकडे जे जे पहात त्याचें हृदय पूज्यतेनें भरून येई. जे जवळ येत ते प्रेम करूं लागत. लोक वर्णन करतांना म्हणत, “असा पूर्वी कधी पाहिला नाही, पुढें अस ! दिसणार नाही !” किती विशुद्ध, प्रेमळ, परंतु शौर्यधैर्यानें संपन्न ! अशा विभूति-विषयीं पूज्यभावच नाही तर प्रेमहि वाटतें. वाटतें याच्या पायांहि पडावें व याच्या गळां मिठीहि मारावी. अरब लेखकांना, अब्दुल्लाच्या या मुलाच्या गुणांचें वर्णन करतांना धन्यता वाटते. हृदयाचे बुद्धीचे हे थोर गुण स्तवितांना परम कृतार्थता व अमिमानहि वाटतो.

जे प्रतिष्ठित व मोठे असत त्यांच्याजवळ ते सभ्यतेनें वागत. गरिबांजवळ प्रेमानें वागत. आढ्यताखोराजवळ धीरोदात्तपणें वागत. सारेच अखेर त्यांना स्तबूं लागले. हृदयांतील त्यांची उदारता मुखावर फुललेली असे. त्यांना अक्षरज्ञान नव्हतें. परंतु निसर्गाचा महान् ग्रंथ त्यांनीं नीट अभ्यासिला होता. त्यांचें मन वाढतें होतें, विशाल होतें. विश्वात्म्याजवळच्या समरसतेनें त्यांचा आत्मा जागृत व उदात्त झालेला होता. पंडित वा अज्ञानी दोघांवरहि त्यांचा प्रभाव पडे. आणि त्यांच्या तोंडावर एक प्रकारची भव्य दिव्यता दिसे. प्रबिभाशाली विभूतिमत्व जणुं त्यांच्या अंतर्ब्राह्म जीवनांतून स्रवत होतें.

इतरांना ते संस्फूर्त करीत. विभूतिमत्त्वाचें हें लक्षण आहे. नम्रता व दयालुपणा, सहनशीलता व स्वसुखनिरपेक्षता, औदार्य व निरहंकारवृत्ति त्यांच्या वर्तनांत भरलेली होती. सर्वांचें प्रेम ते आकर्षून घेत. जेवायला बसतांना ईश्वराचे आभार मानल्याशिवाय, त्याची कृपा भाकत्याशिवाय रहात नसत. आभार

मानल्याशिवाय भोजन करून उठत नसत. दिवसा जेव्हां प्रार्थनेत मग्न नसतील तेव्हां पाहुण्यांच्या भेटी मुलाखती घेत. सार्वजनिक कामकाज बघत.

फार झोपत नसत. बहुतेक वेळ प्रार्थनेत दबडीत. प्रार्थना त्यांचा प्राण होता. झोपेपेक्षां प्रार्थना बरी, असें ते नेहमीं म्हणत. कष्ट्या शत्रूजवळहि त्यांचें वर्तन उदार व दिलदार असें. त्यांनीं सूड कधींच घेतला नाही. राष्ट्राच्या शत्रूंचे बाबतीत अति झालें म्हणजे ते कठोर होत. त्या प्रेमसिंधूला परिस्थितीमुळें कठोर व्हावें लागे. वास्तविक त्यांचें जीवन प्रार्थनामय होतें, प्रभुमय होतें. साधा आहार, झोपायला कटिण चटई, फाटके कपडे व तुटलेल्या वहाणा शिवणें ! तें वैराग्य, ती अनासक्ति, ती क्षमा, ती ईश्वरार्पणता, तें हिमालयाचें धैर्य ती समुद्राची गंभीरता, ती निरपेक्ष दया, ती सरळता. कोटें पहाल हे गुण ? समुद्राच्या तळाशीं मोठीं मोठीं सांपडतात. महात्म्यांजवळच असे गुण आढळतात.

त्यांचें मन अर्वाचीन होतें. ते बुद्धिप्रधान होते, प्रगतिशील होते. नवीन कल्पना घेणारें व्यापक मन होतें. संकुचितपणा त्यांना माहित नव्हता. मानवी जीवन म्हणजे उत्तरोत्तर विकासार्थ अमर धडपड ! इन्किलाब झिन्दाबाद. ते नेहमीं म्हणत, “सतत प्रयत्नांशिवाय मनुष्य जगू शकणार नाही. प्रयत्न माझें काम, फळ प्रभु हातीं.” कुराणांत एके टिकार्णी सांगतात, “तुम्ही स्वतःची बदलण्याची धडपड सुरू करा. मग प्रभु धांवेळ.”

मुहंमदांनीं ज्या विश्वाची कल्पना दिली, तींत गोंधळ जाहीं. त्या विश्वांत व्यवस्था आहे. विश्वातीत व विश्वव्यापी चैतन्य या विश्वाचें नियमन करीत आहे. मुहंमद एकदां म्हणाले, “प्रत्येक वस्तु कालानुरूप आहे. काल एक वस्तु अनुरूप असेल ती उद्यां असेल असें नाही. ईश्वर शेवटीं योग्य तेंच करील.” असें जरी ते म्हणत तरी त्यांनीं मनुष्य-प्रयत्नाला वाव ठेवला आहे. आपण प्रयत्न करावे. देवाला जे प्रयत्न फुलवायचे, फळवायचे असतील ते फुलतील, फळतील. मानवाला इच्छास्वातंत्र्य, कर्मस्वातंत्र्य, प्रयत्नस्वातंत्र्य आहे. पैगंबरांची सहानुभूति सर्व भूतमात्रांसाठीं. त्यांनीं सर्व प्राणिमात्रांसाठीं प्रभूची करुणा भाकिली. एका मानवाला वांचविणें म्हणजे सर्व मानव जातीला वांचविणें आहे असें ते म्हणत. समाजाचें एकीकरण करणारे ते होते. ते जोडणारे होते. अति उच्च, उदात्त असें तें मन होतें. तरीहि कौटुंबिक जीवनाचें पावित्र्य विसरत नसत. मानवाची सेवा

म्हणजेच ईश्वरभक्तीचें परमोच्च कर्म असें त्यांना वाटे. निराळी भक्ति व पूजा आणखी कोठली ? सेवा हीच भक्ति. आपापलीं कर्तव्यें सोडा, असें कधींहि त्यांनीं सांगितलें नाहीं. त्यांचीं शिकवण सर्वसामान्य मनुष्याला झेपणारी आहे. त्यांचा मर्यादा-धर्म आहे. आपापलीं नियत कर्तव्यें करण्यांतच पुण्य आहे, धर्म आहे. पैगंबर सांगायचे, “ मुलांबाळांची उपेक्षा नका करूं. ती प्रभूची ठेव आहे. प्रेमानें व हळुवारपणानें मुलांचें संगोपन करा. मुलांनींहि आईवापास मान घ्यावा, प्रेम द्यावें. तुमच्या कर्तव्याच्या वर्तुळांत तुमचे कुटुंबीच फक्त नसावेत, आत्पेष्ट, सगेसोयरे, मित्र व ज्यांचें तांड खालीं झालें आहे असे अनाथ, त्यांचाहि समावेश तुमच्या कर्तव्याच्या वर्तुळांत आहे हें विसरूं नका. ”

असे हे मुहंमद होते. त्यांच्याहून अधिक विशुद्ध, अधिक प्रतिभाशाली विभूति झाल्या असतील. परंतु जें ईश्वरी कार्य घेऊन मुहंमद आले, त्या कार्याची जितक्या एकरूपतेनें व जितक्या धैर्यशौर्यानें व उदात्तेनें त्यांनीं पूर्णता केली, तसें क्वचित्च कोणी केले असेल. ईश्वरी संदेश मला द्यावयाचा आहे, ही अखंड जाणीव ठेवून तदर्थ असें सर्व जीवन क्वचित् कोणी दिलें असेल. एका महान् सत्याला त्यांनीं जीवनांत स्थान दिलें होतें. त्या सत्यांतून सर्व प्रेरणा घेत होते. तो त्यांचा आनंद. तें सत्य म्हणजे ईश्वर एक आहे. हें सत्य त्यांच्याइतकें तीव्रतेनें कोणीहि दिलें नाहीं. त्यांचा अनंत उत्साह या सत्यार्थ होता, क्षुद्र गोष्टीसाठीं नव्हता. असे महापुरुष हे जगाचे, मानवजातीचें मोठें मीठ असतात. मानवजीवन ते सड्डें देत नाहींत. स्वच्छ राखतात. मधूनमधून असें दैवी मीठे येत असतें.

आणि त्यांचा अवतार संपला ! पैगंबर मेले तेव्हां उमर म्हणाला, “ कसे मेले ? अशक्य ! ” अबुबकर म्हणाले, “ मित्रांनो, ज्यांनीं मुहंमदांची पूजा केली, त्यांनीं लक्षांत घ्यावें कीं मुहंमद मरण पावले. परंतु ज्यांनीं ईश्वराची पूजा केली त्यांचा ईश्वर सदैव आहे, तो कधीं मरत नाहीं ! ”

मुहंमद गेले. परंतु तो एक परमेश्वर सदैव आहे. मुहंमद विसरलेत तरी देव विसरूं नका. आणि देवाची स्मृति देणारा, त्याला तरी कोण कसा विसरेल ? खरें ना ?

